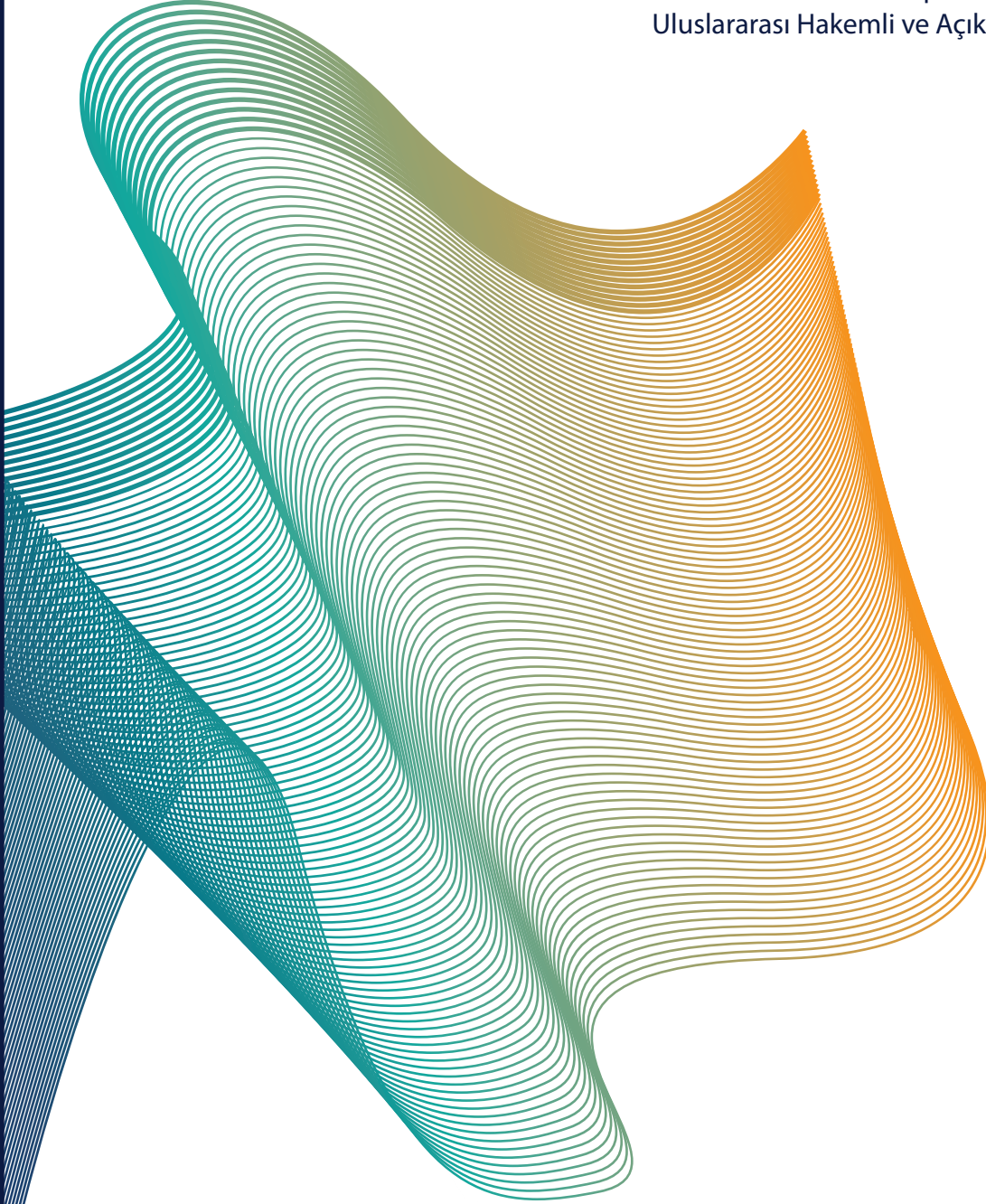

JOURNAL OF AWARENESS

International Peer-Reviewed and Open Access Electronic Journal
Uluslararası Hakemli ve Açık Erişimli Elektronik Dergi

ratingacademy.com.tr/ojs

Volume / Cilt : 3

Year / Yıl : 2018

Issue / Sayı : 2

E-ISSN : 2149-6544

DOI : 10.26809

JOURNAL OF AWARENESS

ABOUT THE JOURNAL / DERGİ HAKKINDA

OWNER / SAHİBİ

Rating Academy Ar-Ge, Yazılım, Danışmanlık, Yayıncılık, Eğitim ve Organizasyon Ltd. Şti.

EDITORS / EDITÖRLER

Assoc. Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY (*Chief Editor*)

Assist. Prof. Dr. Nilay KÖLEOĞLU, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY (Co-Editor)

SECTION EDITORS/ ALAN EDITÖRLERİ

Assist. Prof. Dr. Halide OKUMUŞ, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY

Assist. Prof. Dr. Fatih KANA, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY

WEB EDITOR / WEB EDITÖRÜ

Lecturer **Cumali YAŞAR**, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY

Contact / İletişim:

Sarıcaeli Köyü ÇOMÜ Sarıcaeli Yerleşkesi No: 276 D-I, Çanakkale / TÜRKİYE

Gsm : +90 555 477 00 66

E-mail : joa@ratingacademy.com.tr ; msahin@ratingacademy.com.tr

Web: <http://ratingacademy.com.tr/journals/index.php/JoA>

JOURNAL OF AWARENESS
ABSTRACTING & INDEXING

 Central and Eastern European Online Library www.ceeol.com	CEEOL (Central And Eastern European Online Library)
	Proquest
	Infobase Index
	BASE (Bielefeld Academic Search Engine)
	Google Scholar
	AcademicKeys
	I2OR
	Scientific World Index
	Cosmos Impact Factor
	Research Bible
	Scholarsteer
	RootIndex
	PKP Index
	Scientific Indexing Services
	ISIFI

	ISRA (International Society for Research Activity)
	Scipio.ro
	CiteFactor
	OAJI
	ScopeMed: Directory of Medical Articles
	Digital Object Identifier System
	CrossRef
	Budapest Open Access Initiative
	DIIF
	OCLC WorldCat
	German Journal Database (ZDB): Zeitschriftendatenbank
	Turkish Journal Park Academic
	Electronic Journals Library
	PBN (Polish Scholarly Bibliography)

EDITORIAL BOARD / EDİTORYAL KURUL

Adrian RUNCEANU, Constantin Brancusi University from Targu Jiu, Romania
Agnieszka SZPLIT, The Jan Kochanowski University, Poland
Andrea QUINTILIANI, Pegaso Telematin University, Italy
Andreas YUMARMA, President University, Indonesia
Ayhan ESI, Adiyaman University, Turkey
Araz ASLANLI, Azerbaijan State Economics Üniversitesi, Azerbaijan
Francisco Fernando Ribeiro RAMOS, Coimbra Business School, Portugal
Goran PERIC, Business School of Applied Studies, Serbia
Hasan KAPLAN, Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey
Helena SANTOS-RODRIGUES, Instituto Politécnico de Viana do Castelo, Portugal
Irvan TRANG, Sam Ratulangi University, Indonesia
Lyudmila ZINCHENKO, Bauman Moscow State Technical University, Russian Federation
Mahmaod Ibrahim AL-RAWAD, Al Hussein Bin Talal University, Jordan
Mario J. PINHEIRO, Universidade de Lisboa - UL, Portugal
Michal CHMIELECKI, Clark University, United States
Mumtaz Hussain SHAH, University of Peshawar, Pakistan
Neşet AYDIN, Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey
Octavio REYES, Universidad Virtual del Estado de Guanajuato (UVEG), Mexico
Olayinka Idowu KAREEM, Philipps University of Marburg, Germany
Özge UYSAL ŞAHİN, Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey
Paola FERRETTI, Dipartimento di Economia e Management University of Pisa, Italy
Sameh AJLOUNI, Yarmouk University, Jordan
Sibel GÜVEN, Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey
Slobodan Rajko ČEROVIĆ, Singidunum University, Serbia
Turgay BERKSOY, Marmara University, Turkey

JOURNAL OF AWARENESS

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Sabiha, Sevinç ALTAŞ, Sakarya University/TURKEY

Gölnur AYDIN, Adnan Menderes University / TURKEY

Fatih KANA, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY

Didem SAYGIN, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY

Özge UYSAL ŞAHİN, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY

Tuba KORKMAZ, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY

Erol DURAN, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY

Yasemin TANRIVERDİ, Marmara University / TURKEY

Gürol ÖZCÜRE, Ordu University / TURKEY

Mehmet ŞAHİN, Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY

Ali TİLBE, Namık Kemal University / TURKEY

Ahmet YEŞİL, Sakarya University/TURKEY

JOURNAL OF AWARENESS

YAYIN İLKELERİ

1. Dergide yayınlanmak üzere gönderilen yazıların daha önce **başka bir yerde yayınlanmamış olması veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olması** gerekir. Daha önce **konferanslarda sunulmuş ve özeti yayınlanmış çalışmalar**, bu durum belirtilmek üzere kabul edilebilir. Ayrıca, çalışma **bir kurum tarafından destek görmüşse veya tezden üretilmişse** çalışmanın başlığına verilecek dipnotla bu durumun belirtilmesi gerekir. Yayın için gönderilmiş çalışmalarını herhangi bir nedenle dergiden çekmek isteyenlerin bir yazı ile dergi yönetimine başvurmaları gerekir. Yayın kurulu, gönderilmiş yazılarda makale sahiplerinin bu koşullara uymayı kabul ettiklerini varsayar.
2. *Journal of Awareness*'e sunulan makaleler, başka bir çalışmadan kısmen ya da tamamen kopyalanmamış (plagiarizm) olup olmadıkları "iThenticate" tarama programı ile kontrol edildikten sonra hakemlere yollanır. Plagiarizm tespit edilen makaleler hakeme yollanmadan yazara iade edilir.
3. Yayın kurulu, yayın koşullarına uymayan yazıları yayınlamamak, düzeltmek üzere yazarına geri vermek, biçimce düzenlemek yetkisine sahiptir. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar, yayın kurulunun uygun gördüğü en az **iki hakem** tarafından değerlendirildikten sonra yayınlanması uygun görülürse dergide basılır. Bir hakemin olumlu diğer hakemin olumsuz görüş verdiği makaleler **üçüncü bir hakeme** gönderilir. Hakemlere gönderilecek yazılarda yazarın kimliği saklı tutulur.
4. Yazılar, Makale Takip Sistemi üzerinden elektronik ortamda gönderilmektedir. Bu sisteme Anasayfada yer alan "**Makale Gönder/Takip**" linkinden ulaşılabilir. Sözkonusu sisteme kayıt yapıp makale gönderildikten sonra hakem süreciyle ilgili gelişmeler ve hakem değerlendirme raporları yazarlar tarafından kolaylıkla takip edilebilir.
5. Derginin yayın dili **Türkçe ve İngilizce**'dir. Türkçe makalelerin İngilizce başlığı ve özeti bulunmalıdır. Türkçe makalelerin Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'ne ve Yeni Yazım Kılavuzu'na uygun olması gerekir.
6. Makale gönderen yazar; ad ve soyadını, akademik ünvanını, çalıştığı kurumu, telefon numarasını, elektronik posta adresini, varsa çalışmasını destekleyen kurumu belirtmelidir.
7. Yayınlanan her türlü çalışmanın yayın hakkı dergiye aittir.
8. Dergiye gönderilen yazılara **teelif hakkı ödenmez**. Yayınlanan makalelerin teelif hakkı Dergiye aittir.
9. Dergide yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarını bağlar. Yazıların bütün hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
10. Makale İnceleme ücreti yok
11. Makale yayınlama Ücreti yok

PUBLICATION POLICIES

1. All manuscripts proposed to the **JoA** should not be previously published or submitted for publication elsewhere. The studies or their summaries which were presented in a conference or published can be accepted if it is stated in the manuscript before. Besides that if the study is supported by an institution or produced from a thesis, this must be footnoted on the title. If the studies were wanted to be revoked by any reason, it is needed to apply to the admin with a letter. Publication committee considers that the authors will keep the rules as editorial principles and author guidelines.
2. *The manuscripts sent to JoA are controled with "iThenticate" screening program in terms of having plagiarism. If there is no plagiarism, they are sent to referees. But if there is a plagiarism, these manuscripts are sent back to writers without sending referee.*
3. Publication Committee entitled to reject the manuscripts if not conformable with the conditions concerning the ortography and grammar or return back to the authors for correction or reform them. All manuscripts submitted to **JoA** are sent to at least **two referees** after the initial review of the editorial board with respect to formatting and content. After having positive feedbacks from both of the referees, the manuscripts are published. In case of having one positive and one negative feedback from the different referees, the manuscript is sent to a **third referee**. The reviewers are not apprised of the authors' names or institutions in the submitted manuscript; and authors are not told the identity of the referees.
4. Manuscripts are sent to online Manuscript Submission System and Information about the referee process for your manuscripts is given through Online Manuscript Submission System. Reviews can also be seen through this system from the following link " <http://ratingacademy.com.tr/journals/index.php/JoA/user/register> "
5. Manuscripts are wellcomed both in **Turkish** and **English**. Turkish manuscripts are required English title and abstract.
6. The author's name, surname, title, instution, phone number and e-mail adress must be added.
7. Copyright (printed or electronic) of the manuscripts are belong to **JoA**.
8. **No copyright payment.**
9. The responsibility of the idea exists in the published articles belongs to the authors
10. No article processing charges
11. No article submission charges

YAYIN ETİK KURALLARI

Journal of Awareness (JoA), yayın sürecinin her aşamasında etik davranış standartlarını benimsemeyi ve bunları yerine getirmeyi taahhüt etmektedir. Yayın Etik Komitesi (Committee on Publication Ethics - COPE), Açık Erişim Akademik Yayıncılar Derneği (Open Access Scholarly Publishers Association - OASPA) ve Cambridge Journals Etik Standartları ve Prosedürleri tarafından sağlanan genel etik yönergelerine sıkı bir şekilde bağlıdır. Bu yönergelerde belirtilen ilkelere ve genel yayın şartlarına bağlı olarak, mesleki ve etik standartlara göre editörler, hakemler ve yazarlar aşağıdaki sorumlulukları almalıdır. Yayın sürecinin düzgün ve etiğe uygun şekilde işlemesi bu sorumlulukların yerine getirilmesine bağlıdır.

Editörlerin Görevleri

- ❖ Baş editor ve ilgili editörler, dergiye yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların, 10 gün içinde, değerlendirmeye alınıp alınmadığını yazara bildirmelidir. Editör ve yardımcı/alan editörleri gönderilen çalışmaların hangilerinin yayınlanması gerektiğine karar vermekten sorumludur.
- ❖ Editörler dürüst, tarafsız, şeffaf ve bütünlük arz edici bir editorial politika izlemelidir.
- ❖ Dergiye gönderilen çalışmalar Baş editör veya ilgili editörler tarafından öncelikle intihal ihtimaline karşı kontrol edilmelidir. Bu aşamada intihal ihtimali olan çalışmalar, Baş editor ve ilgili editörler tarafından reddedilir.
- ❖ Dergiye gönderilen çalışmalarda yer alan yayınlanmamış yöntem ve bilgiler, yazarın açık yazılı izni olmaksızın hiçbir kimse tarafından kendi çalışması içinde kullanılmamalıdır.
- ❖ Dergiye gönderilen çalışmalar; yazarların sosyal, kültürel, ekonomik özellikleri ile dini inançları göz önüne alınmaksızın, sadece entelektüel değerleri çerçevesinde değerlendirilmelidir.
- ❖ Dergiye gönderilen çalışmalar, Baş editor ve ilgili editörler tarafından çalışmanın yazar(lar)ı, hakemleri, yardımcı/alan editörleri ve yayıncı dışında hiç kimseye ifşa edilmemelidir.
- ❖ Baş editor ve ilgili editörlerin dergiye gönderilen çalışmaların başka bir yazar ve/veya kurum ile çıkar çatışmasının olduğunu tespit etmesi halinde, çalışma yayın/değerlendirme sürecinden çekilmelidir.
- ❖ Dergiye gönderilen çalışmaların kabulü veya reddi ile ilgili son görüş baş editöre aittir. Editör çalışmanın özgünlüğü ve önemi gibi hususları dikkate alarak kararını vermelidir.
- ❖ Baş editör, dergiye gönderilen çalışmaların kabulü için yazarlara dergideki herhangi bir makaleye veya başka bir çalışmaya atıf yapması konusunda telkinde bulunmamalıdır.

Hakemlerin Görevleri

- ❖ Editör veya yardımcı editörler tarafından kendisine değerlendirme için gönderilen çalışmayı değerlendirme konusunda çalışma ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmadığını hisseden ya da ivedi bir değerlendirme yapamayacak durumda olan bir hakem, editörü bu durumdan haberdar ederek değerlendirme görevinden ayrılmalıdır.
- ❖ Hakemler, gizlilik ilkesine riayet ederek değerlendirmesini yapmalıdır. Editörler dışındaki kişilere çalışmalar gösterilmemeli ve başkalarıyla çalışma hakkında tartışma yapılmamalıdır.

- ❖ Hakemler, inceleme sürecinde elde etmiş olduğu ayrıcalıklı bilgi ve fikirleri gizli tutmalı ve kişisel çıkarı için kullanmamalıdır. Ayrıca hakemler, değerlendirmesini yaptığı ve henüz yayınlanmamış çalışmanın verilerinin herhangi bir parçasını kullanmamalıdır.
- ❖ Hakem eleştirileri nesnel olarak yapılmalıdır. Yazara karşı hiçbir kişisel eleştiri yöneltilmemelidir. Hakemler, fikirlerini açık biçimde destekleyen argümanlarla ifade etmelidir.
- ❖ Hakemler değerlendirilen çalışmanın daha önce yayınlanmış başka bir çalışma ile arasında esaslı bir benzerlik veya örtüşmeyi tespit etmeleri halinde, durumu editöre iletmelidirler.
- ❖ Hakemler, yazarı ile aralarında rekabet, işbirliği veya başka türlü ilişki veya bağlantılar bulunduğunu tespit ettiği çalışmaları değerlendirmemelidir.
- ❖ Hakemler çalışmaları kendilerine verilen süre içinde, zamanında değerlendirmelidir.

Yazarların Görevleri

- ❖ Yazar(lar), aynı çalışma metnini aynı anda birden fazla dergiye göndermemelidir.
- ❖ Yazarlar çalışmalarına ilişkin verileri etik ilkeler çerçevesinde toplamalıdır. Yayımcı, editör ve hakem, çalışmanın dayanağını oluşturan ham verileri yazar(lar)dan talep edebilir.
- ❖ Dergiye gönderilen çalışmalar, yeterli düzeyde kaynak bilgisi ve ayrıntı içermelidir. Hileli ve bilinçli yanlış ifadeler etik olmayan durumlara yol açacağından kabul edilemez.
- ❖ Yazarlar tarafından dergiye gönderilen çalışmalar özgün olmalı ve çalışmanın özgün olduğu garanti edilmelidir. Eğer gönderilen çalışmalarda başkalarının çalışmalarını ve/veya kelimeleri kullanılıyorsa uygun bir şekilde atıf yapılmalıdır. Ayrıca yapılacak alıntı da bilimsel etik ve dergi yazım kurallarına uygun olmalıdır. Yazarlar gönderdikleri çalışmalarının esasını etkileyen önceki yayınlara atıf yapmak zorundadır.
- ❖ Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları veya çıkar çatışmasını beyan etmekte yükümlüdür.
- ❖ Dergiye gönderilen çalışmanın tasarımına, uygulanmasına veya yorumuna katkı sağlayan her kişi, çalışmada belirtilmelidir. Önemli katkıda bulunan tüm katılımcılar ilk yazarı takiben listelenmelidir. Bunun dışındaki kişiler ise çalışmanın “Teşekkür(Acknowledgement)” kısmına ilave edilmelidir.
- ❖ Yazar, dergide yayınlanmış çalışması içerisinde önemli bir yanlışlık veya kusur tespit ederse, bu durumu acil olarak dergi editörüne veya yayıncıya bildirmek ve mevcut yanlışlığın veya kusurun düzeltilmesi için editörle işbirliği yapmak yükümlülüğündedir.

ETHICAL GUIDELINES

Journal of Awareness (JoA) is committed to meeting and upholding standards of ethical behaviour at all stages of the publication process. It strictly follows the general ethical guidelines provided by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) and Cambridge Journals Ethical Standards and Procedures. Depending on these principles and general publication requirements, editors, peer reviewers, and authors must take the following responsibilities in accordance to professional ethic and norms. The proper and ethical process of publishing is dependent on fulfilling these responsibilities

The Responsibilities of Editor(s)

- ❖ The editor in chief and relevant editor(s) should acknowledge receipt of submitted manuscripts to the authors within ten days. The editor in chief and relevant editor(s) have responsibility in order to determine which of the submitted manuscripts could be published.
- ❖ Editors should adopt editorial policies that encourage maximum transparency, complete, impartial and honest reporting
- ❖ The submitted manuscripts will be controlled by the editor and the associate editor(s) in case of the plagiarism possibility. In this stage, the detected plagiarized manuscripts by the The editor in chief and relevant editor(s) will be rejected by the editor and associate editor(s). No way that the plagiarized manuscripts will be taken in the consideration process.
- ❖ The unpublished data and method in the submitted manuscripts should not be exploited/use by anyone in her/his study without the written permission of the author.
- ❖ The submitted manuscripts should be evaluated in accordance to the framework of solely intellectual norms in regardless of social, religious, cultural, economical background.
- ❖ The submitted manuscripts should not be disclosed no one other than the reviewer, the publisher, the editor assistants and the author(s) of such manuscripts by The editor in chief and relevant editor(s).
- ❖ When obtained interest struggle/conflict among the submitted manuscripts and other author(s) and/or institution, such submitted manuscripts should be recuse himself or herself from the review process.
- ❖ The final decision concerning the acceptance or rejection of the submitted manuscripts belongs to the editor in chief. This situation will be decided with reference to the originality and significance of the submitted manuscripts.
- ❖ The editor in chief should not oblige the authors to cite any articles or papers in the journal as the submitted manuscripts of the authors to be able to accept in the journal.

The Responsibilities of Reviewer(s)

- ❖ The reviewers have responsibility to the editor to inform the editor and the associate editors regarding the review process of the submitted manuscript in case the reviewers do not feel enough qualified in order to review the assigned manuscript of if they cannot complete the review process on time.

- ❖ The reviewers should complete her/his task in the respect to principle of secrecy. Reviewers should not share or discuss any data regarding the submitted study with no one except the editors.
- ❖ The reviewer should not disclose and share any data/content and opinions of the submitted manuscripts and should not use personal interest. Furthermore, the reviewers should not use any data of the unpublished paper.
- ❖ The criticism of the reviewers should be based on objective and scientific perspective and also the reviewers should avoid from personal criticism against the author(s). The reviewers are supposed to support her or his opinions by providing clear and tangible proofs.
- ❖ If the reviewers detect any similarities between the assigned manuscript and another published articles in the journal or in an another journal, they are supposed to notify the editor about this situation.
- ❖ The reviewers should not take any part in evaluation process of the submitted manuscripts with author(s) who have competition, cooperation or other kind of relations or links.
- ❖ Reviewers should conduct the work they agree to evaluate on time.

The Responsibilities of the Author(s)

- ❖ The author(s) should not send the same study manuscript to more than a/one journal simultaneously.
- ❖ The authors should gather the data relating the studies in the framework of principle of ethic. The publisher, the editor and the reviewer could demand the raw data from the author(s) which the study is based on.
- ❖ The studies which are sent to the journal should provide details and references/sources in an adequate level. Dishonesty and incorrect statements are unacceptable due to causing unethical principles.
- ❖ The submitted manuscripts should be original and the originality of the study should be ensured by the author(s). If others' papers and/or words are used in the context of the submitted manuscript, the reference should be provided in accordance to appropriate style. Also excerpts should be in an appropriate style in accordance to the writing rules of the journal and scientific ethics. The authorities are supposed to refer to other publications which effect the essence of their submitted studies.
- ❖ The authors are supposed to notify a conflict of interest, financial sources and foundations if any of them are supported their studies.
- ❖ All the person(s) who contributed to the submitted manuscript in the respect of design, interpretation or implementation should be written on the submitted manuscript. All participations contributed in essence, should be listed respectively. Also apart these persons should be added to the part of "Acknowledgement".
- ❖ If the author detects any flaw or error(s) in the context of the submitted manuscript, the author is responsible to urgently notify this situation to the editor or the publisher in behalf of collaboration in order to correct such error(s) or flaw(s).

JOURNAL OF AWARENESS

JOURNAL OF AWARENESS

JOURNAL OF AWARENESS (JoA)

E-ISSN: 2149-6544

Volume / Cilt: 3

Issue / Sayı: 2

Year / Yıl: 2018

CONTENT / İÇİNDEKİLER

Referred Manuscripts / Hakemli Makaleler

RAW MATERIALS AND METAL OXIDES THAT MIGHT BRING ABOUT HEALTH PROBLEMS IN THE PRODUCTION OF CERAMIC

Halide OKUMUŞ & Ateş ARCASOY.....1-12

“SEVDALİNK” VE “İNSANLIK AYAĞA KALK” ROMANLARINDA BOSNA SAVAŞI’NDAKİ TOPLUMSAL YAPI VE İLİŞKİLERİN OLUŞUMSAL YAPISALCI ELEŞTİRİSİ

“THE PROCESSUAL STRUCTURALIST CRITICISM OF THE SOCIAL STRUCTURES AND RELATIONS IN THE BOSNIAN WAR IN NOVELS “SEVDALİNK” AND “İNSANLIK AYAĞA KALK”

Demet YENER & Cumhur ASLAN.....13-50

ADALET VE KALKINMA PARTİSİ DÖNEMİ TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİ (2002-2017): DIŞ POLİTİKADA ÇATIŞMA VE İŞBİRLİĞİ

TURKEY-RUSSIA RELATIONS DURING JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY ERA (2002-2017): DISPUTES AND COOPERATION IN FOREIGN POLICY

Melih KAZDAL.....51-62

TÜBİTAK-4004 DOĞA EĞİTİMİNE KATILAN ÖĞRETMENLERİN DOĞA EĞİTİMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

TÜBİTAK-4004 INTERVIEWS ON TEACHERS IN NATURE EDUCATION

Derya SÖNMEZ.....63-72

PERSPECTIVES OF THE MANAGERS IN THE TELECOMMUNICATION SECTOR ON CUSTOMER LOYALTY

Hilal ÇELİK & Murat GÜLER.....73-86

RAW MATERIALS AND METAL OXIDES THAT MIGHT BRING ABOUT HEALTH PROBLEMS IN THE PRODUCTION OF CERAMIC*

Assist. Prof. Halide OKUMUŞ

Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Fine Arts, Ceramics Department,

Canakkale/TURKEY, E-Mail: halideokumus@yahoo.com

Prof. Dr. Ateş ARCASOY

Marmara University, İstanbul / TURKEY

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article History: Received: 23 March 2018 Accepted: 10 May 2018</p>	<p><i>There are raw materials and metal oxides that might bring about health problems in the production of ceramic. The precautions should be certainly taken when one is working with these raw materials and oxides in producing ceramic. Unless necessary production standards are taken, those working in the production process and those using ceramic products as well as the environment where we work are all at risk due to the diversity of raw materials and chemicals.</i></p> <p><i>The precautions to be taken in the production of this matter are quite simple. However, when precautions are not taken, irreversible serious health problems may be faced. Those working in the production of ceramic should be aware of the detriments of this matter and of the ways of protecting themselves. The production should be carried out in a way to prevent these matters from infusing the body and necessary hygienic and safety standards should be followed and the individual controls should be made more often. In addition, working conditions should be kept under control through the laws often updated.</i></p> <p><i>In this study, it is aimed to raise awareness about the health problems that can be caused by raw materials and metal oxides used in ceramic production in case of not complying with usage conditions. Raw materials and metal oxides used in ceramics production are generally grouped according to their usage areas and it is stated that each of them may cause which health problems.</i></p>
<p>Keywords: ceramic, occupational disease, material, oxide</p>	
<p>DOI: 10.26809/joa.2018239557</p>	

*This article has been produced from art proficiency thesis named "Precautions to be taken in terms of health in ceramic design and production". Presented on 10-12 October 2011 in Eskişehir at the "II. International Ceramics, Glass, Enamel, Glaze and Pigment Congress".

1. INTRODUCTION

The variety and number of chemical products used in the field of ceramic through developing technology. The lack of necessary care and attention for the fields in which these raw materials are being used and the lack of necessary precautions might cause major health problems for people working in fabrication of ceramic. It is necessary to have knowledge about the harms of raw materials, the ways of defence and applying them to be able to defend from the harms in question (Okumuş, 2006: 148).

The materials used in ceramic are divided into two groups: a) existing naturally (containing free silica: clay, feldspar, dolomite, chalk, quartz and ganister flint stone), b) chemical compounds and synthetic materials (barium carbonate, nickel oxide, lead glass). Due to the features of toxic, these oxides should be processed and used carefully. There are some materials including about %90 free silica such as quartz, quartzite, flint stone. They have the label of harmful and people should be quite careful on using them. Chemical compounds and synthetic materials are harmful for health owing to their internal structure. These are the compounds of antimony oxide, copper carbonate, manganese dioxide, barium carbonate, kadmium and bisicilate, vanadium penta and also they have the label of harmful. More harmful and having the toxic label ones are cobalt oxide, nickel oxide, chrome oxide, lead oxide (red lead), lead carbonate (white), lead mono silicate. The reason of that cobalt does not include in this groups is that it contains a little nickel oxide and the main dangerous one is (cancerogenic) nickel oxide. Ceramic fibres being smaller than 6 micron are cancerogenic and have the label of toxic (Fraser, 1998: 121-125).

2. RAW MATERIALS AND METAL OXIDES THAT MIGHT BRING ABOUT HEALTH PROBLEMS IN THE PRODUCTION OF CERAMIC

2.1. Raw Materials Used in the Compound of Ceramic Mud and Glaze

2.1.1. Clay -Kaoline Group Raw Materials

Fabric is being used in compounding undercoat, glass and glaze.

Especially, at the high degree of concentration of kaoline is breathed by workers during carrying. The amount of pneumoconiosis cases seen in people who are workers exposing to kaoline is high. Kaoline shows variety as to regions and also it is dramatically mixed with other minerals. Long term, dense exposure of dust and high content of quartz causes function disorder in lungs or related to lungs with serious diseases that demolish main tissue of lungs of workers (Önal and Ökten, 2004). Pulmoner fibrozise cause not only tuberculosis but also the disease of kaoline of which symptoms are similar to silikozis when it is breathed (Karasu and Sertkaya, 2001: 27).

2.1.2. Feldspar Group Raw Materials

The sources of feldspar are granites, pegmatites, nepheline syenites, feldspar sand. Complex silicas composed of metal oxide construct the structure of these minerals. Alkaline which they contain is named as to oxides. The most common one is potash feldspar. The reason for that these raw materials are being used for ceramic clay is to bring K_2O , Na_2O , CaO etc. compounds to ceramic product.

They are not dangerous themselves but they might cause dangerous diseases since they lead resistance drop (Karasu and Sertkaya, 2001: 27). The compound of them contain different amounts of quartz. Therefore, it is especially important to be careful about their powders.

2.1.3. Quartz Group Raw Materials

There are wide area of use in ceramic clay and glazes. In ceramic industry, mostly quartz sand and quartz rock versions of SiO₂ (Arcasoy, 1983: 13,14).

Some types of sand including silica cause extreme reaction on body texture and lead a deteriorating disease. Since dust between 0.5-5 micron can move ahead alveous, it can cause pneumoconiosis. As dense and period of breathing of dust increases, the risk of becoming ill also increases. Mostly 15-20 years are required for occurring of pneumoconiosis for people who expose to low dense of dust. In the basis and processing of the disease, there is the role of enzymes which occur as a result of breaking up cells absorbing silica crystals prevent loss of blood by thrombosing of blood melt and digest protein. When silica is breathed, it might lead two main histological reactions (Şakar and others, 2005: 148-155) as silicotic nodule and silicoproteinozis, silicosis, pneumonitis and asthma (Canduran, 2006: 124).

2.1.4. Raw Materials Including Carbonate

Calc (CaCO₃) is the raw material containing carbonate such as magnesite, dolomite (CaCO₃.MgCO₃).

The calcite dust might cause irritation in upper respiratory tract in the condition of exposing continually and with great amount of it (URL-4, 2008).

Carbonates which take place in raw materials spoil at different temperatures as to the type of metal oxide which they depend on turn into metal oxide and carbon dioxide (CO₂) (Güner, 1987: 84). Carbon dioxide/monoxide causes pulse, increasing blood pressure and headache, dizziness because it drops the amount of oxygen in blood by combining haemoglobin. Carbon monoxide is a kind of gas which is colourless, scentless and does not have an effect of irritating. Since the first symptoms of poisoning are feeling tired, weakness, the condition of coma bursts onto the scene. Long term poisoning of carbon monoxide might cause heart diseases (Canduran, 2006: 124). The most serious danger is poisoning of carbon monoxide in heater (İlsley, 1999: 131-134). Calcite used in compounding fabric and glaze brings about gallbladder stone (URL-3, 2007).

2.1.5. Other Raw Materials

Wollastonite (CaSiO₃), talc-soap stone (3MgO.4SiO₂.H₂O), pyrophyllite H₂Al₂ (SiO₃)₄ boron and boron minerals belong to the concept of other raw materials.

The structure of talc with fibre is because of asbestos minerals (URL-9, 2007). Pulmonary fibrosis (URL-3, 2007), talcosilicosis (Önal and Ökten, 2004) are seen depended on talc and they might cause irritation in eyes and respiration system (URL-4, 2008).

2.2. Oxides Used in Compound of Ceramic Glaze

2.2.1. Aluminum Oxide (Al₂O₃)

It is used in the structure of glaze and oxide ceramic. Kaoline, clay and feldspar generally benefit from Al₂O₃.

They have an important role in production of ceramic and frit's dye. It colours the dye to make it resistant to heat and oxide is tied Al₂O₃. (URL-8, 2007).

It causes the disease of aluminosis, difficulty in breathing and chronic bronchitis (Canduran, 2006: 124).

2.2.2. Barium Oxide (BaO)

It is acquired as barium sulfate (Barite) and sometimes barium carbonate (Witherite). It leads benign pneumoconiosis for workers serving in these jobs or on mining mineral ores and interstitial involvement appearing in lungs is called barytosis. Among workers who expose to barium salt there seems to the utmost radio-dense thin nodules in lungs of in one-two years depend on the weight of high atom of barium. There are histological air spaces in lungs and there are barium particles in interstitial tissue (Önal and Ökten, 2004).

The use of barium compounds is restricted to be used due to the fact that they have the feature of toxic (Kartal, 1998: 21). Generally, it is dangerous for open wound because BaO taken from barium carbonate is poisonous (Arcasoy, 1983: 13,14).

Barium carbonate is the most dangerous derivation of barium. The absorption of even one gram of barium carbonate by the body ends up death. The form of fusible chloride accumulates in stomach and causes an increase blood pressure as a result it causes internal bleeding. It might enter the body by means of skin (Canduran, 2006: 124). It is harmful that it touches the skin and it is taken by oral ways and respiration. It irritates the eyes (Karasu and Sertkaya, 2001: 27). When barite is breathed long time and with a high amount, it endangers respiration system and lungs, it might bring about irritation (URL-4, 2008).

2.2.3. Boric Oxide (B₂O₃)

It is used in production of glaze. The most important compounds are pandermite, cholemanite, ulexide, borax, boric aside (URL-8, 2007).

To make involvement of boric to compound of glaze safe, it should be shaped as glass or it should be used in the form of cholemanite. It should be avoided to take it by the means of skin or oral ways (Karasu and Sertkaya, 2001: 27) (Canduran, 2006: 124). When poisoning as vomiting, diarrhea, trembling are observed there occur skin eruption and disorders in liver, kidney, and central nervous system (URL-1, 2000). It is thought that boric causes infertile for women and men, growth deficiency for baby during pregnancy period and also some kinds of abnormalities (URL-5, 2007).

Impotence, sexual anorexia, shortening number of sperm and degeneration of its morphology are observed in men. Moreover, it leads miscarriage in women and the increase of risk in the number of death birth (URL-6, 2007).

2.2.4. Fluorine (F)

The compound of fluorine used is used as calcium fluorine, aluminium fluorine, sodium hexafluorosilicate and cryolite. Calcium fluorine exists as fluorite and fluorspar. It is so active and melting and also it shows the effect of increasing fluidity in glaze. Since fluorine ion is volatile, it should be used in glaze and glass carefully (Bozdoğan: 23). Fluoride source of which is the calcium fluorine (fluorine spar), and used in compounding structure, in cauterizing ceramic and glass products and in preparing ceramic dyes is dangerous to breathe or to be taken orally. It irritates skin and eyes. Aspiration is necessary in the places where gas outlet occurs. The touch the skin should be avoided (Karasu and Sertkaya, 2001: 27). There are special rules about using and storing hydrofluoric acid which is very dangerous material (Fraser, 2005: 171-180).

The continual quality of sodium silica fluoride obtained as by-product is being used in the process, in producing glass in the condition necessary precautions against environmental pollution, especially obtaining glaze which cooks at low heat with titan. Sodium silica fluoride is poisonous (URL-8, 2007).

2.2.5. Calcium Oxide (CaO)

Calcite which is calcium compounds used as calcium carbonate (CaCO_3) includes limestone, marble, chalk carbonate. Carbonates dissolve at different heat according to the type of metal oxides that it is based on turn into metal oxides and CO_2 . [7] One of the biggest dangers is carbon monoxide poisoning which comes off ceramic kilns.

Calcite used for compounding structure and glazes brings about existing of gallstones (URL-3, 2007).

2.2.6. Lead oxide (PbO)

Compounds used are red lead Pb_3O_4 (red), lead oxide PbO (yellow), lead carbonate, PbCO_3 (white) (URL-8, 2007). The steam of lead that revealed during melting has got a fatal effect.

Lead that was a dispensable raw material of low heat glaze a few years ago is getting to lose its value because it is poisonous and it can not be abolished by the nature. Glaze which contains lead oxide is unfavourable in using for ceramic products containing food as it resolves in hot water and diluted acetic acid even it is glassed (Bozdoğan: 23).

Whereas lead is a poisonous material, it is known to include minerals providing lead such as silver, bismuth, manganese, cadmium, arsenic, antimony, spelter, iron, cobalt, and nickel at high or low levels. This material which has low melting and evaporation heat should be strictly prevented from transferring to atmosphere during maturation of glaze and producing of glass.

It is dangerous that all the compounds of lead are taken by breathing, orally and touching skin. Addition of lead to glaze in a safer way is possible with using lead bisicilate glass. However, its dust is still dangerous (Karasu and Sertkaya, 2001: 27). It is dangerous because it can not discarded easily and it accumulates in bones and soft tissue. %40 of lead taken by means of breathing and %10-15 of lead taken via digestive system are absorbed by the body. Lead affects mostly neural system. The taste of metallic, stomach-ache, lack of appetite and costiveness are important symptoms of lead poisoning. Cerebral oedema and disorders in kidney are the results of lead poisoning (Canduran, 2006: 124).

Related to fertility of people who are working in art and ceramic workshop, men face to impotence, sexual anorexia, the loss in the number and quality of sperm, the disorders in morphology, infertility and the increase in possibility of miscarriage and dead births. Among women, menstrual irregularity, the increase in the risk of miscarriage and death births and infertility can be observed (URL-5, 2007).

Lead first enters into red blood cells, then omits the iron placed in the cell and replaces it. Anaemia occurs as a result of loss of iron in the body. When the lead is absorbed too much, it accumulates in spleen, liver, kidney and also mostly in skeleton. Lead exists around teeth and also in bowels due to its tendency to sulphur. Mostly chronic poisoning is observed. Poisoning arises from breathing or touching the skin. In early stage, loss of appetite, loss of weight, headache, anaemia, a taste of iron, bloodlessness, complaints in stomach and dark bluish lines in gingival. Moreover, in further stages, restlessness, feeling angry, repetitive vomiting, pain in joint, paralysis of hands and feeling disorders are observed. In the furthest stage, high blood pressure, continual vomiting, cerebral oedema, disorders in nervous system resulted from spasm in brain vessels are observed (URL-7, 2007)

2.2.7. Lithium Oxide (Li₂O)

Li₂O is quite strong melting materials in glazes. It is used in ceramic glaze and mud. The artificial lithium compounds used in ceramic industry are lithium alimunate, lithium carbonate, lithium silicates, lithium titanate and lithium-zircon silicates. There are compounds as Li₂O petalite (Li₂O.Al₂O₃.SiO₂) and spodumene (Li₂O.Al₂O₃.4SiO₂) (Arcasoy, 1983: 13,14).

Li₂O causes scars in bone marrow and its symptoms are quiet similar to cancer's (Canduran, 2006: 124).

2.2.8. Silicon Dioxide (SiO₂)

It is only common oxide in all glazes. SiO₂ can be taken from clay, kaoline, feldspar and mostly quartz and inserted to glazes.

Quartz used in compounding structure and glaze might cause pneumonitis (Karasu and Sertkaya, 2001: 27), silicosis and asthma (Canduran, 2006: 124). As the quite fine dust is breathed, the diseases of lungs and at the last stage tuberculosis appear. The actual dangerous one is silica dust. The partides which are smaller than 5µ can easily pass defence system and easily damages lungs. The more massive partides are prevented by the nose (Fraser, 1998: 121-125).

2.2.9. Thorium Oxide (ThO₂)

Oxide consists in the form of ceramic. Thorium oxide is used as the form of calcine in ceramic. Due to its having radio active, some precautions should be taken during using it (Arcasoy, 1983: 13,14). Thorium is cancerinogenic. It causes tumour in livers and kidneys and scars in lungs. It might hold on bones, lungs and other organs of the body for year (URL-2, 2008).

2.3. The Oxides Used in Colouring of Ceramic Muds and Glazes

2.3.1. Antimony Oxide (Sb₂O₃, Sb₂O₅)

It works as colouring in glazes and as opacifing in low heat glazes. However, it does not perform this duty on its own. It gives the colour of yellow due to having lead oxide and iron oxide. Basic naples yellow (Pb₃(SbO₄)₂) is an antimony dye and it is also used as the source of antimony by ceramicists. It dissolves a little in the water. Its effect of toxic is really heavy (Sümer, 2002: 4). The sources are antimony trioxide and antimonypentaoxide. It is harmful to be taken by breathing, orally and touching skin. It irritates the skin (Karasu and Sertkaya, 2001: 27)

2.3.2. Arsenic Oxide (As₂O₃, As₂O₅)

It is rarely used in glazes. Its compounds is quiet harmful Arsenic oxide or arsenic acid is added to all silica formulas (Sümer, 2002: 4). It is easily evaporates through glazes. It is forbidden to work with arsenic compounded glazes because of its poisonous structure (Arcasoy, 1983: 13,14).

Arsenic leads chromosomal abnormalities and infertility in men. The possibility of miscarriage of women increases. It causes growth deficiency in fetus, neural system and skeletal abnormalities (URL-5, 2007).

It is the reason for irritation in arsenic upper respiratory and skin and bowels. %50 of cases shows that there are some symptoms belong to upper respiratory irritation and lesions that compose pustules on skin. Individuals who expose to it, small, dense and radiological

widespread nodules are found in both two lungs. It is indicated that there is a relationship between antimony trioxide and lung cancer in studies with animals and epistemologically (Önal and Ökten, 2004). Arsenic accumulates in hair and can be placed for months. The control of poisoning can be done by hair. Although all of the as compounds are poisoning, the ones that have the value of +3 are more poisoning. Even 100 mg of as is fatal for people. Weakness, scars on skin, nervous breakdown and poisoning are observed (Doğan, 2002: 32-36).

2.3.3. Copper Oxide (CuO, Cu₂O)

Copper oxide is the oldest colouring oxide among used ones. It exists mostly with limonite (URL-8, 2007).

It is not true that copper oxide is used with lead glazes. Lead oxide is poisoning. The food or drink which is lined with copper oxide and vitrified with lead glaze is going to contact with glaze, it is going to absorb the glaze and to cause poisoning. Copper sulphate is used as the form of soluble copper however it is quiet poisonous (Çobanlı, 1996: 42).

It is dangerous to be taken by orally and breathing. It irritates the skin and eyes. All of the copper compounds accelerate the lead's leaving from the glaze (Karasu and Sertkaya, 2001: 27).

The copper chronically taken at high amount might cause second degree burn in brain and lungs. The salt of copper and its steam not only irritates eyes and mucous membrane but it also irritates respiratory passages when it is breathed (Canduran, 2006: 124).

2.3.4. Beryllium Oxide

The source of it is beryllium mineral. Oxide exists in the form of ceramic. As BeO is very poisonous, it is necessary to work carefully during producing oxide and process of using it. Pure BeO reaches a developed structure only at very high heat (Arcasoy, 1983: 13,14).

Exposing to beryllium appears when mineral leaves from the ore of beryl and bertandite and when it processes the beryllium metal compounds and the products of ceramic. Late hypersensitive reaction causes the disease of systematic granulomatous reaction (beryllosis) which is known as chronic beryllium and skin disease (Önal and Ökten, 2004).

Beryllium oxide is used as ceramic material in nuclear reactors. It is also used in compounding structure. It is harmful to take it by breathing and orally. The dust of beryllium and its compounds has the affect of poison (URL-9, 2007).

2.3.5. Iron Oxide (FeO, Fe₂O₃, Fe₃O₄)

The sources of iron oxide are iron and its compounds. Different colours are obtained at the different heating atmosphere with iron oxide.

The most common and well known of good-tempered pneumoconiosis is siderosis which is related to siderosis. The occupational exposure of iron appears during obtaining or procession of ironstone. The workers who expose to metallic iron or iron oxide also expose to other dusts (quartz, asbestos, clistobalite). In this way, mixed siderosis dust complicates with pneumoconiosis or asbestos and it results in disease. Cases with siderosis do not give symptoms whereas there are some complaints such as coughing and difficulty in breathing in cases with silicosideros. Smoking accelerates harm in lungs or disorders in the functions of lungs. Pure iron brings about tendency to tuberculosis (Önal and Ökten, 2004). If it is taken more than 0,5 mg, it has got a poisonous effect. It might cause ulcer in stomach and in further cases it might cause bleeding. If it is breathed too much, it leads the cancer of lungs.

2.3.6. Kadmium Oxide (Cd)

The source of kadmium oxide is sulphur and kadmium sulfoselenide. It is used to obtain the colours of yellow, orange and red. It irritates eyes (Karasu and Sertkaya, 2001: 27). It affects the system of enzymes. It harms respiratory system, stomach and bowels and it is known that it causes cancer. Even a small amount of kadmium oxide taken through respiratory system or digestive system might lead serious poisoning. Therefore, pure kadmium oxide must be used very carefully. There might be weakness such as feeling tired, lack of the smelling sense due to long term exposure of cadmium (Canduran, 2006: 124).

When impotence, sexual anxiety, decreasing in the number of sperm and abnormalities in its morphology are observed among men, women come across miscarriage, menstrual irregularity and the risk in the birth of low weight babies (URL-6, 2007).

Acute and chronic poisoning is also observed because of kadmium. The most important effect of chronic kadmium poisoning is especially the cancer of lung and prostate. The excess amount of taking kadmium causes the effect of ruination in kidneys. Osteolysis and some diseases related to this are observed due to kadmium poisoning. On the other hand, anaemia and loss of teeth are other important affects of cadmium (URL-10, 2007). It is as dangerous as kadmium mercury and even the metal and its oxide that reach lungs are cancerogenic (Doğan, 2002: 32-36).

2.3.7. Tin Dioxide (SnO₂)

SnO₂ which is the most famous material in the field of hiding power in ceramic technology also constructs the basement of most ceramic dyes (URL-8, 2007).

Pneumoconiosis (Stannosis) which is the result of breathing tin is observed especially among people who expose to smoke of tin oxide during processing mineral ore (Önal and Ökten, 2004). It brings about coughing, difficulty in breathing and at the same time it lead white pigments (Canduran, 2006: 124)

2.3.8. Cobalt Oxide (CoO, Co₂O₃, Co₃O₄)

The sources of cobalt oxide are carbonate, cobalt silicate and cobalt aluminate. It is used for getting the colours of black and blue (URL-8, 2007).

It reached the body by means of skin and it harms liver. The types such as cobalt carbonate and oxide irritate skin and eyes. It gives harm lungs if it is breathed. (Canduran, 2006: 124). Some symptoms such as dry cough and irritation in upper respiratory tract are observed among people who expose to cobalt at the higher level of concentration than threshold limit value especially on sintering at the end of the day. These symptoms disappear a few days later they stop working. Clinical progress in asthma depending on cobalt is quite good. However symptoms might be chronically in some cases in which exposure is keeping on (Önal and Ökten, 2004).

2.3.9. Chrome Oxide (Cr₂O₃)

The source of chrome oxide is chromate. It is one of the most decisive oxides which have got fine-grain. The most important black and brown ceramic dyes used in coating ceramic are iron chromate spinels obtained by means of calcining iron oxide and chrome oxide at above 1000°C (URL-8, 2007).

Chrome compounds especially the ones which are six-valued as chromates causing skin cancer are harmful. It must be avoided to take it by touching and orally (Karasu and Sertkaya, 2001: 27). Chrome that is the factor of lung cancer might cause ulcer (Canduran,

2006: 124). Chrome compounds being six-valued ones harms DNA and brings about gene mutation.

It is found that people who expose to chrome as a result of breathing and touching the skin come across health problems. Taking Cr⁶⁺ to body via the air causes running nose, nose bleeding, itching and puncturing in upper respiratory tract and also asthma crisis are observed among people who are allergic to chrome. Taking Cr³⁺ by means of air does not affect negatively as much as Cr⁶⁺ (URL-10, 2007).

2.3.10. Manganese Dioxide (MnO₂)

Manganese is used in glazes to get black, brown and purple colours (URL-8, 2007).

It is so poisonous. It is dangerous to take it by means of breathing and orally. It irritates skin and eyes (Karasu and Sertkaya, 2001: 27). It harms neural system. The damages in lungs are observed. Its harms appear after a long time as 10-20 years. Manganese poisoning might cause the disease of Parkinson. The long term exposure might harm the brains and as a result it causes deaths (Canduran, 2006: 124). It leads to impotence, sexual anorexia, infertility related to hormonal irregularity among men and neural system disorders in developing fetus (URL-6, 2007), (URL-8, 2007).

2.3.11. Nickel Oxide (NiO, Ni₂O₃)

Nickel oxide exists as sulphur, silicas and arsenide along with mostly iron in the nature. It is an effective colouring. It is used to obtain various colours and tones such as blue, grey and green (URL-8, 2007).

It is dangerous to take it by breathing and orally. It causes the cancer of lungs and nasal sinus (URL-3, 2007), and dermatitis are observed as a result of touching it (Karasu and Sertkaya, 2001: 27). Moreover, malignant tumour with cancer in lung squamous are observed among workers. Ni leads to allergy in sensitive skins (Doğan, 2002: 32-36) and Ni taken by breathing is cancerogenic.

2.3.12. Selenium Compounds (Se-)

Apart from selenium as element, selenium sodium selenite, barium selenite, zinc selenite, cadmium selenite and selenium sulphite compounds are used in glazes (Arcasoy, 1983: 13,14).

It is dangerous to take it by breathing and orally. The smoke of selenium released as a result of deformation is poisonous.[9] It might cause deaths when it is taken with high amounts. It has also harmful effects to liver when it is exposed to it (Canduran, 2006: 124).

2.3.13. Titanium Dioxide (TiO, TiO₂, TiO₃, Ti₂O₃)

It exists as ilmenite (iron titanate) and rutile (titanium dioxide).

It is possible to expose titanium dusts in the process of obtaining, using or storing mineral ore. The dust which enters the body by breathing can accumulate in some parts. The dust which exists in air excessively is irritating. It has an effect to deteriorate respiratory tract diseases. Titanium oxide is held in lungs. Little evidence in lungs shows that it also deteriorates the reaction of lungs (URL-2, 2008).

2.3.14. Uranium Oxide (UO₂, UO₃)

It is used in compounding glazes. All of the uranium compounds are poisonous and it must be taken into consideration on using it. At the same time when uranium exceeds the certain amounts on releasing radiation, it turns into a harmful material for health (Arcasoy,

1983: 13,14).

2.3.15. Vanadine Oxide (V_2O_3 , V_2O_5)

It works as colour carrier in glazes.[26] V_2O_5 is used to gain the colour of blue. It is dangerous that it is taken by breathing and orally. It irritates skin and eyes (Karasu and Sertkaya, 2001: 27).

2.3.16. Zircon Dioxide (ZrO_2)

Zircon oxide which is used to make glazes covering is mostly being used as zircon silicas ($ZrSiO_4$) and the glazed used mostly are glazes with zircon. Zircon exists in the glazes of pure health materials as oxide and at the same time it exist in the structure of oxide ceramic (Arcasoy, 1983: 13,14). Zircon has generally a radioactive feature due to its including torium contents (URL-8, 2007).

Zircon oxide used in production of ceramic is a heavy metal. It is thought that it is not active chemically in the tissue of lungs and its feature of involving chemical reaction by processing can be abolished. Only one case of pulmonary fibrosis is known about it usage. It is acknowledged that among some people and organs but especially in lungs the disease of sarcoidosis which is observed when coarse and infected swellings appear in tissues or granulomatous interstitial lung disease which is similar to pneumonitis appearing with the reaction of acute immunization. It is also observed that zircon oxide causes similarly granulomatous hyper sensitive reaction in the skin among people and some studies with animals (Önal and Ökten, 2004).

3. CONCLUSION AND SUGGESTION

There are a number of raw materials and metal oxide which are found dangerous even they are exposed for a short time. It is important to know how harmful materials affect health of people in terms of having the knowledge of protection ways to be taken.

It is possible to avoid effects of harmful materials with some precautions such as appropriate air circulation conditions in big factories in the sector of ceramic, using mask and using harmful raw materials in glaze derivation. However people who work smaller ceramic workshops and art workshops in which working conditions are appropriate, which lack of necessary care and knowledge are closely prone to the effects of harmful chemical materials.

That materials especially used in preparing glaze and structure are prepared in a dry way, dry retouching pieces of ceramic and different gases released from the heaters cause that these materials mix to the air breathed in working environment. The materials taken by breathing harms respiratory tracts much more in the working conditions in which air conditioning is not good and masks are not used (Canduran, 2006: 124).

People who are working in production of ceramic should know the harms of raw materials and metal oxides they use, the protection ways. Production should be done as these materials do not reach human bodies, necessary hygiene and security standards should be followed and personal controls should be increased.

Legal regulations should be frequently updated, related standards, laws and regulations should be followed carefully, clean and the newest technologies should also followed without interrupt and in advance to more healthy people, a safer working environment, a cleaner nature, a more qualified product and life (Okumuş, 2008: 157).

REFERENCES

- ARCASOY, A., (1983), *Seramik Teknolojisi*, İst., M.Ü. G.S.F. Seramik ASD Yay., No:2, 13,14.
- BOZDOĞAN, İ., “Sır Hammaddeleri ve Sır Kompozisyonu Üzerindeki Etkileri”, *Seramik Sırları Semineri Bildiriler Kitabı*, 2. Baskı, Türk Seramik Derneği Yayınları, No:7, 23.
- CANDURAN, K., (2006), “Seramikte Toksik Maddeler”, *Seramik Türkiye*, Seramik Federasyonu Dergisi, No:14, 124.
- ÇOBANLI, Z., (1996), *Seramik Astarları*, Eskişehir, AÜ Yay. No 919, GS Yay. No 15, 42.
- DOĞAN, M., (2002), “Sağlıklı Yaşamın Kimyası”, *Popüler Bilim Dergisi*, 32-36.
- FRASER, H., (2005), *Ceramic Faults and Their Remedies*, Second Edition, A&C Black. Publisher Ltd. London, 171-180.
- FRASER, H., (1998) *Glazes for the Craft Potter* A&C Black, London, The American Ceramic Society, 121-125.
- GÜNER, Y., (1987), *Seramik*, İstanbul, Gençlik Kitabevi A.Ş, 84.
- ILSLEY, P., (1999), *Macro - Crystalline Glazes The Challenge of Chrystals*, The Crowood Pres, Marlborough: 131-134.
- KARASU, B. and SERTKAYA, A. (2001), “Seramik Sektöründe Karşılaşılan Belli Başlı Sağlık Problemleri, Nedenleri ve Alınması Gereken Tedbirler (2)”, *Seramik Sanat, Bilim ve Teknoloji*, Sayı:14, 27.
- KARTAL, A., (1998), *Sır ve Sırlama Tekniği*, Çizgi Matbacılık Ltd. Şti., Mart, 21.
- OKUMUŞ, H., (2009), “Seramik Üretiminde Karşılaşılan Sağlık Sorunları ve Alınması Gereken Önlemler”, *SERES 11. 1.Uluslararası Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Kongresi Bildiriler Kitabı*, 377-387.
- OKUMUŞ, H., (2008), Seramik Tasarım ve Üretiminde Sağlık Açısından Alınması Gereken Önlemler, *Sanatta Yeterlik Tezi*, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, 157.
- OKUMUŞ, H., ALDIRMAZ AĞARTAN, C. and YILMAZ, S. (2008). “Sağlık Açısından Geleneksel Çanakkale Seramikleri”, *Çanakkale Merkezi değerleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 795.
- OKUMUŞ, H., (2006), “Seramik Üretiminde Sağlık Açısından Dikkat Edilmesi Gereken Hammadde ve Metal Oksitler”, *III. Ulusal Analitik Kimya Kongresi, Bildiri Özetleri Kitabı*: 148.
- ÖNAL, M. and ÖKTEN F., (2004), “İnorganik Tozlara Bağlı Akciğer Hastalıkları”, *Difüz Parankimal Akciğer Hastalıkları*, 1. Baskı, 99.
- SÜMER, G., (2002), *Seramik Sırları*, Eskişehir, Ak Ofset-Matbacılar Sitesi, 4.
- ŞAKAR, A., KAYA, E., ÇELİK, P., GENCER, N., TEMEL, O., YAMAN, N., SEPİT, L., YILDIRIM, Ç. A., DAĞYILDIZI, L., COŞKUN, E., DİNÇ, G., YORGANCIOĞLU, A. ve ÇİMRİN A. H., (2005), Seramik Fabrikası İşçilerinde Silikozis” *Tüberküloz ve Toraks Dergisi*, Cilt: 53 Sayı:2, 148-155.
- (URL-1) <http://www.bigadic.gov.tr/semboller/bor1.asp> Ankara, Mayıs 2000.
- (URL-2) <http://ceramic-materials.com/cermat/education/299.html> (erişim tarihi 2.04.2008)
- (URL-3) [http://www.dicle.edu.tr/fakulte/tip/dergi/yayin/15\(.\)InsanSagligina.doc](http://www.dicle.edu.tr/fakulte/tip/dergi/yayin/15(.)InsanSagligina.doc) (erişim tarihi 10 Ekim 2007).
- (URL-4) <http://www.ercminerals.com/tr/forms.html> (09 Eylül 2008).
- (URL-5) <http://www.fertijin.com.tr/?kbase=112&tab=&lang=tur> (erişim tarihi 9 Ekim 2007).

(URL-6) <http://www.kadinhastaliklarivedogum.com/infertilite/is.asp> (erişim tarihi 9Ekim 2007).

(URL-7)

http://www.kimyaokulu.com/merak%20ediyorsaniz/html/is_guvenligi_yonunden_kursun.htm
(erişim tarihi 06.9.2007).

(URL-8) <http://www.madencilik.net/sir.asp> (erişim tarihi 06.12.2007).

(URL-9) <http://www.migem.gov.tr/links/kaynakca/sozluk/sozluk-t.htm> (erişim tarihi 9 Ekim 2007).

(URL-10)

http://66.102.9.104/search?q=cache:CdxDxXcIUnMJ:www.metalurji.org.tr/dergi/dergi136/d136_4753.pdf+OSHA+seramik&hl=tr&ct=clnk&cd=19&gl=tr&lr=lang_tr
(erişim tarihi 9 Ekim 2007).

**“SEVDALİNKÂ” VE “İNSANLIK AYAĞA KALK” ROMANLARINDA
BOSNA SAVAŞI’NDAKİ TOPLUMSAL YAPI VE İLİŞKİLERİN
OLUŞUMSAL YAPISALCI ELEŞTİRİSİ**

**“THE PROCESSUAL STRUCTURALIST CRITICISM OF THE SOCIAL
STRUCTURES AND RELATIONS IN THE BOSNIAN WAR IN NOVELS
“SEVDALİNKÂ” AND “İNSANLIK AYAĞA KALK”**

Demet YENER

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balkan Araştırmaları
Anabilim Dalı YL Öğrencisi, Çanakkale/TÜRKİYE, E-Mail: demetyener@gmail.com

Assoc. Prof. Dr. Cumhur ASLAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Çanakkale/TÜRKİYE, E-Mail: cumhur@comu.edu.tr

MAKALE BİLGİSİ	ÖZET
<p>Makale Geçmişi: Geliş: 04 Nisan 2018 Kabul: 06 Mayıs 2018</p>	<p>İnsanlık tarihinin en büyük trajedilerinden biri olan Bosna savaşı ve Bosna soykırımı edebiyat, şiir, roman, sinema olmak üzere pek çok alanda ele alınmış ve irdelenmiştir. Savaş ve soykırımın yarattığı insanlık trajedisi geniş biçimde ele alınmış ve insanlık tarihinin bu “utanç sayfası” eleştirel biçimde sorgulanmıştır. Bosna savaşı politik/siyasal bir çatışma kadar bir kültür, ideoloji ve kimlik çatışmasını da içermektedir. Müslüman kimliği ve kültürel arka planı Bosna sorununun ele alındığı tüm çalışmalarda öncelikli konular arasında yer almıştır.</p> <p>Bu makalede Bosna savaşı ve soykırımı üzerine yapılmış iki roman ele alınarak toplumsal, kültürel ve ideolojik açılarından karşılaştırılmış ve benzerlik/farklılıklar saptanmaya çalışılmıştır. Bosna sorununun kimlik, din ve ideoloji bağlamlarında ele alınma biçimleri ortaya konularak, soruna ilişkin farklı yaklaşımların nedenleri saptanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Bosna sorununu İslamcılık temelinde ele alan roman ile hümanist temelde ele alan roman karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir.</p> <p>Bu çalışmada romanlar Lucien Goldmann’ın Oluşumsal Yapısalcılık yöntemi uyarınca incelenmiştir. Oluşumsal Yapısalcı yöntem hem metnin içsel anlam düzeylerini hem de metnin dışsal anlam düzeylerini çözümlemeye çalışan bir yöntemdir. Bu makalede daha çok metnin içinde yer aldığı ideolojik ve toplumsal boyutlar ele alınmaya çalışılmıştır. Makalede romanlara dair daha çok artsüremli bir perspektiften dönemin sosyal, kültürel koşulları, yazarın dünya görüşleri ele alınmaya çalışılmıştır.</p>
<p>Anahtar Kelimeler: Bosna Savaşı, roman, soykırım, din, kimlik, ideoloji.</p>	
<p>DOI: 10.26809/joa.2018239558</p>	

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article History: Received: 04 April 2018 Accepted: 06 May 2018</p>	<p><i>The Bosnian war and genocide, which is one of the biggest tragedies in human history, has been a popular topic in various fields such as literature, poetry, novels, and cinema. The tragedies created by the war and the genocide have been critically subjected in numerous works. The Bosnian war includes both political struggles and cultural, ideological, and identity conflicts. The Muslim identity and its cultural background is an important theme in all the studies concerning the Bosnian problem.</i></p> <p><i>This paper first scrutinizes two novels written over Bosnian war and then they are compared to each other concerning cultural and ideological aspects. Moreover, the paper aims to analyze the different forms in which the religious, identity, and the ideological aspects of the Bosnian problem are handled, and also it contents to understand the differences in these distinct approaches. To this end, two novels, which approach to the problem from different agendas, an Islamic and a humanistic one respectively, are comparatively scrutinized.</i></p>
<p>Keywords: The Bosnian War, genocide, religion, identity, ideology.</p>	
<p>DOI: 10.26809/joa.2018239558</p>	

1. GİRİŞ

Nedeni her ne olursa olsun “savaş” olgusu toplumsal ve bireysel anlamda yaralayıcı, travmatik, kaotik ve kötücül sonuçlar yaratır. Bu sonuçların izleri nesiller boyu atlatılmayan korkular ve iyileşmeyen yaralar bırakır. Bu denli etkili bir olgunun da tarih kadar edebiyat, sosyoloji, psikoloji, sanat ve sinemanın da konusuna girmesi kaçınılmazdır. 20. yüzyılın en büyük savaş trajedilerinden biri olan Bosna Savaşı da bu anlamda şiir, sinema, müzik, roman gibi birçok alanda konu edilmiştir. Bosna’da yaşanan insanlık dışı uygulamalar ve vahşet edebiyat ve özellikle de romanlar aracılığıyla ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bosna gerek tarihsel geçmişi nedeniyle gerekse Müslüman kimliğiyle Türkiye’de her zaman yakından takip edilen ve ilgilenilen bir toplum olmuştur. Dolayısıyla Bosna’da yaşanan trajedi Türkiye’de siyasal, ideolojik, politik ve kültürel açılardan ele alınmıştır. Bosna, her yönüyle Balkanlarda ve dünyada dikkatleri üzerine toplayarak ilgi odağı haline gelmiş bir ülke olarak benim de ilgiyle takip ettiğim ve üzerinde çalışmak istediğim bir konu olmuştur. Üzerinde sayısız kitap, makale, roman ve şiir yazılmış, şarkı ve ağıtlar bestelenmiş, filmler çekilmiştir. Bosna’da yaşanan trajedi, romanlar açısından da ele alınmış gerek ülkemizde gerekse yabancı ülkelerde çok sayıda roman bu konuya eğilmiştir.

Çalışmamızda Bosna sorunu, edebiyat sosyolojisi açısından irdelenmiş, sanatın ve toplumun penceresinden Bosna sorunun nasıl yansıdığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Burada öncelikle konuya farklı açılardan bakan, Hümanist ve İslamcı-Muhafazakâr olarak nitelendirilebilecek iki roman seçilmiş, bu romanlar, Lucien Goldmann’ın Oluşumsal Yapısalcılık yöntemi uyarınca incelenmiştir. Sonrasında konunun daha kolay anlaşılması ve tarihsel sürecin bilinmesi açısından Bosna tarihi hakkında bilgi verilmiş, kültürel-ideolojik bakış açıları sunulmuş ve ardından da romanlar bakış açılarına göre seçilen yöntem uyarınca incelenmiştir. Son olarak da iki farklı bakış açısına göre yazılan romanların ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel farklılıkları karşılaştırılmış, böylelikle aynı olayın farklı bakış açılarından değerlendirilmesi yoluyla ortaya çıkan benzerlik ve farklılıklar belirlenmeye çalışılmıştır. Dünyanın her neresinde yaşanırsa yaşansın savaş denen olgu, yaşandığı coğrafyanın da ötesine geçerek bütün dünyaya hem askeri hem de sosyal konularda etki eder. Yaşanan her bir savaşın yarattığı askeri yıkımlar kadar günlük hayata bıraktığı izler de derin ve ağırdır. Doğal olarak zamanla tüm diğer gündelik ve sosyal olaylar gibi savaş da

edebiyatın konularından biri haline gelmiştir. Tarihi süreci içinde fazlasıyla savaş ve göç yaşamış olan Bosna, aynı sebeplerden dolayı bizim edebiyatımıza da konu olmuştur. Savaşın trajedisi, vahşet, katliama varan eziyetler ve taraflara ait gözü dönmüş davranışlar, çoğu zaman romana yerleştirilen aşk olgusuyla birlikte verilerek okuyucuya sunulur (Doğan & Hatipoğlu, 2013, p. 1).

Bu çalışmada tarihi bir olay olan Bosna Savaşı’nı iki farklı Türk yazarın, Ayşe Kulin ve Ali Erkan Kavaklı’nın, Sevdalinka ve İnsanlık Ayağa Kalk romanlarında, nasıl bir dil ve bakış açısıyla yansıttıkları aktarılmaya çalışılacaktır. Lucien Goldmann’ın “Oluşumsal Yapısalcı Eleştiri” yöntemi çerçevesinde roman incelemeleri yapıldıktan sonra Bosna Savaşı’nın Yugoslavya genelinde nasıl başladığını ifade eden tarihsel süreç ve dönemin kültürel-ideolojik yapısı anlatılacaktır.

2. BOSNA SAVAŞI

2. 1. Tarihsel ve Toplumsal Temeller

1992 yılında daima hayalini kurdukları “Büyük Sırbistan”ı kurma arzusu peşindeki Sırp, Cumhurbaşkanı Slobodan Miloseviç’in desteğiyle, Bosna Sırp Cumhuriyeti ve Sırp Demokrat Partisi (SDS) Başkanı olan Radovan Karadžić ve General Ratko Mladić önderliğinde, Bosna’daki terörlere başlamışlardır (Dikici, 2004, p. 219).

2. 1. 1. Bosna Savaşı’na Doğru

Bosna’yı Berlin Anlaşması’na dayanarak 1878 yılında 29 Temmuz’da başlayıp 28 Ekim’de sona erecek biçimde işgal eden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, hukuken Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı olan bu bölgeyi kendine bağlama hedefine ulaşmayı 20. yüzyılın başına kadar başaramamıştır (Sürgevil & Özgün, 2012, p. 10; Bora, 1999, p. 29; Eker, 2006, p. 73). 1986 yılında Komünist Parti Başkanlığı’na ve 1989 yılında da Sırbistan Devlet Başkanlığı’na gelen Slobodan Miloseviç, “Büyük Sırbistan” idealini gerçekleştirmeye yönelik politikalar izlemeye başlayınca federasyonda hızlı bir dağılma sürecine girilmiştir (Sağlam, 2015, p. 575). “Tüm Sırp bir çatı altında” sloganıyla, Yugoslav Halk Ordusu’nu da denetimi altına alan Sırp, tüm ülkeyi ele geçirmeyi planlamıştır (Kaptan, 2008, p. 27). Miloseviç, Sırp arasında Müslümanlara karşı sonsuz bir kin uyandırmak, Sırp etnik temizliğe (Gümüş, 2005, p. 54), şiddete, tecavüze ve teröre teşvik etmek için sayısız propagandalar yapmıştır (İlhan, 2010, p. 38; Ülker, 2011, p. 150). Bununla da kalmamış, sonuca bir ay içinde ulaşılmadığını gördüğünde Bosna içinde yerel radyolar ve özel televizyonlar açmış*, buralarda yazılı basının da desteğiyle Müslümanların Sırp köylerini basarak Sırp acımasızca öldürdüklerini, kiliseleri yıkarak camiler inşa ettiklerini, Sırp topraklarının bu yolla İslamlaştırıldığını gün boyu kesintisiz yayın yaparak propaganda yapmıştır. Yine basında, Saraybosna Hayvanat Bahçesi’ndeki aç hayvanlara yem olarak Sırp çocukların verildiği yönünde asılsız birçok haberler yayınlamıştır (İlhan 2010, 38, Koçak 2010, 104).

Yugoslavya’da federasyondan kopan ilk ülke Slovenya olmuştur. Slovenya’nın 25 Haziran 1991 tarihinde federasyondan ayrılmasının ardından asıl korkulan şey olmuş ve Almanlardan açık açık destek alan Hırvatlar da (Selver, 2003, p. 95; Ülger, 2003, p. 44) aynı gün bağımsızlıklarını ilan etmiştir (Alili, 2010, p. 52; Kaptan, 2008, p. 23). Sırbistan bunun üzerine iç savaşı tetikleyecek olan askeri mücadelelere başlamıştır (Sağlam, 2015, p. 575).

*“... Miloseviç’in planları, ihtirasları ve yardımcıları vardı. Baş çömezi, Belgrad Televizyonu’nun başındaki Dušan Miteviç, televizyonun gücünü öylesine kötüye kullanacak, Sırp öylesine tahrik edecek, halkı kurmaca senaryolarla öylesine dolduruşa getirecekti ki Yugoslavya’nın Miloseviç’in rehberliğinde eceline koşusunu hiç kimse durduramayacaktı.” (2016, p. 36).

Bosna, 1992 yılında yapılan referandumun ardından bağımsızlığını ilan ederken, Bosna Parlamentosu da 5 Nisan 1992 tarihinde Bosna’nın Yugoslavya Federal Cumhuriyeti’nden ayrıldığını ilan etmiştir (Ekinci, 2014, p. 17). Karadziç önderliğinde başlayan çatışmalarda Sırlar, Bosna’nın yarısından fazlasını işgal etmiş, milyonun üzerinde Boşnak ve Hırvat göç etmek zorunda kalmış, yüz bin civarında insan öldürülmüş, ayrıca toplu katliamlar ve tecavüzler yaşanmıştır (Sürgevil & Özgün, 2012, p. 180). Hırvatlar donanımlı askeri birimlere ve Sırlar da Avrupa’nın en büyük dördüncü büyük ordusu olan Yugoslav Federal Ordusu’na sahipken Bosna’nın elinde güçlü bir askeri örgütlenme ya da ağır silahlar hiç olmamıştır (Arı & Pirinççi, 2013, p. 6). Bosna’da Sırların en fazla taban bulduğu yer olan Banja Luka’daki Sırp milliyetçileri, askeri çatışmalara hazırlanırken, “etnik temizliği”[†] sivil yöntemle başlatmıştır ve yerel yönetim, imkânların %80’ini Sırlara, geriye kalan kısmını da Sırp olmayanlara vermiştir (Bora, 1999, pp. 83, 96). Bosna’da 1992 referandumu sonrası tam bir Boşnak katliamı yaşanmıştır. Savunmasız Boşnaklar, Yugoslav Ordusu’ndan alınan silahlarla, Sırp çeteler tarafından kitlesel biçimde yok edilmiştir. Bu sırada BM ve NATO desteğinde uygulanan ambargo bahanesiyle silahsızlandırılan Müslüman Boşnaklar savunmasız kalmıştır (Alili, 2010, p. 56; Koçak, 2010, p. 165).

2. 1. 2. Bosna Savaşı

1992 yılının ilkbahar mevsimiyle 1995 yılının sonbaharı arasındaki süreçte en yıkıcı ve en şiddetli savaş, Avrupa’da, Hırvatistan ve Bosna bölgelerinde yaşanmıştır. Bosna’da süren savaş, herkesin bildiği savaş kurallarının çok ötesinde şekillenmiştir (Erbesler, 2014, p. 13; Crampton, 2007, p. 250). Üç temel etnik topluluk olan Müslüman Boşnaklar, Katolik Hırvatlar ve Ortodoks Sırlar arasında sürekli bir biçimde acımasızlığa dayanan kanlı çatışmalar yaşanmıştır (Crampton, 2007, p. 250). Asıl Bosna Savaşı, asıl katliam ve eziyetler süreci, 1 Mart 1992’de, Boşnak Ramiz Pelaliç’in, Sırlara ait bir kilisede düğüne katılanlara saldırarak damadın babasını öldürüp Papazı yaralamasıyla başlamıştır. “Kanlı Düğün” olarak geçen ve çoğu kimse tarafından unutulmuş olan bu olay esasen savaşın başlamasındaki en son tetikleyici etken olmuştur. Ertesi gün Saraybosnalı Sırlar, kendilerini Boşnak saldırısından koruma bahanesiyle barikatlar kurmaya ve silaha sarılmaya başlamıştır (Alili, 2010, p. 56; Kaptan, 2008, p. 26). Miloseviç’in desteklediği ve Sırp asıllı subayların hâkimiyetindeki Yugoslav Ordusu tarafından da desteklenen aşırı milliyetçi Sırp Çetnikler[‡], yakıp yıkarak, bombalayarak ya da sayısız tecavüz suçları işleyerek Bosna’nın %60’lık kısmını ele geçirmişlerdir (İlhan, 2010, p. 25; Türbedar, 2010, p. 42).

Avrupa Topluluğu (AT) ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Bosna’nın bağımsızlığını, 7 Nisan 1992 tarihinde tanımış ve Yugoslavya’ya ait cumhuriyetlerin sınırlarının şiddet kullanmak suretiyle değiştirilmesinin kabul edilemez olduğunu belirten ortak bir açıklamada bulunmuşlardır (Taşar, et al., 1996, p. 225). Sırlar, üç yıl boyunca uluslararası hiçbir çağrı ya da uyarıya kulak asmayarak Bosna’da Bosnalılara yönelik insanlık dışı uygulamalarını pervasızca sergilemişlerdir. Kuşatma altındaki kentlerde ve mülteci kamplarında pek çok insan öldürülmüş, tecavüze uğramış ve işkenceyle katledilmiştir (Kaptan, 2008, p. 27). Batılı devletler, başta Saraybosna olmak üzere Sırların kuşatma altında tuttuğu kentleri bombalamasına, sniper ateşiyle masum sivilleri öldürmesine, seçilmiş kişilerin toplama kamplarında öldürülmesiyle gerçekleştirilen etnik temizlik ya da arındırma hareketine çok uzun bir süre seyirci kalmıştır (Kaptan, 2008, p. 26; Çauşeviç, 1994, p. 62).

[†] Çalışmamızda ele aldığımız her iki romanda da “etnik temizlik” vurgusu özellikle dile getirilmiştir. Kulin, Sevdalinka romanında “*Etnik temizlik tamamlanmıştı.*” diyerek romanı bu çerçeveye oturtmuştur (2016, p. 153). Kavaklı, İnsanlık Ayağa Kalka romanında “*Etnik temizlik mükemmel işliyordu; bütün dünyanın gözü önünde!..*” diyerek etnik temizliğe dikkat çekmiştir.

[‡]Çetnik: 1800’lerden beri aşırı milliyetçi Sırp çetelerine verilen isim. (Crampton, 2007, p. 11)

Mart ayı ortasından itibaren Sırp kentten yirmiden fazla yerine otobüslerle ve arabalarla barikatlar kurmuştur. Bosna’nın uluslararası alanda tanındığı gün gösteri yapan kırk bin kişinin üzerine ateş açılmış, olaylarda altı kişi ölmüş, onlarca insan yaralanmıştır. Bosnalı Sırpın Lideri Karadžić, oradaki otuz bin Sırp’ı kurtarmak için Saraybosna kentini kuşattıklarını söylemiştir (Taşar, et al., 1996, p. 254). 1995 yılının mayıs ayında tarihe “Pazaryeri Katliamı” olarak geçen Sırp saldırısıyla karşılaşan Saraybosna’da havan topu saldırısı sonunda sivil halktan otuz yedi kişi ölmüş ve altı yüz doksan yedi kişi yaralanmıştır (Karasu, 2008, p. 56).

Otuz civarında ülkenin dışişleri bakanları ve Eski Yugoslavya Federal Cumhuriyeti liderlerinin katıldığı Londra Konferansı, AT dönem başkanlığı görevini yürüten İngiltere tarafından 26-27 Ağustos 1992 tarihinde AT ve BM gözetiminde Londra’da yapılmıştır (Crampton, 2007, p. 252). Londra Konferansı’nda Bosna’nın var olan sınırlarının bütünlüğünün tanınmasına, Sırpın güç kullanarak toprak kazanmasının ve yerli halkı toprağından uzaklaştırmasının önlenmesine, ağır silahların uluslararası denetim altına alınmasına, insancıl yardımların BM koruması altında artırılmasına ve son çözüme ulaşabilmek için Cenevre’de bir mekanizma kurulmasına karar verilmiştir. Alınan tüm bu kararlara rağmen Bosna’da zulüm artarak devam etmiştir (Sürgevil & Özgün, 2012, p. 257). Sırpın saldırıları zaten her geçen gün daha da artıyorken üstüne bir de 27 Mayıs 1992 tarihinde Saraybosna’da ekmek kuyruğundaki insanlar üzerine de bomba yağdırmıştır (Taşar, et al., 1996, p. 254; Çauşević, 1994, p. 132).

BM temsilcisi Cyrus Vance ve AT temsilcisi David Owen’ın girişimleriyle 2 Ocak 1993’te Sırp, Hırvat ve Müslüman önderler Cenevre Barış Konferansı’nda toplanmıştır (Erbesler, 2014, p. 142). Vance–Owen Barış Planı, zayıf bir merkezi hükümet etrafında oluşturulmuş güçlü eyaletler hedeflemiştir. Anayasa, askeri konular ve yarı özerk bir konfederal sistemde toprak düzenlemeleri yapılmıştır (Sürgevil & Özgün, 2012, p. 257). ABD, Rusya, Fransa, İngiltere ve İspanya’nın temsilcileri tarafından 22 Mayıs 1993’te açıklanan “Ortak Hareket Planı” uyarınca ve BM’nin 824 ve 836 sayılı kararlarına bağlı olarak Bosna’nın altı kenti, Saraybosna, Tuzla, Zepa, Gorazde, Bihaç ve Srebrenica, BM koruması altına alınarak “Güvenli Bölge” ilan edilmiş ve silahtan arındırılmışlardır (Sürgevil & Özgün, 2012, p. 259). BM tarafından belirlenen Güvenli Bölgeler hem gereken şekilde korunmamış hem de BM’nin koyduğu uçuş yasağı dört yüz altmış beş defa ihlal edilmiştir (İlhan, 2010, p. 49).

ABD’nin girişimleriyle 24 Şubat 1994 tarihinde **Boşnak-Hırvat Federasyonu**’nun oluşmasını sağlayan Washington Anlaşması’nın imzalanmasıyla, Bosnalı Müslümanlarla Bosnalı Hırvatlar arasında ateşkes sağlanmıştır (Crampton, 2007, p. 255; Erbesler, 2014, p. 144). Bu anlaşmaya göre, federal hükümetin sorumluluk alanları; savunma, dış siyaset ve ekonomi olarak belirlenmiştir. Federasyonda, siyasî güç Müslümanlar ve Hırvatlar arasında eşit olarak bölüşürüleceği için cumhurbaşkanlığı ve başbakanlık görevlerinin Boşnaklarla Hırvatlar arasında yıllık dönüşüm şeklinde el değiştirerek yürütülmesine karar verilmiştir (Sürgevil & Özgün, 2012, p. 260; İlhan, 2010, p. 192). Sırp, Hırvat ve Boşnak grubun katıldığı Bosna Savaşı, 1995 yılının sonuna gelindiğinde, ABD öncülüğündeki NATO güçlerinin müdahalesiyle sona ulaşmış ve Dayton Barış Anlaşması imzalanmıştır (Selver, 2003, p. 41). 1 Kasım 1995 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanı Richard Holbrooke başkanlığında bir araya gelen Bosna Devlet Başkanı Aliya İzzetbegović, Sırbistan Devlet Başkanı Slobodan Milošević ve Hırvatistan Devlet Başkanı Franjo Tuđman, ABD’nin Ohio eyaletindeki Dayton kentinde Wright-Patterson Hava Üssü’nde görüşmelere başlamıştır. 14 Aralık 1995’te katılan devlet başkanlarının tümü tarafından Paris’te resmen imzalanmıştır (Kaptan, 2008, p. 34; Erbesler, 2014, p. 15).

2. 2. İdeolojik ve Kültürel Temelleri

Todorova’nın Marx’tan esinlenerek yazdığı “Batı kültüründe bir hayalet geziyor: Balkanlar hayalet.” (2003, p. 17) cümlesi, tarihsel, toplumsal, kültürel ve ideolojik gerçeklerle örtüşmektedir. Balkanlarda tarihsel ve kültürel olarak kimlikler, kültürler, dinler arasında var olan farklar her zaman çatışma, ayrışma, savaş ve karışıklıkların da nedeni olmuştur. Balkanların tarihi sürekli bir irredentizm, çatışma ve savaş tarihine sahne olmuş, özellikle 19. yüzyıl, Balkanlar için “milliyetçilik” çağı olurken, 1990’larda da etnik/dinsel/kimliğe dayalı çatışmalar ve özellikle Srebrenica soykırımı ile tarihsel bir trajedi yaşanmıştır. Todorova, “En güçlü güdüleyici etmen din değil, saldırgan milliyetçiliktir” (2003, p. 22) diyerek, Balkanlarda yaşanan kaos ve çatışmanın temel dinamiklerinin kimlikler temelinde “milliyetçilik” duygusundan kaynaklandığını ortaya koymuştur. Bora, “milliyetçilik” unsurunun Balkanlarda yaşanan çatışmalardaki rolünü vurgulayarak, Bosna özelinde yaşanan Sırp Milliyetçiliğinin “dinsel” farklılıklardan da kaynaklandığının altını çizmiştir: “Bosna’da sistematik etnik kırımın topluluk/özne olarak öncelikli ve ‘seçilmiş’ muhatabının, mağdurunun Müslümanlar olduğu inkâr edilemez.” (1999, p. 10).

Balkan milliyetçiliğinin ve çatışmanın en açık ve en trajik biçimde vuku bulduğu Bosna deneyimi, “Yugoslavya’da “birlikte yaşama pedagojisi” açısından en tecrübeli ve ‘gelişkin’ toplumsal gerçekli”ği yansıtmaktadır (Bora, 1999, p. 10). “Demografi ve halk kültürü alanında Osmanlı mirası daha kalıcı ve kesintisiz etkiler bırak[tığı] Bosna Hersek,” (Todorova, 2003, p. 36), “yüzyıllarca bir arada yaşamış”, “etnik veya millî esasa dayanmayan, çokuluslu, çok dinli, çok kültürlü bir toplum modeli seçeneği”yle heterojen yapı barındırmaktadır. Bosna, Müslüman Boşnak, Katolik Hırvat ve Ortodoks Sırlardan oluşmaktadır ve birbirinden farklı bu dinsel yapılar tarih boyunca sürekli bir çatışma ve gerilim kaynağı oluşturmuştur. Bosna, Boşnak, Sırp ve Hırvatlardan oluşan “farklı etno-kültürel ve dinsel grupların birbirleriyle girdiği mücadele ekseninde çatışma” (Tüysüzöğlü, 2012, p. 83) ile belirgin bir görünüm kazanmıştır.

Sosyal İnşacı yaklaşımın önde gelen kuramcısı Alexander Wendt’in eserleri çerçevesinde kimlik ve güvenlik kavramları şekillenmiştir. Kimlik merkezli ve toplumsal algılar üzerine kurulan Sosyal İnşacılık Kuramı (Konstruktivizm[§]), Balkanlardaki çatışmanın gerçek oluşunu anlatan önemli bir referans noktası oluşturmaktadır. Buradan bakılacak olursa Balkanlarda yaşanan çatışmanın iş birliğine üstün gelmesindeki en önemli neden; sosyal biçimde inşa edilen toplumsal kimlikler üzerinden biçimlendirilen “devletlerarası düşmanlık” algısı olmuştur. Balkan coğrafyasında yer alan halkların her biri, kendi grupsal kimliğine dayalı, toprağa bağlı ve güce odaklanmış irredentist** projeler ortaya koyduğu için rekabet ve çatışmayı tırmandırmaktadır (Tüysüzöğlü, 2012, pp. 101-102).

Bünyesinde üç farklı dine ve etnik kimliğe mensup (Müslüman Boşnak %48, Ortodoks Sırp %37 ve Katolik Hırvat %14) yaklaşık dört milyon insanı barındıran Bosna, “ortak bir kimlik” deneyiminden daha çok dinsel-etnik bölünmeye dayanan “kimlik” eksenli çatışma eşiği içinde varlığını sürdüren bir ülke olmuştur. Balkanların bünyesinde barındırdığı etno kültürel, dinsel ve siyasal farklılıklar nedeniyle daha çok çatışma eğiliminde olmaları, ulusal güç ve kimlik öğelerine büyük önem atfetmeleridir (Tüysüzöğlü, 2012, p. 91). Bosna

§ **Konstruktivizm:** “Yapan(eden)” ve “yapımın” birbirlerini karşılıklı oluşturduğunu, bu yapanların çıkar ve kimliklerinin de bu süreçte meydana geldiğini vurgular. İnşacılıkta, sosyal yapıların sadece maddi yönü değil, ortak düşüncelerden oluşan yönü de önemlidir (Büyüktanır, 2015, p. 3).

** **İrredentist:** İrredantizm ya da yayılmacı milliyetçilik, İtalyanca kökenli bir sözcük olup dil, din, soy ve kültür birlikteliği olduğu halde herhangi bir devletin sınırları dışında yer alan halk ile söz konusu devletin birleşmesi fikridir. Etimoloji sözlüğünde bu kavram, “yabancı ülke topraklarındaki soydaşları gerekçe ederek yayılma siyaseti” olarak tanımlanmıştır (Nişanyan, 2011).

sorununda, etnik kimliği öncül alan ve dini ayrımlara dayanan toplumsal çatışma unsuru, esasen çatışmanın en saf biçimini ortaya koymaktadır. Balkan ülkelerinde çatışma fikri, iş birliğine göre daha fazla ön planda yer aldığı için, kendi içinde etnik ve dinsel açılardan çeşitlilik gösteren Balkan bölgesi halkları arasındaki etkileşim, çatışma unsurunu güçlendiren ve yayılcı özellikler taşıyan yapıdadır (Tüysüzoğlu, 2012, p. 85).

Sosyal inşacılık kuramı, kimlik eksenli siyasete odaklanmakta, kültür, değerler, dost-düşman gibi algılama biçimlerinin devletler ve milletler arasında yaşanan ilişkileri, değişimleri, dönüşümleri, çatışmaları ve iş birliğini anlayıp açıklamada daha işlevsel olduğu görüşüne dayanmaktadır. Bu bağlamda, sosyal inşacılık, devletler arasında gelişen tehdit ve güvenlik iletişiminin algısal çerçevede oluştuğunu ve devletlerin de tıpkı bireyler ve toplumlar gibi kendi kişiliklerini onlar ve biz ayrımı yapmak suretiyle biçimlendirdiğini savunmaktadır (Tüysüzoğlu, 2012, p. 101). Bosna örneğinde yaşanan vahşet ve zulümler, nefret, önyargı ve kin üzerinden yürütülmekte, özellikle radikal milliyetçi söylem kültürler ve değerler üzerinden düşmanlık üretmektedir. "Boşnak" kimliğinin Müslüman olarak nitelendirilmesi, Osmanlı geçmişi ve Türklük imgesine yakınlığı Sırp milliyetçiliği tarafından kolayca "düşman" mitosu üzerinden üretilmekte ve çatışmanın nedeni olarak öne sürülmektedir.

Balkanlarda yaşanan çatışmaları anlayıp açıklamada Sosyal İnşacılık kuramı gibi, Kopenhag Okulu üyesi Ole Waever tarafından 90'lı yılların başında geliştirilen "güvenlikleştirme"^{††} kavramı da oldukça işlevsel ve yararlı bir açıklama şeması sunmaktadır (Tüysüzoğlu, 2012, p. 104; Bilgin, 2010, p. 72). Bugün özellikle sosyal bilimlerde, akademik çalışmalarda ve düşünce kuruluşları bağlamında, güvenlikleştirme kavramı oldukça genel kabul görmüştür ve yaygın biçimde kullanılmaktadır. Ülkelerin sorunları güvenleştirdiğini, bunun da çatışmaları arttırdığı belirtilen kuram, güvenleştirmeye dayalı stratejinin üretilmesi, yaygınlaştırılması ve topluma aktarılması süreci üzerinde önemle durmaktadır. Ortaya çıkan sorunların bir güvenlik sorunu olarak tanımlanmasında eğitim, siyaset, medya, aydınlar, düşünce kuruluşları gibi elitlerin rolüne dikkati çekilen kuramda, ulusal kimliklerin üretilme biçimlerinin iş birliği yerine çatışma, irredentizm ve üstünlük mitosları tarafından kurulduğuna dikkat çekilmektedir.

Bosna ve Sırp lar arasında yaşanan ve insanlığın son yüzyıldaki en vahşi katliamlarından birisi olan Bosna Savaşı'nda, Sırp milliyetçiliğinin üretilmesinde aydınların, elitlerin, üniversitelerin ve akademik yapıların oynadığı rol dikkate alındığında güvenleleştirme yaklaşımının önemi görülmektedir. Balkan bölgesi devletlerinde topluma yön veren milliyetçi grup ve liderlerin siyasal seçkinler olarak ortaya çıkmaları ve bu seçkin gruplarının ulusal çıkarlara yönelik tanımlamalarının toplumsal ayrımlaşmaya yönelik çatışmayı özendirilmesi sonucunda yazık ki burada bölgesel iş birliği çatışma tarafından gölgelenmiştir. Bosna'nın yaşamak zorunda bırakıldığı siyasal ve toplumsal problemlerin gerçek sebebi de tarihin akışı içinde birbirine rakip olmuş etnik aidiyetlerin bir arada yaşama iradesi gösterememesi ve kendi toplumsal kimliklerini çatışmayı özendirerek güvenleştirmeleridir (Tüysüzoğlu, 2012, p. 105).

Kuramsal düzeyde bakıldığı zaman Bosna Savaşı, kimlikler ve güvenleştirmenin etkili olduğu bir savaşı yansıtmaktadır. Etno-kültür, din, milliyetçilik ve kimlik üzerinden

^{††} **Güvenleleştirme:** Teoriye göre, güvenlik konuları, söz-edimler sayesinde birer güvenlik tehdidi olarak inşa edilmektedir. Bu sayede, inşa edilmiş olan güvenlik tehditlerine karşı olağanüstü yollara başvurulması meşru hâle gelmektedir. İktidar sahipleri, olağanüstü tedbirler almak istedikleri konuları, hâlihazırda güvenlik tehdidi olarak sunmak suretiyle, uygulayacakları yaptırımları meşrulaştırma yolunu seçebilmektedir (Baysal & Lüleci, 2015, p. 63).

üretilen “biz-onlar”, “dost-düşman” ayrımı, Balkanlarda yaşanan tarihsel ayrışmanın ve özellikle Soğuk savaş sonrasında yaşanan çatışmanın ana nedenlerini oluşturmaktadır. Bosna Sorunu, Türkiye açısından da yakından izlenen ve takip edilen bir sorun olmuştur. Hem tarihsel Osmanlı geçmişiinden kaynaklanan bağlar, hem Müslüman kimliği üzerinden üretilen dostluk/yakınlık söylemleri Bosna’nın her zaman Türkiye için önemli bir “yer” olduğu gerçeğini yansıtmaktadır. Bosna Savaşı, “Boşnak Müslümanların” yaşadıkları zulüm ve soykırım Türkiye’de de ideolojik-politik bir kimlik söylemi üzerinden ele alınmış, din ve milliyetçilik duyguları burada kolaylıkla devreye sokulmuştur. Genel olarak bakıldığı zaman Bosna sorununda hümanist bakış açısı ve özellikle Yugoslavya’nın bütüncül yapısının korunması ve etnik ayrımcılığın yaşanmaması için çaba gösteren yaklaşım ile milliyetçi-İslamcı/muhafazakâr bakış açıları görülebilmektedir. Bosna’nın Müslüman kimliği ve Osmanlı geçmişi özellikle milliyetçi ve İslamcı-Muhafazakâr düşün alanında yakından izlenmiş, bu konuda aktif, katılımcı, müdahale edici, yer yer irredentis, daha radikal düzeylerde de cihatçı politikalar üretilmiştir. Ayşe Kulin’in “Sevdalinka” romanıyla “hümanist” bakış açısının temel tezleri ve eğilimleri, Ali Erkan Kavaklı’nın “İnsanlık Ayağa Kalk” romanıyla da İslamcı/çihadist bakış açısının eğilimleri karşılaştırmalı bir şekilde irdelenmeye çalışılmıştır. Muhafazakâr ve İslamcı gelenek, Bosna sorununa İslamcı ve buna eklenmiş milliyetçi bir perspektiften bakarak ele almaya çalışmaktadır (Yavuz, 2001, p. 37). Yavuz, bu politik kimlik olgusunu, “neo-osmanlılık” olarak adlandırmaktadır. Yavuz, Türkiye’nin İslamcı ve milliyetçi yönelimini “kimlik” tartışmaları bağlamında değerlendirerek, “Türkiye’de kimlik tartışmasının, dış politikada önemli rol oynadığı” alanlardan birisinin de Balkanlar olduğunu vurgulamaktadır (Yavuz, 2001, p. 56).

“Bosna-Hersek’e yapılması istenen yardımın öncelikli amacının ‘insani’ olmadığına ve ümmetçi tasavvurlara hizmet ettiği ölçüde değerli” görüldüğüne (Çömlekçi, 2008, p. 68), “Bosna Savaşının ümmetçi politikaların uygulamaya sokulması için bir fırsat olarak” (Çömlekçi, 2008, p. 70) nitelendirildiğine, “Sorunun tarihsel nedenleri ve bölgenin karmaşık etnik yapısı adeta yok sayılarak, çatışma sadece dini motivasyonlu olarak gösterilmek suretiyle” çalışıldığına (Çömlekçi, 2008, p. 69) değinen Çömlekçi, “Pakistan’dan Afganistan’a gelen ve aralarında çocukların da bulunduğu mücahitlerin eli silahlı fotoğraflarını manşetten vermekte herhangi bir beis görülmediği”ne (Çömlekçi, 2008, pp. 71-72) dikkat çekerek muhafazakâr/İslamcı bir bakış açısıyla “Kamuoyunu İslamcı/muhafazakâr/savaş yanlısı bir düşün dünyasına eklemek, onu bu yönde biçimlendirmek” (Çömlekçi, 2008, p. 73) amacını taşıdığı söylemiştir. Bu süreçte, özellikle Türkiye’nin 16 Şubat 1993 tarihli “Cephede bir Sırp vurdu” manşet haberi, İslamcıların Bosna sorununa yaklaşımı açısından çarpıcı bir örnek olmuş, Türkiye muhabiri Yusuf Sancak’ın, anlatımına göre cephede “bir dal parçasına Türk bayrağı geçirip Sırpların görebileceği bir mevziye dikmiş” ardından mücahitlerden aldığı bir tüfekte bir “Sırp caniyi” öldürmüştü (Bora, 1999, p. 300). Ali Erkan Kavaklı’nın İnsanlık Ayağa Kalk romanı, muhafazakâr-İslamcı bakış açısını benimsemekte ve romanı “din” temeline dayandırarak “cihatçı” bakış açısını savunmaktadır. Bosna sorununa bakış açısında diğer hümanist/realist bakış açısı ise Bosna sorununun tarihsel/toplumsal nedenlerini ortaya koymaya, sorunu yaratan etmenleri açıklamaya ve “insan” eksenli bakış açısıyla, çok kültürlü, çok dinli ve çok etnili Bosna gerçeğinin inşa edilmesi tezine dayanmaktadır. Provakatif, irredentist, yayılmacı, şoven bir bakış açısını reddederek, Bosna sorununun çözümü için “insan ve değerlerini” ön plana alan bu bakış açısı, Sırp etnik/faşist milliyetçiliğinin daha genel bir nefret ve ötekileştirmeye yol açmaması gerçeği üzerinde durmaktadır. Cumhuriyet döneminin genel dış politikadaki “barış” ilkesinin esas alındığı bu yaklaşımda, “Balkanlar’a yönelik yayılmacı ilgiye mesafeli yaklaşmış, çatışmanın din eksenine oturtularak siyasal İslam’ın diriltilek istenmesine eleştirel bir biçimde yaklaşmıştır.” (Çömlekçi, 2008, p. 87).

Ele aldığımız bir diğer romanın yazarı Ayşe Kulin, Sevdalinka romanında, hümanist-realist bakış açısını benimseyerek, din/etnisite üzerinden şoven/saldırgan bir dil kullanmaktan kaçınmış, çözümün gerçekleştirilmesi için insani değerlerin gerekliliği üzerinde durmuştur.

Sonuç olarak Bosna’da yüzyılın sonunda yaşanan büyük soykırım temelinde insanlığa dair bir ideal ve evrensel değer yok edilmiş, ortadan kaldırılmıştır. Bosna’nın ortadan kayboluşu, herhangi bir dini ve milli topluluk adına bir yenilgi olmanın çok ötesinde bir umudun yitirilişidir. Kendisini dinlerin ve milletlerin üstünde kimliklerle anlamlandıran insan topluluklarının saf bir dini ve milli kimliğe indirgenmesi, yetmezmiş gibi o dini ve milli kimlikler altında yaşamaya, ölmeye, göçmeye zorlanmış olmaları, milliyetçi çatışma adlı bir lanete tekabül etmektedir. Avrupa’nın göbeğindeki bir coğrafyada Boşnakların neredeyse sadece Müslüman oldukları için yaşatılmaması, insanlık adına bir felaket olmaktan başka bir şey değildir (Bora, 1999, p. 10).

3. OLUŞUMSAL YAPISALCI ELEŞTİRİ YÖNTEMİ

Marksist eleştirmen Georges Lukacs’ın izinden giden Lucien Goldmann, oluşumsal yapısalcı edebiyat/roman toplumbilimi inceleme yaklaşımını, diyalektik yöntem üzerine yapılandırır (Bkz., Atalay, 2007; Tilbe, 1999, 2004; Tilbe ve Tekin, 2012; Tilbe ve Tilbe; 2015, 2016). Daha önce yapısalcıların bütünüyle metne dönük olarak gerçekleştirdiği yöntem tarihsel-toplumsal bir arka plan ekleyen Goldmann, ‘edebi eser bireyin değil toplumun bir ifadesidir’ sözünden yola çıkarak, “*anamalci toplumsal/artırimsal yapı ile roman türü yapısı arasında çok sıkı yapısal türdeşlikler olduğunu ileri sürer*” (Tilbe ve Tilbe, 2015, s. 188). Bu ilişki biçimi, on dokuzuncu yüzyıl Fransız roman kahramanları ile yirminci yüzyıl sorunsal roman kişilerinin geçirmiş olduğu kökten değişimde görülecektir. 19. yüzyılda erken kapitalizm döneminde her şeye gücü yeten ve kahramansı özellikler taşıyan roman kahramanları, 20. yüzyıldaki iki büyük savaşta milyonlarca insanın ölümü, Yahudi soykırımı gibi işlenmiş insanlık suçu ve diğer ekonomik, toplumsal ve siyasal krizler yüzünden insanın gerçek dünyada güçsüzleşmesi ve silikleşmesi gibi romanlarda da sorunsallaşır ve kahramansı özelliklerini yitirerek güçsüzleşir. Böyle bir toplumsal yapı içinde yazar, eserinde farkında olarak ya da olmayarak bu toplumsal yapıyı ortaya koyar. Öyleyse edebi eserler “*toplumun bilincini yansıtan yalınkat yapılar değil, birey aşkın özneler tarafından yaratılan ve toplumsal sınıfın olası en üst bilincini oluşturmasına aracılık eden olgulardır*” (Tilbe, 2010, s. 33). Bu durumda, edebi eser ile toplumsal yapı arasındaki ilişki açık biçimde görülmektedir. Goldmann’a göre, ‘yazınsal yaratı, pazar için üretimden ortaya çıkan bireyci toplumun gündelik yaşamının yazınsal düzleme yansımasıdır’ (Aktaran Tilbe ve Tilbe, 2016 s. 31). Bu bağlamda, eser ile toplum ilişkisi yazarı da içine alan bir dünya görüşü sorununu gündeme getirir. “‘Dünya görüşü’, ‘sorunsal kahraman’ın yaşadığı evrenin yazarının kurgu ve yaratısıdır. Bu düşsel yaratı toplumsal gerçeklikten hareketle oluşturulur. ‘Dünya görüşü’ belirli bir toplumsal gruba özgü ve belirli bir siyasal çizginin bir parçası olan yazarın toplumsal ve ideolojik seyrinin temsilcisidir” (Atalay ve Er, 2013, s. 32). Oluşumsal yapısalcı yöntem de eser, toplum ve yazar ilişkisi ağında bu dünya görüşünün nasıl ortaya konulduğunu çözümlemeye girişir.

Oluşumsal yapısalcılık yöntemi, bir edebiyat metninin içkin ve aşkın özelliklerinin bir arada, bir bütünsellik içinde incelenmesi olarak ifade edilebilir (Beşe, 2006, p. 145). Bu yöntem göre; edebi metin anlama ve açıklama olmak üzere, iki aşamada çözümlenir. Anlama aşamasında, edebi eserdeki anlamlı yapılar, diyalektik yöntemle ters düşülmeden, roman tekniklerinden yararlanılarak incelenir. “Anlama, şu ya da bu yazınsal yapıtta yer alan belli bir durumda incelenen nesneye ilişkin anlamlı içkin yapının açığa çıkarılmasıdır” (Aktaran, Tilbe ve Tilbe, 2016, s. 125). Eserde kullanılan “*anlatı teknikleri, bakış açıları, kişi-uzam-zaman*

gibi anlatı yerlemleri, temel izlekler ve yapıtın ilintili olduğu insan grubuyla birlikte varlık kazanan metne içkin tutarlı ve birlikçi dünya görüşü” (Tilbe, 2004, s. 99) çözümlenir.

Tarihsel artgörümlü bir çözümlemenin yapılacağı açıklama aşamasında, ‘metnin dışına çıkararak, metindeki olayların geçtiği dönemde var olan gerçek toplumsal sınıfın yapısını araştırarak romanda çizilen toplumsal yapı ile gerçek tarihsel dönemdeki toplumsal yapı arasındaki bağıntılar ve benzerlikle diyalektik bir yaklaşımla ortaya konur’ (Tilbe ve Tilbe, 2016) Edebi eserde, “metni aşan ve çevreleyen toplumsal, ekonomik ve siyasal dışsal bağlanımlarıyla ortaya çıkan bütüncül bir dünya görüşünün tutarlılığının nasıl oluştuğu” açıklanır (Tilbe, 1999, s.105). “Anlama ve açıklama aşamalarından oluşan bu iki süreç birbirinden ayrı olmayan, tersine birbirini tamamlayan değişik yerlemlere gönderme yapan tek bir süreçtir. Bu süreçler karşılıklı olarak birbirini tamamlayarak anlaşılır ve açıklanır” (Tilbe, 2004, s. 100). Bu aşamada “tutarlı ve birlikçi dünya görüşüne” (s. 100) ulaşmak için, çözümlenme özellikle edebi eserde işlenen tarihsel dönemle sınırlandırılmalıdır.

Toplumsal Yapı ve İlişkiler, dönemi kavrama açısından da romanı anlamlandırma açısından da önemli çözümlenmeler sunar. Bir toplumu oluşturan ilişki ve kurumlar, toplumsal bir varlık olarak nitelendirilen kişilerin duygu, düşünce ve davranışlarında güçlü bir şekilde etkilidir (Sümbüllü, 2006, p. 55).

Siyasal Düzey aşamasında yazarın işlediği olayların ve ele aldığı konuların siyasal yapı ve egemen düzenle ilişkilerinin değerlendirilmesiyle anlatının siyasi boyutu ortaya konur (Adıgüzel, 2001, p. 38). **Ekonomik Düzey** aşamasında anlatıda işlenen olay, seçilen bireyler ve ele alınan konular ekonomik olarak incelenir. Toplumsal yapı ve anlatı arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek açısından oldukça önemli bir aşamadır. **Kültürel Düzey** aşaması, yazarın anlatıda, esere konu olan toplumun kültürel unsurlarından ne kadar yararlandığını, bu unsurlara ne ölçüde yer verdiğini, yer verip vermediğini ve bunu ne amaçla yaptığını açıklamaya çalışılan bölümdür (Adıgüzel, 2001, p. 38). **Dinsel Düzey**, anlatıya konu edilen toplumun dinsel yönünün incelenmesiyle anlatının genelindeki farklı bir alanın daha çözümlenmeye çalışılmasıdır. Toplumun dinsel olarak değer verdiği şeylerin olaylarda anlatılıp anlatılmadığı üzerinde durularak toplumun değer yargıları üzerinde fikir sahibi olunur. Dinin topluma yansıyan etkisi, anlatıda yer verildiği düzeyde ve ölçüde ortaya çıkarılmaya çalışılır (Adıgüzel, 2001, p. 39).

4. SEVDALINKA

Sevdalinka^{††}, Ayşe Kulin’in belgesel nitelikli bir romanıdır.^{§§} Boşnakların tarihteki rolü, Bosna Savaşı ve savaşın getirdikleri anlatılmaktadır. Belgesel roman diyebileceğimiz bu tarihsel roman^{***}, milli tarih bilinci oluşturmaya çalışan bir eser olarak nitelendirilebilir. Romanda adı geçen tarihi ve siyasi kişiler hariç tüm karakterler, kurmaca metnin ana kişileridir. Romanın tarihsel yönünü ortaya çıkaran asıl etken, sıklıkla Boşnak tarihinin dönemlerine değinilmiş olmasıdır. Kulin, bir yandan gerçek olay, kişi, belge ve bilgiler aracılığıyla tarihsel süreci aktarırken, diğer yandan elindeki tarihsel malzemenin yanında kurmaca metne yeni bir gerçeklik de katmıştır.

^{††}Sevdalinka: Bosna-Hersek’te gelenekçi bir müzik tarzıdır. Aşk şarkıları anlamında kullanılmıştır.

^{§§} Romanda anlama aşaması, metnin dilsel öğeleri, metnin içkin yapısına ilişkin özellikle burada ele alınmamış, daha çok açıklama aşaması yani metnin içinde yer aldığı tarihsel/toplumsal koşullar ve ideolojik düzeyler incelenmiştir. Oluşumsal Yapısalcılık yöntemindeki içkin çözümlenme unsurları tezimizde ayrıntılı biçimde irdelenmiştir.

^{***}Sevdalinka romanı, “savaş öncesinde Tito’nun kurduğu altı federe devletten oluşan Yugoslavya Federatif Cumhuriyeti’nde, aşırı milliyetçiliği azdırarak savaşı tirmandıran ve sonuçta Yugoslavya’yı alevler içinde bırakan günleri anlatıyor, savaşın ilk üç yılında yaşananları okura” (Kulin, 2016, p. ix) belgeler, dokümanlar ve tarihler ışığında vermektedir. (Hazer, 2009, p. 64; Kulin, 2016, p. 429).

Baba tarafı Bosnalı olan Ayşe Kulin, romanın bir bölümünde Boşnakların ilk bağımsızlıklarını elde ediş hikâyelerini de bir başka aşk hikâyesini olayların arasına yerleştirerek anlatmıştır. Kendisinin, Macarlar tarafından Bosna'yı idare etmesi için oraya gönderilen Ban Kulin ailesinden olduğunu düşünen yazar, romanın bu bölümünde geriye giderek Bosna hakkında o döneme ait bilgiler vermiştir.

Saraybosna'da geçen romanın kahramanı Nimeta, bir inşaat mühendisi olan Burhan ile evli ve iki çocuk (Hana ve Fiko) annesidir. Bosna Televizyonu'nda haber görevlisi olarak çalışmaktadır. Mesleği gereği, Bosna Savaşı'nın başlamasına kadar ülke içinde meydana gelen olayları yerinde gözlemlemektedir. Bu görevlerden birinde Zagreb'de çalışan gazeteci Stefan ile tanışmıştır. Kısa zamanda kendisi gibi gazeteci olan Hırvat asıllı Stefan ile aralarında bir yasak aşk gelişmiştir. Nimeta, ailesi ve Stefan arasında bir tercih yapma zorunluluğu karşısında kendi içinde psikolojik bir savaş vermiştir. Nimeta büyük bir karar vererek eşini ve çocuklarını üzmek adına sevgilisi Stefan'dan ayrılmıştır; ancak yine de eş Burhan'ın bu yasak aşkı ya da aldatılma durumunu öğrenmesini önleyememiştir. Bunu öğrendikten sonra Burhan evi terk etmiş ve Boşnak savaş güçlerine katılmıştır. Bir süre sonra babasının gidişi yüzünden annesini sorumlu tutan Fiko da babasının yanına giderek orduya katılmıştır. Roman, bir çarpışmada ağır şekilde yaralanan Fiko'nun hayatta kalma ve babasıyla birlikte dayısı Raif'in onu hayatta tutma çabasının anlatılmasıyla son bulmuştur. Bosna içerisinde mevcut düzen yavaş yavaş bozulmakta, Yugoslavya Federasyonu muhtemel bir iç savaşa doğru ilerlemektedir. Roman, bir ailenin parçalanmasıyla paralel olarak Yugoslavya'nın dağılma süreci, savaşla birlikte anlatılmıştır. Nimeta'nın Hırvat asıllı Stefan'la yaşadığı o büyük ve yasak aşka rağmen aile bütünlüğünü korumaya çalışmasıyla birlikte ülkenin bozulan bütünlüğü sonucu Sırp, Hırvat ve Boşnakların karşılıklı giriştikleri savaş bir arada ele alınmıştır. Romanda Boşnak olan Nimeta ile Hırvat Stefan'ın yaşadığı aşk, Bosna'nın çok kültürlü ve çok kimlikli yapısını da yansıtmak amacıyla işlenmiştir. Yıllardır bir mozaik gibi birlikte yaşayan, arkadaşlıklar kurup, komşuluk yapan ve hatta karşılıklı evlilikler kuran Sırp'ların ve Hırvatların bir anda ortaya çıkan düşmanlıklarını ve nefretlerini anlamlandırabilmek için Boşnak kimliği ve "kader" imajı zorunluluk sonucu sorgulanmıştır. (Kulin, 2016, p. 133).

Romanda, Bosna Savaşı sürecinde yoğun şekilde yaşanan "tecavüz" olaylarına da Nimeta'nın kardeşi Raif'in yaşadıkları üzerinden aktarılan bölümde yer verilmiştir. Ablasını ziyaretten dönen Raif, üç aylık bebeğinin, karısına vahşi biçimde defalarca tecavüz eden Arkan Kaplanları tarafından nasıl öldürüldüğünü ve buna tepki veren karısının aynı vahşetle nasıl öldürüldüğünü öğrenmiştir. Bunun üzerine çevresindeki her kadının ölüm dışında karısıyla aynı kaderi paylaştığını, tecavüz zulmüne maruz bırakıldığını fark etmiştir. (Kulin, 2016, p. 152). Romanda hem Raif'in ağzından hem de Sırp ve Hırvatların gözünden Boşnak olmanın nasıl bir şey olduğu anlatılmıştır. Sırp'ların tarafından bakılacak olursa Boşnaklar zoraki biçimde Müslümanlaştırılmış Sırp'lardan başka bir şey olamayacak şekilde tanımlanmıştır. Aynı şekilde Hırvatlar tarafından da Boşnaklar, Katolik dönmesi Hırvatlar olarak anlatılmıştır. Romanın bu kısmında Raif, Boşnakların Müslüman oluş hikâyesini ve İslamiyet ile Bogomilizm inancının ortak yanlarını açıklamıştır. Ne Sırp'ların ne de Hırvatların onlara atfettiği "çirkin ithamları" kabul etmediklerini belirtmiştir. Müslüman/Türk kimliği yüzünden bunca vahşet ve tecavüze uğradıkları fikri üzerinde durulan bir etken olmuştur (Kulin, 2016, p. 410). Romanda Müslüman Boşnaklara uygulanan soykırım da Boşnak kimliğinin temsilcisi olan Nimeta'nın yasak aşkı Stefan aracılığıyla aktarılmıştır. Yaşanan korkunç olaylar nedeniyle Hırvat topraklarına sığınmak durumunda kalan Boşnaklar hakkında araştırma yapabilmek için Sırp bir gazeteci kılığına girip Jovan Plaviç adıyla kimlik çıkaran Hırvat Stefan, tüm büyük tehlikeleri göze alarak bu yolla kamplara girmiştir. Stefan, kalkıştığı

bu çok tehlikeli görev sayesinde büyük bir şey başarmıştır; basın aracılığıyla o güne kadar sessiz kalan Batı’yı harekete geçirmiştir. Stefan’ın kamplara yaptığı geziler ve oradaki sohbetleri sayesinde kampların utanç veren korkutucu hali gözler önüne serilmiştir. Yapılan “etnik temizliği” adeta bir oyuna çeviren Karadziç’in kamplarında Müslüman Boşnakların okumuş, aydın, zengin ve sanatçı kişileri ile yüksek askeri kökenliler bir araya toplanmıştır. Buralarda insanlık dışı işkencelere maruz bırakılan bu insanlar işkencenin ardından da birbirlerini öldürmeye zorlanmıştır. Bu arada Sırp askerleri yapılmakta olan fiziki eziyetin yetmeyeceğini düşünerek bir yandan da anne, eş ve kızlarının tecavüze uğrarken çıkardığı sesleri taklit ederek, yakarışlarını alaya alarak onları manen de tüketmiştir (Kulin, 2016, p. 256).

Romanda Boşnak kimliği, Boşnak tarihi, Boşnaklar ve Türkler ile Batı dünyası arasındaki ilişkiler sorgulanmıştır. Ayrı ırktan ve aynı dinden olmamanın suç olup olmadığı ile çoğunluk olmanın haklı olmak olup olmadığı sorgulanmıştır. Ayrıca vahşet, savaşı, tecavüz, katliam gibi olgular aşk üzerine temellendirilmiş bir hikâyeye aracılığıyla verilmeye çalışılmıştır. Romanın ana fikri; insanlar arasında ırk, dil, din yüzünden yaşanan kavgaların sona ermesi ve insanların bir arada yaşamayı öğrenmesi gerektiğidir.

5. SEVDALINKA ROMANINDA TOPLUMSAL YAPI

Toplumsal Yapı ve İlişkiler açısından bakıldığında, Sevdalinka romanında Bosna Savaşı çerçevesinde toplumsal, siyasal, kültürel, ekonomik ve dinsel düzeyler ele alınacaktır. Kendilerini bir savaşın ortasında bulan Boşnakların yaşadığı hayal kırıklığı, birden acımasız düşmanlara dönüşen yüzlerce yıllık komşular olan Sırp ve tarihe kazınmış bir devlet hayali, “Büyük Sırbistan”, Müslüman düşmanlığı gibi etkenler altında insanların bozulan hayatları ve psikolojileri ele alınmıştır. Sevdalinka’da savaş sebebiyle neredeyse tüm değerlerini kaybetmiş Sırp ile hayatlarının her alanına ve yaşam haklarına tecavüz edilen Boşnaklar arasında yaşananlar ve bunlardan dolayı bozulan toplumsal yapının ve toplumsal ilişkilerin hâkim olduğu bir toplum bulunmaktadır. Romanda, baskı altında bir millet ve onu ezmeye hatta daha da ileri gidip onu ortadan kaldırmaya niyetli başka bir millet, dağılan bir ülke ve buna paralel olarak dağılmaya yüz tutmuş bir aile ele alınmıştır. Kendi evlerine, mallarına, namuslarına ve canlarına bile sahip çıkmalarına izin verilmeyen Boşnakların uğradığı zulmü, yıllarca gün yüzüne çıkmaya da beslenip büyütülmüş bir kini ve bu kini beslemek şartıyla kendi amaçlarına ulaşmak isteyen büyük devletleri, bulaşmamak adına görmezden gelen Avrupa devletlerini konu alan romanda tarihte benzerine az rastlanır bir vahşete dönüşen bir savaşın belki de neredeyse tek taraflı olduğu için yapılanların nasıl bir soykırım ya da bir etnik kıyıma dönüştüğünü gösteren olaylar yer almıştır. Toplumunu yaşanmaz hale getiren insanlar ve savaş, zaman zaman genellemelere yol açan aşağılamalarla ifade edilse de çoğunlukla yaşanan gerçekler ışığında abartılı kaçmamıştır. İnsanın doğasında var olan şiddet/vahşete dayalı yönün açığa çıkışının gerçek bir olay aracılığıyla ifade edildiği bu etkileyici romanda bir yasak aşk ve bir aile dramı üzerinden hem Yugoslavya’nın dağılması hem de Boşnakların durumu gözler önüne serilmiştir.

Kulin, romanda Boşnaklar, Hırvatlar, Sırp, Ortodokslar ve Yahudilerin bir arada yaşamak ve kültürel farklılıklarını korumak adına gösterdikleri duyarlılığı anlatmıştır:

... ‘BOSNA’YI BÖLMEYİN’ yürüyüşüne, sadece Müslümanlar değil, Bosna’da yaşayan, farklı dinlerden, değişik etnik gruplardan binlerce insan katıldı.

Yürüyüş, kentin batısında küçük bir grupla başladı. Şehir merkezine doğru ilerlerlerken, her mahalleden, her sokaktan, her binadan, insanlar öbek öbek konvoyla katılmaya başladılar.

O güne kadar Bosna’da asırlardır iç içe, yan yana, ahenkle yaşamış olan, değişik yaşlarda kadınlı erkekli Boşnaklar, Sırp, Hırvatlar, Müslümanlar, Ortodokslar, Katolikler ve Yahudiler; ellerinde Tito’nun resimleri ve Yugoslav bayraklarıyla, bir renk ve duygu cümbüşü içinde, her adımda daha da çoğalarak, misyonlarına daha da inanarak, dünya güzeli kentlerini, utanç barikatlarıyla böldürmemek için, yürüyorlardı. Yaşlı genç tüm Bosnalılar hem yürüyorlar hem de küçük ülkelerinde asla savaş çıkmayacağına içtenlikle inanıyorlardı.

Beş yüz yıldan beri birlikte yaşıyordu bu insanlar. Mahallelerini, işyerlerini, okullarını zaten hiç ayırmamışlardı. Tito devrimi sonrasında ise, bu kaynaşma günlük yaşamlarında her türlü etnik ve dini ayrımı silmiş gibiydi. Her çocuk, doğduğu andan itibaren, komşu evdeki çocuk her kimse, onunla en yakın arkadaş olarak büyüyordu. Aliyalar Borislerle, Borisler Jankolarla aynı bahçelerde ve avlularda oynuyor, aynı okullara gidiyor, Sırp kadınları, Müslüman erkeklerin, Müslümanlar Katoliklerin koynuna hiç gocunmadan girebiliyor, değişik inançlara ve kökenlere sahip insanlar birbiriyle dost, meslektaş ortak oluyor veya evleniyordu. Çeşitli dinlere, ırklara sahip oldukları için zenginleşen, güzelleşen bir mozaik oluşturuyordu Bosnalılar (Kulin, 2016, pp. 132-133).

Üstelik Yugoslavya’da herkes kardeş, herkes akraba. En azından yetmiş yıldır, sakıncasızca birbirleriyle evlenip duruyor insanlar. Komşular, akrabalar birbirlerini mi vuracak yani? Boşuna telaşlandınız (Kulin, 2016, p. 91).

Gitgide karışan durumlar ve çıkmaza giren ilişkiler Belgrad’ı gün geçtikçe daha da zora sokmuştur: “Belgrad kaynıyordu. Öğrenciler, hükümetin basını ve televizyonu kontrol altında tutmasına, ırkçı ve faşist eğilimlerine karşı gösteri düzenlemişlerdi” (Kulin, 2016, p. 85). Kulin, romanında Bosna’da yaşanan savaşın içinde sadece çok kültürlülüğü savunan insanların bulunmadığını milliyetçi, ırkçı ve ayrımcı yöneticiler ve kurumlar aracılığıyla ortaya koymuştur:

Ama, Milošević’in planları, ihtirasları ve yardakçıları vardı. Baş çömezi, Belgrad Televizyonu’nun başındaki Dušan Miteviç, televizyonun gücünü öylesine kötüye kullanacak, Sırp’ları öylesine tahrik edecek, halkı kurmaca senaryolarla öylesine dolduruşa getirecekti ki, Yugoslavya’nın Milošević’in rehberliğinde eceline koşusunu hiç kimse durduramayacaktı.

24 Nisan 1987’de, Miloseviç, Kosova Polye’deki Kültür Evi’nin kapısında binlerce Sırp tarafından karşılandı. Polis bir ayaklanmaya karşı her türlü tedbiri almıştı. Televizyon kameraları, diğer cumhuriyetlerden gelmiş medya mensupları ve gazeteciler, civardaki evlerin balkonlarından, pencerelerinden sarkıyorlardı (Kulin, 2016, p. 36).

Romanda Türk toplumuyla Bosna arasındaki tarihsel ve kültürel bağlar Bosna ile İstanbul’un ortak tarihsel kültüre sahip olmaları örneğiyle verilmiştir:

Bosna ve İstanbul, aynı kaynaktan fışkıran ama değişik yataklarda çağıldayan iki nehir gibi, asırlardır birbirlerine kavuşma-dan akıp duruyorlardı mecralarına doğru. İstanbul’a Bursa’ya, İzmir’e, Adapazarı’na göç veren Bosna, huzuru, güveni, mutluluğu yakalamak için, beş parmağını açarak, elini Trakya üzerinden Anadolu’ya uzatan güçsüz düşmüş bir dev gibiydi (Kulin, 2016, p. 22).

-Bursa’ya işte. Benim sülalemin Osmanlı’ya göçtüklerinde, ilk mekân tuttıkları şehir. Tıpkı Saraybosna’ya benzermiş. Bir karlı dağın eteğindeymiş... Çarşılar aynı... Kubbelere aynı...

-İlahi anne. Adreslerini bulsan bile, şehirler değişti, evler, çarşılar değişti. İnsanlar da değişmiştir. Hiç görmediğin, bilmediğin insanların içine mi gireceksin?

-Onlar benim soyum.

-Nece konuşacaksınız? Senin Türkçenle mi anlaşacaksın, Boşnakça bilmeyen soyunla (Kulin, 2016, p. 123)?

Kulin, milliyetçilik ve ırkçılığın insanların nefret ve önyargıları üzerindeki hızlı etkisini şu şekilde ortaya koymuştur:

-Mahallede Miza, işte Mirsada mı olayım?

-Birileri seni rahatsız etmesin diye, Mirsada.

-Kimmiş onlar.

-Yugoslavya hızla değişiyor sevgilim, insanların yarın öbür gün ne gibi davranışlar sergilemeye başlayacaklarından emin değilim. Adını değiştirmek istemem, sadece senin iyiliğin için. Bunca yıldır öz kimliklerimizle yaşayıp durduk şu ülkede. Hiç sorun olmadı bu (Kulin, 2016, p. 50).

Kulin romanda, Boşnaklara yönelik "etnik temizliğin" hem dinsel kimlik hem de etnik kimlik üzerinden nasıl gerçekleştirilmeye çalışıldığını şöyle anlatır:

-Mesele şu, dedi Raif. 'Asırlar boyunca, bu topraklarda Sırp, Hırvatlar ve Boşnaklar iç içe yaşadılar...'

-Boşnaklarla Müslümanları mı kastediyorsun, dayı?

-Tito'ya kadar Bosnalı Müslüman'a Boşnak denirdi oğlum. Müslüman olmak başkadır, Boşnak olmak başka. Dünyanın her tarafında Müslümanlar var. Türkler, İranlılar, Araplar, Endonezyalılar, daha pek çok insan Müslüman, tıpkı bizim gibi. Neden Hırvatlara Katolik, Sırp'lara da Ortodoks demiyorlar da bize Müslüman diyorlar anlamak mümkün değil.

-Bunda anlamayacak ne var?" dedi Burhan. 'Boşnak tanımının anlamını değiştiriyorlar çaktırmadan. Bizim etnik kimliğimizi silecekler, dinsel kimliğimizle kalıvereceğiz. O zaman dokuz asırlık yurdumuza, hemen sahip çıkacaklar da onun için. Müslüman damgası yedik miydi, Avrupa'dan kovulmak daha kolay ne de olsa. dedi" (Kulin, 2016, p. 139).

Siyasal Düzey çerçevesinde değerlendirilecek olursa; Ayşe Kulin, Sevdalinka romanını siyasal olayların anlatımı ile edebi kurgu arasında bütünleşme sağlayarak yazmıştır. Roman içinde, bir yandan belgesel olayların "roman" üslubuyla anlatıldığı bölümler olduğu gibi, diğer yandan da dönem sanatsal anlatı içinde ele alınmıştır. Roman, özellikle tarihsel olayları belgesel bir öge olarak anlatıma yerleştirmedeki yetkinliği ile ön plana çıkmaktadır. Yazar, Sevdalinka romanını "hümanist" bir perspektif üzerinden ele alarak, Bosna sorununu tarihsel bağlama yerleştirmiş, kültürel, dinsel, vb. boyutlarını ideolojik bir önyargı ve nefret diline düşmeden ortaya koymaya çalışmıştır. Sevdalinka'da yazar, belli bir dönemi ele almış; ancak zaman zaman geriye gidiler yapmıştır. Kitabın "Boşnaklar" adlı bölümünde ise Boşnakların ilk kez bağımsızlıklarını kazanarak bağımsız bir kilise kurmalarını anlatmıştır. Kulin, 24 Eylül 1984 tarihinde Sırp akademisyenler tarafından hazırlanmış tarihsel bir belge olan bildiriye yer vererek bildirin Sırp milliyetçiliğini kışkırtmadaki rolünü aktarmıştır:

Belgrad'da basılan 24 Eylül 1986 tarihli Vecernje Novosti gazetesinde Sırp akademisyenlerinin hazırlanmış olduğu bildiriden bir alıntı vardı. Yazıda, Hırvatistan sınırları içindeki Sırp'ların büyük bir tehlike içinde oldukları ve önlem alınmadığı takdirde tüm Yugoslavya'da çok büyük sorunların yaşanacağına işaret ediliyordu. Bu bildiri ile ilgili bilgiler, çoktan kulaklarına gelmişti habercilerin. Hatta Akademi'de böyle bir çalışmanın başladığını, Cumhurbaşkanı Stamboliç'e, gizli polis haber bile vermişti. Bir Sırp milliyetçisi olduğu için, Hıvatlarla Slovenler tarafından Sırp taraftan olmakla, Sırp'lar tarafından ise Sırp menfaatlerini yeterince korumamakla suçlanan Stamboliç, hazırlanmakta olan bildirin yalnızca bazı sosyo-ekonomik eleştiriler içerebileceğini düşünmüş, pek oralı olmamıştı ama anlaşılabilir hata etmişti. Çünkü bildiri beklediği gibi çıkmamıştı. Bildiri sadece Sırp milliyetçiliğini kışkırtmakla kalmıyor, her bir Sırp'ı yüreğinin en ince telinden yakalıyordu. Sırp'ların asırlardır ezildiğini, sömürüldüğünü dile getiriyor, ateşi nicedir için için yanmakta olan bir meşaleyi ateşliyordu (Kulin, 2016, p. 10).

Miloseviç, 28 Haziran 1989'da, Gazimestan'da toplanan bir milyon Sırp'a hitaben konuşmaya başladığında, Kosova yenilgisinin günü, tarihe bir kez daha geçecekti, ama bu kez Yugoslavya'nın sonunun ilan edildiği gün olarak.

Miloseviç, aynı yerde iki yıl önce, yine 28 Haziran'da bir konuşma daha yapmıştı. Kral Lazar'ın yenik düştüğü noktaya parmağını uzatarak, orada toplanmış bulunan on binlerce Sırp'a, "Sizi kimse bir daha asla yenemeyecek!" diye bağırmişti ve Kosova'da Tito'nun Arnavut Müslümanlara tanıdığı yarı özerkliğe işte o gün, orada son verilmişti (Kulin, 2016, pp. 65-66).

Kulin, bildirinin tehlikeli bir yön içerdiğini "*Şu Allah'ın cezası bildiriye...*" (Kulin, 2016, p. 13) özellikle Sırp liderlerin ve medyanın sessiz kalmasına tepki göstermiştir. Bosna Savaşı'nın ortaya çıkmasındaki Sırp milliyetçiliği Kulin tarafından büyük bir açıklıkla ortaya konmuştur: "*Sırplar, etnik kökene dayalı, çok tehlikeli bir oyuna soyunuyorlardı. Büyük Sırbistan hayallerini gerçekleştirmek için, ateşle oynamaya başlıyorlardı. Ateşleri, Sırp medyasında sürekli yayınladıkları yalanlarıydı. Düzmece haberlerle, Sırplar'ın tehdit ve tehlike altında yaşadıklarını yayınlıyorlardı. Huzursuzluğun, kuşkunun sesi giderek yayılıyordu ülkeye*" (Kulin, 2016, p. 10). Kulin, Sırp milliyetçiliğinin toplumsal alanda yayılması ve etnik dinsel nefret ve ön yargıya dönüşmesinde Sırp lider Miloseviç'in oynadığı rolü romanda net bir şekilde ortaya koymuştur:

Miloseviç Kosova'ya, Cumhurbaşkanı tarafından, Sırları azdırmak değil, teskin etmek için yollanmıştı. Üstelik kimsenin Sırları dövdüğü filan yoktu. Ama Miloseviç orada bulunduğu zaman içinde, Kosova Sırlarının rüzgârını arkasına aldığı takdirde, varacağı noktayı görmüştü bile. Artık ağzından çıkan sözlerin ne denli kışkırtıcı, ne denli gerçeklere aykırı olduğunun hiçbir önemi kalmamıştı.

Miloseviç balkondan bir süre olup biteni seyrettikten sonra, hayatının akışını değiştirecek olan konuşmasını yapmak üzere aşağı indi. Onu gördükleri anda polisler ve hükümete, "Katiller! Katiller!" diye haykıran Sırlar, bu kez "Slobo! Slobo!" diye tempo tutmaya başladılar (Kulin, 2016, p. 38).

Miloseviç'in Sırp ırkçılığını kışkırtması romanda Kulin tarafından şu şekilde ortaya konmuştur:

Miloseviç'i dinlemek için, nereden çıktıkları belli olmayan on binlerce Sırp, konuşmanın yapılacağı Kültür Evi'nin önüne birikmişti. Yüzde doksan çoğunluğu Arnavut kökenli olan kente sanki gökten zembillerle inmişlerdi. Sırlar Kültür Evi'nin kapısını zorlarken, coplu polisler, halkın kapıya yığılmasını önlemeye çalışıyor, aşırıya kaçan göstericilerden Miloseviç'i koruyabilmek için, insanları itip kakıyorlardı. On binlerce kişinin içeri alınabilmesi imkânsızdı (Kulin, 2016, p. 37).

...sokağın köşesini tutmuş olan bir kamyondan, polislerin üzerine taş parçaları yağmaya başladı. Aynı anda Sırlar da, taş atanlara müdahaleye davranan polislere, "Katiller! Katiller!" diye tempo tutarak bağırmağa başladılar (Kulin, 2016, p. 38)...

Kulin, Belgrad gazetelerinin sahipleriyle yaptığı görüşmeye yer vererek Sırp milliyetçiliğinin tehlikeli boyutunu vurgulamıştır:

Belgrad Partisi Genel Başkanı Dragişa Pavloviç, bu cenaze töreninden on beş gün sonra, Belgrad gazetelerinin sahiplerini bir toplantıya çağırması ve gazetelerinde çıkan yazıları zapt-u raptı almalarını söylemişti. Bu gidiş hayırlı bir gidiş değildi. Basın, Kosova olaylarına yardımcı olmuyor, tam tersine, ateşle oynuyordu. Milliyetçilikleri, ırkçılığı körüklemek, Yugoslavya için son derece tehlikeli bir oyundu ve bu işin mimarları, başlattıkları yangını bir an önce söndürmeliydiler (Kulin, 2016, p. 47).

Sırp ırkçılığının etnik ayrımcılığı ve dinsel kimliğe duyulan nefret Sırp lider Karadžić'in sözleriyle şöyle ifade edilmiştir:

Radovan Karadzic, Avrupa Topluluğu'na Bosna-Hersek'in de başvurusunu yaptığını duyduğunda, terbiye sınırlarını aşarak, "Bu çocuk ölü doğar. Topraklarımızda bir Müslüman piçinin doğup büyümesine elbette izin vermeyeceğiz," demişti.

Yaşamısına izin verilmeyecek olan çocuk doğmak üzereydi. Şimdi, referandumla felek Boşnaklar'ın kader çarkını çevirmiş, zarın 'savaş'a düşmesini bekliyordu (Kulin, 2016, p. 131).

Ekonomik Düzey çerçevesinde değerlendirilecek olursa; romanda ekonomik düzey genelde savaş koşulları bağlamında ele alınmış, beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçların karşılanmasında yaşanan sorunlar dile getirilmiştir. Roman, savaş koşullarında Bosna insanının yaşadığı dramı, temel ihtiyaçlarını gerçekleştirememeleri aracılığıyla çok açık bir şekilde ortaya koymuştur:

Ne yazık ki, konuşmayı reddeden oğlunu, lezzetli yemek terapisiyle iyileştirebilme imkânı, hızla kayboluyordu Raziyanım'ın. Saraybosna'da hiçbir şey bulunmaz olmuştu. Kasaplar, bakkallar yağmaya uğrayıp boşalmıştı. Yeni mal gelmiyordu. Saraybosna, Karadziç'in şehri Sırp, Hırvat ve Müslüman halklara göre bölme planı doğrultusunda ablukaya alınmıştı. Sırp komandoları şehre giriş çıkışları kontrol ediyorlar ve Boşnakların açlıktan ölmeleri için ellerinden geleni yapıyorlardı (Kulin, 2016, pp. 158-159).

Gitgide yoksullaşan ülke ve yokluğa giren halk çok durumda kalmıştır: “*Nimeta hayatlarının en ufak ayrıntılarına kadar nasıl darmadağın olduğunu fark etti. Kahveden ilaca, yiyecek maddesinden pile kadar hiçbir şey yoktu artık. Havagazi, elektrik, su sık sık kesiliyordu. Bir ortaçağ ortamında yaşıyorlardı sanki*” (Kulin, 2016, p. 164). Yokluğun beraberinde getirdiği açlık ve sefalet, insanları güçsüz bırakmıştır: “*Bosna sınırları içinde yaşayan her Boşnak, kadın olsun erkek olsun çok sıksıkaydı artık... Savaş başladığından beri, en az onar-on beşer kilo vermişti Bosnalılar.*” (Kulin, 2016, p. 200)... Yokluk dinlemeyen annelik, savaş ya da açlık da dinlememiştir. Raziyanım, çocukları ve torunları için daima çabalamıştır:

Gözlerinde minnetle baktı Raziyanım kızına. Çarşıda gıda maddesi bulmak imkânsız hale gelmişti. Ama bahçeleri olan insanlar, bahçelerinde domates, kabak, patates yetiştiriyor ve bunları satıyorlardı. Raziyanım bir arkadaşı da arka bahçesinde yetiştirdiği sebzeleri, markete götürmeden, insafli fiyatlara veriyordu Raziyanım'a. Nimeta, annesinin becerileri karşısında şaşkındı. Yaşlı kadın, su bulmak için, taa Ciglane'den bira fabrikasına kadar bir el arabasıyla yürüyordu haftada iki kere. Şehrin öteki ucundaki bira fabrikasında bir su kaynağı vardı.

Saraybosnalılar, ölümü göze alarak, saklana saklana bu kaynağa kadar gidip gelmeye mecburdular su ihtiyaçları için. Su, elektrik ve gaz şebekeleri bombalanmıştı. Bir damla su akıyordu musluklardan. En iyi koşullarda 5-6 günde bir su verilebiliyordu kente. Bazen on-on iki güne de uzayabiliyordu bu süre.

Su, ne elektriğe, ne gaza benziyordu. Susuz yaşamak mümkün değildi (Kulin, 2016, p. 223).

Kültürel Düzey çerçevesinde değerlendirilecek olursa; Bosna Savaşı'nın ortaya çıkma nedeni tarihsel olarak değerlendirildiğinde kültürel farklılıkların dinsel düzeyle birlikte başta gelen nedenleri oluşturduğu görülmektedir:

Hiçbir şey eskisi gibi değildi artık. Hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı. Yugoslavya, Bosna, Saraybosna süratle değişiyorlardı. İstanbul bile eski İstanbul değildi. Bu kente ilk geldiklerinde, binebilmek için saatlerce kuyrukta bekledikleri araba vapurlarını Raziyanım boşuna aradı. Masal şehir ve Boğaziçi, Rumeli'yi Anadolu'ya bağlayan iki muhteşem köprünün altında, bütün ihtişamıyla masmavi uzanıyordu (Kulin, 2016, pp. 123-124).

Kendileriyle aynı dili konuşan, aynı kültürü paylaşan, aynı heyecanları duyan, yortu ve Noellerini onlarla birlikte kutlayan, kutsal günlerinde onlara armağanlar sunan, acılı günlerinde dertlerine ortak olan insanlardan kurtarmışlardı.

Zvornik’i kurtarmak uğruna, evlerini yağma ettikleri, kestikleri, dipçikledikleri, derilerini yüzdükleri, ırzlarına geçtikleri bu insanların kendilerinden tek farkları, yılda bir ay oruç tutmaları, iki dini bayram kutlamaları, bayramlarda bayram namazı kılmaları ve erkek evlatlarını sünet ettirmeleri idi (Kulin, 2016, p. 153).

Romanda bunun yanında Kulin, gündelik hayat, aile ilişkileri, kadın-erkek rolleri, annesi Raziyanım örneğiyle kuşaklararası kültürel farklılıklara da değinmiştir:

Nimeta için, başka bir adama âşık olduğunu söyleyip, Burhan’dan boşanmaktan başka çıkış yolu yoktu. Defalarca tekrarlamıştı bunu Stefan. Ama, boyunca bir oğlu, bir de küçük kızı olan, otuzunu geçmiş bir kadın, bunca yıllık evliliğini nasıl yıkardı? Bunu, ona karşı hiçbir kusuru olmayan kocasına nasıl izah ederdi? Çocuklarına, ailesine, arkadaşlarına ihanetini nasıl anlatırdı (Kulin, 2016, p. 4)?

Nimeta işten çıktıktan sonra Stefan’ın evine gidiyor, birkaç saat kalıyordu. Orada geçirdiği zaman içinde, iki çocuklu orta yaşa yelken açmış, bezgin ve yorgun bir kadından, içinden yaşama sevinci ve şehvet fişkırان bir dişiye dönüşüyordu. Stefan ona dokunduğunda, sanki göğüsleri dikleniyor, kalçaları yuvarlanıyor, gençleşiyor, enerji doluyor, birazdan yaşayacağı o dayanılmaz hazzı vücudunun her bir zerresiyle emebilmek için bir yay gibi geriliyor, farkına bile varmadan hazırlanıyordu sevişmeye (Kulin, 2016, p. 18).

Nimeta, İstanbul’da bir gence âşık olduğunda kendi topraklarında kalsın isteyen annesi bu ilişkiyi başlamadan bitirmiştir: “*Evet ama orası Saraybosna. Tito’nun öldüğü gün, orada neler olacağını kimse bugünden bilemez. Türkiye, Türkiye’dir, beş asırlık Osmanlı mülküdür. Kız, buraya kök salar, sonunu görerek yaşar. Bencillik etme hanım*” (Kulin, 2016, p. 21). Nimeta’nın kızı büyümeye başlamış, arkadaşları ve onların ailelerinden etkilenmiştir. Hana, İslamiyet’i fazla benimseyen ailelerin çocuklarından ve büyüklerinden duydukları karşısında şaşırmıştır. Nimeta, kızıyla dinsel konuları tartışmaya başlamış, aynı dinin insanlar arasında farklı algılanışını ifade etmeye çalışmıştır:

-Saliha’nın annesi başörtüsü örtüyor. Eskiden herkes örtermiş.

-Herkes değil. Eskiden de isteyen örterdi.

-Neden?

Nimeta bir an durdu, yutkundu.

-Allah örtün dememiş mi anne, bööyle uzun bir eşarpla?

-Allah’ın moda desinatörlüğü yaptığı nerede görülmüş kızım?

-Şu kitabımızda öyle demiş, bizimkilerin Tanrısı.

Çocuk eliyle yatağın başucunda asılı, üstü işlemeli mavi atlas keseği işaret ediyordu.

-Hana, bizimkilerin Tanrısı da ne demek? Tanrı bir tanedir.

-Mirka’larınki başka değil mi anne?

-Evladım, değişik olan Peygamberlerdir. Allah tektir.

-Eminsiz değil mi?

-Elbette.

-Söylerim Saliha’nın ninesine. Biliyor musun, piyanoya da 'şeytan oyuncuğu' diyor o (Kulin, 2016, pp. 53-54).

Geçmişinde tutunacak bir şeyler arayan Raziyanım, eski tanıdıklarını bulmak isteğiyle kapıya gider; ama sadece zaman değildir değişen ve Raziyanım bununla yüzleşmiştir:

Raziyanım ağır aksanlı kırık Türkçesiyle denedi, eliyle evi işaret ederek. ‘Boşnak aile burada? Şu ev... Sarayevolu Salih Zeki Bey, Gül Hanım... Saadet Hanım?’

‘Haa,’ dedi bakkal. ‘Evin eski sahiplerini soruyorsunuz. Öldüler onlar çoktaaan...’ Elini salladı uzun uzun. ‘Kızları Saadet Hanım da ölmüş. Torunları sattılar evi. Alan adam evi otel yapacaktı, yapamadı. Temellerinin altında antika şehir mi varmış ne (Kulin, 2016, p. 125)?’

Dinsel Düzey çerçevesinde değerlendirilecek olursa; Kulin, Bosna’nın Bogomil inancından Müslümanlığa geçiş sürecini ayrıntılı bir şekilde (Kulin, pp. 323-328) betimleyerek Bogomil inancı ile Anadolu Müslümanlarının tasavvuf geleneği arasındaki benzerliği vurgulamıştır:

Boşnakların etrafı değişik kiliselere ait halklarla çevriliydi. Macarlar, Hırvatlar, Romalılar Katolik mezhebindeydiler. Doğuda yaşayan halklar, örneğin Sırlar ayrıca Karadağ ve Hum halkı Bizans kilisesine bağlı oldukları için Ortodoks’tular.

Oysa Boşnakların kendilerine özgü bir mezhepleri, din ve ahlak anlayışları vardı. Kiliseleri, diğer kiliseler gibi zengin değildi, her türlü süsten arındırılmış yerlerdi. Papazların önünde diz çöküp haç çıkartmazlardı. Günah, asla çıkartmazlardı. Vaftiz edilmezlerdi. Pazar ayınlarına gitmezlerdi. Yılın yalnızca belirli birkaç gününde yapılan ayinlerde, şarap içilmez, ancak ekmeğin bölünerek herkese dağıtıldığı bir tören yapılırdı. Ortadoğu dinlerinden izler taşıyan, bazı Pagan seremonileri ve değişik anlayışları olan bir tarikattı bu. Bu tarikata gönül verenlere Bogomil deniyordu. Din büyüklerine ‘dede’ karşılığı bir kelime olan ‘dyed’ diye hitap ediyorlardı. Bogomil inançlarına göre, içinde yaşadığımız dünya ve dünyevi zenginlikler şeytanın bir aldatmacasıydı. Bu nedenle rahipleri, üstünde çok sade bir urbayla dolaşırdı. Tanrı egemenliğinin, ancak manevi alanda var olduğuna inandıkları için, Boşnakların gözünde iç disiplin, doğruluk, dürüstlük, verilen sözün tutulması, iyilik ve şefkat çok büyük önem taşırdı. Dinlerine bağlı sofular, disiplinlerini kaybetmemek için, asla içki içmezlerdi. Çok dindarları et bile yemezdi. Belli zamanlarda oruç tutarlardı. Bir Hıristiyan tarikatı olmalarına, İsa’yı peygamber kabul etmelerine rağmen, mucizelere ve İsa Peygamber’in Allah’ın oğlu olduğuna inanmıyorlardı. Bu inançlarından vazgeçemedikleri için de yıllar boyunca, Katoliklerden ve Ortodokslardan çekmedikleri kalmamıştı. Aynı tarihlerde, Anadolu’da yayılmakta olan hoşgörülü, sevecen, insancıl nitelikleriyle Arap İslamiyeti’nden ayrılan Anadolu Müslümanlarının tasavvuf felsefesini ve Alevilerin Tanrı’ya yaklaşımını andıran bir din anlayışı idi bu. Tıpkı onlar gibi, Zerdüş’ten etkiler taşıyan, şekilsel teferruatından çok, içsel derinliğe önem veren bir yol tutmuşlardı.

Bogomilizm, 10. yüzyılda Bizans’ta ve Bulgaristan’da özellikle soylu aileler arasında yaygındı. Daha sonraları, Balkanlar’ın batısına doğru yayılmaya başlamıştı. Bosna’da önce soylular, sonra da alt tabaka tarafından süratle benimsenmişti. Bizans’ta, Ortodoks Kilisesi içinde kokuşmakta oldukları iyice su yüzüne çıkan yüksek rütbeli din adamlarına bir başkaldırı olarak başlayan bu reformist akım, ahlak anlayışları karmaşık olmayan, dürüst ve sadelikten hoşlanan Boşnakların arasında hızla yayılıyordu.

Boşnakların başına geçen ‘Ban’lar Katolik olmakla beraber, ‘Bosna Kilisesi’ olarak tanınan kiliselerinin kendine özgü öğretisini, Boşnaklar dair bir öz-kimlik oluşturduğu için, asla engellemiyorlardı. ‘Bosna Kilisesi’, Boşnakların; bölgede Sırbistan ve Hırvatistan Krallıklarından apayrı bir topluluk, ayrı bir ‘devlet’ olduklarının canlı simgesi gibiydi.

Ban Kulin de kendinden önce, Bizans, Macaristan veya Sırbistan tarafından atanarak Bosna’yı idare etmiş diğer prensler gibi, resmen vaftiz edilmiş bir Katolik’ti. Ama ulusal kimliklerinin, Bosna Kilisesi’nin onlara verdiği alt kimlikten güç aldığını çok iyi biliyordu. Ban Kulin acele etmiyor, Bosna Devleti’nden sonra,

Kilisesi'nin de bağımsızlığını ilan edebilmek için, doğru zamanı bekliyordu. Önce ülkeye refah getirecek, orduyu güçlendirecekti. Gereksiz çatışmalara yol açmayacaktı. İlerde... bir gün oğlu Stefan iyice sağlamlaştırılmış temeller üstünde tahta geçtiğinde, Bosna Kilisesi'nin bağımsızlığının ilan edilmesi hayalden gerçeğe dönüşecekti. Elbette gerçekleşecekti bu rüya... hatta belki o bile hayattayken.

Her zaman uzlaşmadan yana olmuştu Ban Kulin. Halkını uyum ve barış içinde yaşatmayı temel amacı olarak görmüştü. Slavların kanında var olan o atak, heyecanlı, kavgacı ve küfürbaz genden, onun kanında eser yoktu. Barışı, gereğinde ödünler de vermek pahasına gerçekleştiriyordu adım adım. Batı kanadından gelebilecek saldırıları önlemek ve o kanadı iyice emniyete almak için, kız kardeşini, Hum Dükü ile evlendirmiş, doğudaki komşusu Sırbistan Zupanı ile de çok yakın ve dostane ilişkiler kurmuştu. 1189 yılında yaptığı özel ticaret anlaşmaları ile, Ragusalılara (Dubrovnikliler), Bosna'daki madenleri çıkarma izni vermişti. Asillerden oluşturulan Stanak'ta, Ragusa'ya tanınan bu imtiyazlara itiraz sesleri yükselmeye başlamıştı önce. Zaman içinde, Stanak'taki asilleri de ikna etmeyi başarmıştı Kulin.

Ve şimdi nihayet, çok özledikleri barış sürecinin tadını çıkarıyordu Boşnaklar.

Bosna, bölgede ‘en çok ticaret yapan, en müreffeh halka sahip olan devlet’ diye isim yapmaya başlamıştı.

Romalılar zamanından kalma ticaret yollarında kervanlar, sürekli maden ve kereste taşıyorlardı komşu devletlere. Kuzeydeki mısır ve buğday tarlalarından ve Yayçe civarındaki ekili arazilerden mahsul fişkıyordu. Çarşılar, kadınların işledikleri rengârenk geometrik desenli örtüler ve gömleklerle, ustaların döktükleri pırl pırl bakır ve gümüş güğümler, taslar, kaplarla, pazarlar ise taptaze mevsim meyveleri, sebzeleriyle dolup taşıyordu. Şehirler, malını tezgâhlayan tacirlerle, alışveriş eden Boşnaklarla ve Belgrad'dan, Raska'dan, Zeta'dan gelip, Ragusa'ya geçmek isteyen gezginlerle kıpır kıpırdı.

Yüzyıllardır hasretini çektikleri bir bolluk ve bereket dönemi yaşıyordu Boşnaklar. Eğer Macaristan'ın ve hep Macaristan'ın dümen suyunda giden Zeta'nın huzur kaçırıcı eylemleri olmasaydı, üstlerine barışın rehabeti çökmüş bile denebilirdi.

Boşnaklar, kimsenin toprağında gözleri, dini inanışlarında zorlamaları olmadığı halde, Balkanlar'da varoluşlarından beri, barış yüzü görmemişlerdi. Çok zengin madenleri, gümüş, kurşun gibi yeraltı kaynakları ve bugüne dek dünya yüzündeki en iyi kemanlara hammaddesini veren akağaç, meşe ve çam ormanlarıyla, asırlar boyunca, komşularının haris isteklerinin hedefi olmuştu Bosna. Osmanlıların bile, Bosna'ya göz dikmelerinin nedenleri arasında, gemilerinin karkasını inşa ettikleri sağlam tahtanın elde edildiği ormanların önemi rivayet olunurdu.

Kimdi Boşnaklar? Nereden gelmişti bu çilesi hiç bitmeyen kavim?

Balkanlara yerleşen ilk insanların, İliiryalı oldukları söylenirdi, İliiryalıları, zaman içinde güneyden gelen Romalılar, kuzeyden gelen Gotlar, doğudan gelen Hunlar, Alanlar ve Avarlarla karışmışlardı.

Slavlar ise, Öder ve Dinyeper arasında kalan ovalıklardan ancak altıncı yüzyılda gelmişlerdi Balkanlar'a, bölgede yaşamakta olan diğer kavimlerle karışmışlardı.

Slavlar, tarımla uğraşan aile birlikleri içinde kalmayıp, klanlar ve kabileler oluşturmuş, toprağı işleyip, boylar kurarak, kendilerini komşu topluluklardan bağımsız kılmışlardı.

Kaba çizgilerle anlatılacak olursa, aynı dili konuşan Slavların doğuda yaşayanları kendilerini Sırp olarak tanımlamış, kuzeybatı bölgesine ve Adriyatik sahiline yerleşenlere Hırvat denmişti. Boşnak ise, Bosna nehrinin adını taşıyan dağlık ve ormanlık bölgenin halkına verilen isimdi. Boşnaklar Travnik, Yayçe, Srebrenica ve Sarayevo'yu kapsayan Bosna bölgesinde yaşıyorlardı. Kuzey komşuları Hırvatlardı. Güneylerinde Sırbistan ve Karadağ vardı. Adriyatik Denizi'ne paralel inen Dalmaçya batıda kalıyordu.

Önceleri çoktanrılı dinlere itibar eden Slavlar, Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı kabulünden sonra, Hıristiyan olmuşlardı. Varoluşlarından itibaren, sürekli olarak, Roma ve Bizans İmparatorluklarının, Macaristan ve Bulgaristan Krallıklarının boyunduruğu altına girip çıkan Slavlar, aynı zamanda durmaksızın birbirleriyle de savaşmışlardı.

Sekizinci yüzyıla gelindiğinde, Hırvat topraklarının büyük bir kısmı ve Bosna'nın kuzeybatı bölgeleri, Şarلمان'ın Frenk askerleri tarafından zaptedilmişti. Bir asır boyunca Frenklerin etkisinde kalan bu yöreler, o güne kadar benimsemiş oldukları aşiret sisteminden, batı Avrupa'da yaygın olan feodalizme geçmeye başlayarak, bir aşama yapmışlardı. Bu siyasi oluşumun yanı sıra, Boşnaklar ve Hırvatlar, Frenk etkisi altında kalarak Katolik mezhebine girmişlerdi (Kulin, 2016, pp. 323-328).

Romanın ilerleyen sayfalarında tarihsel olarak geçmişe dönen Kulin, “Bogomil inançlarına çok yakın bir dindi Müslümanlık.” (Kulin, 2016, p. 410) diyerek Boşnakların dinsel anlamda bir dönüşüm yaşamadıklarını vurgular (Kulin, 2016, pp. 410-413).

‘Baba, biz niye Müslüman olduk?’ diye yinelemişti çocuk. ‘Hıristiyanken niye döndük?’ \ ‘Şimdi bunu öğrenmek istiyor musun gerçekten?’ \ Güneş gökyüzünde yükselmeye başladığından beri, ambulansın içi ısınmış, kan kokusu Burhan'ı yeniden tutmaya başlamıştı. Nusret bir türlü dönmüyordu. Zamana karşı bir sabır savaşı vermekteydiler ve Boşnakların neden Müslüman oldukları şu anda umurunda bile değildi Burhan'ın. Olmasalardı, belki de başlarına bu işlerin gelmeyeceğini düşünüyordu. O zaman bu Sırp kasapları ya da kalles Hırvatlar ne bahane bulacaklardı acaba onları yerlerinden etmek için?

‘Boşnaklar aslında pek de “dönmüş” sayılmaz, Fiko,’ demişti Raif. ‘Bogomil inançlarına çok yakın bir dindi Müslümanlık. Anadolu denen topraklarda, Osmanlı imparatorluğu kurulmuştu, biliyorsun. Türkler akınlar düzenlerken, ufak ufak göç de etmeye başlamışlar Balkanlar'a. Bu göçler meğer Osmanlıların fetih propagandalarıymış. Fethetmeyi düşündükleri topraklara, önceden Anadolu dervişlerini gönderip, gönül kazanırlarmış.’ \ ‘Bir nevi halkla ilişkiler, yani,’ demişti Burhan... \ Burhan'ın gözü Fiko'nun bacağındaydı. Sargının üzerine taze kan çıktığını fark etmişti ama, oğlunu ürkütmek istemiyordu. Raif, Burhan'ın ilaç çantasını karıştırmaya başladığını görünce, Fiko'yu oyalamak için, o sürdürmüştü anlatmayı. \ ‘Orta çağ, Hıristiyanlığın en karanlık dönemi. Papa, Roma'ya bağlı Katolik Kilisesi adına, Patrik de, Bizans'a bağlı Ortodoks Kilisesi adına canına okuyor Bogomillerin. Onlara yapılan eziyetin haddi hesabı yok. Boşnaklar inatçı adamlar. Kıyımlara, işkencelere, eziyetlere rağmen vazgeçmiyorlar inançlarından.’ \ ‘Bu Bogomiller de Hıristiyan değil mi zaten, alıp veremedikleri neymiş?’ Fiko ilgileniyordu konuyla. ... \ ‘...Giderayak tarihimi öğreniyorum işte, ben de. Neden acaba bunları hiç konuşmamışız daha önceleri?’

‘Nereye gidiyorsun yeğen?’ diye sormuştu Raif. Aynı anda, bir ağızdan Fiko, \ ‘Öbür tarafa’, babası da, ‘En yakındaki hastaneye,’ demişlerdi... \ ‘Fiko, öbür tarafa gitmiyorsun oğlum. Daha çok çok gençsin. Önünde uzun ve mutlu bir yaşam olacak. Buna bütün kalbinle inan. Annen biraz sonra bir çözümle bize ulaştığında, bu kâbus bitecek. Her şeyin yolunda gitmesi için, umutlu olmalıyız. Tek çaremiz bu.’ \ ‘Nerede kalmıştık? Haa, hiç konuşmazdık bunları, sahi. Çünkü biz artık tek bir millet olmuştuk. Farklılıklarımızı ön plana çıkartmak istemiyorduk. Öyle veya böyle, Yugoslavlardık işte!’ Yüzünde çok tuhaf bir gülümseme vardı Raif in biraz tükürür, biraz ağlar gibi. Müslüman olmalarını kimsenin gözüne sokmadıkları halde, başlarına neler gelmişti. \ ‘Bu Bogomiller de Hıristiyandı ama, haç çıkarmaya, vaftiz edilmeye ve İsa'nın Allah'ın oğlu olduğuna inanmıyorlardı, Fiko. İsa, sadece bir peygamberdi onların gözünde. Kiliseye gitmeyi de sevmezlerdi. Ama içleri sevgi dolu ve tertemizdi. Dünya nimetlerinden uzak kalarak Tanrı'ya ulaşacaklarına inanıyorlardı. Çünkü dünya şeytanın cirit attığı yerd, cennetse Tanrı'ya aitti. Gerek köylüler olsun gerekse Boşnak Beyleri, o sırada Balkanlar'a yayılmakta olan Bektâşi dervişleri ile bir gönül bağı kurmaya başlamışlar, inançlarında benzerlikler de olduğu için. Biliyor musun, Anadolu Müslümanlarının da Bogomiller gibi Zerdüşt'ten

etkilendiklerini, Şamanist izler taşıdıklarını okumuştum, bir zamanlar.’ \ ‘Kafamı karıştırıyorsun, dayı.’ \ ‘Kafa karıştıracak bir şey yok ki burada. Kendi kiliselerinden çekmedikleri kalmayan Bogomiller, inançları arasında da bu kadar benzerlik olduğuna göre...’ \ ‘Çaresiz Müslüman olmuşlar, desene dayı.’ \ ‘Çaresizlikten değil.’ Raif, Fiko'nun bir şeyi iyi anlamasını istiyordu. ‘Katolikliği seçselerdi, Osmanlı’ya hiç fark etmezdi. Din baskısı yapmıyordu Osmanlı, onun derdi vergisini toplamaktı, ibadetlerinde serbest kalmak şartıyla, Osmanlı defterlerine Müslüman olarak geçmeleri teklif edilmiş. Hıristiyan olarak kaydedildikleri takdirde, yine Katolik ya da Ortodoks kiliselerinin baskısı altında kalacaklarını düşünen Boşnaklar, bu teklifi kabul etmişler. İslamlaşma 'bir gecede olmamış, Fiko. Yüzyıllara yayılmış. On beşinci yüzyılın sonlarına doğru, Bosna'da Müslümanların sayısı Hıristiyanların sekizde biriyken, on altıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bir de bakıyorsun Boşnakların yarısı Müslüman olmuş (Kulin, 2016, pp. 410-413).

Tito, Boşnakların hafızalarında silinmez etkiler bırakacak birçok davranışta bulunmuş ve çoğu kimse bu olanlara sesini çıkaramamıştır:

Dayı, gönül ve hayal kırıklıklarını anlatmamıştı ailesine. Müslüman mezarlarının ailelere haber bile verilmeden parklara, yüksek binaların inşa edileceği arsalarla dönüştürülmesini sessizce izlemişti. Tito'nun camileri müzeye, depoya, ahıra çevirmesine ya da yerle bir etmesine ne kadar içerlediğini kimseye söylememişti. Müslümanların derneklerini, okullarını, en çok da 1530'dan bu yana sürüp giden dört yüz yıllık Gazi Hüsrev Bey vakfını kapatmasını, yok etmesini içine hiç sindiremediğini de (Kulin, 2016, p. 32).

Boşnaklar için yaşam o kadar zorlaşmıştır ki isimlerinin bilinmesi, yaşadıkları muhit ya da işleri bile sorun yaratmaya ve korkutmaya başlamıştır:

-Beni Miza diye çağırmanın bir nedeni olmalı. Müslüman olmam rahatsız mı etmeye başladı seni?

‘Mirsada,’ demişti Petar, ‘böyle olmadığını bilecek kadar iyi tanıyorsun beni. Ben sadece seni korumak istiyorum.’

-Kime karşı?...

-Ben sadece önlem alıyorum. Bu Allah'ın cezası ırkçılarda ne mantık ne de insaf var. Yakın arkadaşlarımızı, meslektaşlarımızı kastetmiyorum elbette. Ama yeni mahallemizde, seni Miza diye tanıştırebiliriz (Kulin, 2016, p. 49).

İslamiyet ve Müslüman olmak, Boşnak halkının direnme gücünü artırmış, belki de bekleyebilmesini, sabredebilmesini sağlamıştır: “Bosna'da insanlar gergin ama sakindi. Belki de İslam'a mahsus bir tevekkülle, başlarına çok yakında gelecek olan belayı vakar ve sabırla bekliyorlardı” (Kulin, 2016, p. 117). Eşi Burhan'ı ararken yolu Yahudi Mezarlığı'na düşen Nimeta yine düşüncelere dalmıştır:

Yahudi Mezarlığı, Sırp ve Boşnak mevzilerinin tam ortasında, yan yatmış tarihi mezar taşlarıyla suskun ve hüzünlüydü. Sanki göklerden insanları daha mutlu günlere ulaştırmak için indirilmiş üç büyük din adına küskün duruyordu. Barış, umut ve iyilik yerine, kan, kavga ve ölümü ilham etmişti dinler. Haçlı seferlerinden beri bitmez tükenmez bir kin... Mezar taşları, boyunlarını bükmüş utançla yere bakıyormuş gibi geldi Nimeta'ya (Kulin, 2016, p. 196).

Kulin, Radovan Karadžić'in “Avrupa Topluluğu'na Bosna-Hersek'in de başvurusunu yaptığını duyduğunda, terbiye sınırlarını aşarak, “Bu çocuk ölü doğar. Topraklarımızda bir Müslüman piçinin doğup büyümesine elbette izin vermeyeceğiz.” (Kulin, 2016, p. 131) sözünü aktararak Bosna' yönelik “etnik temizliğin” dinsel boyutunu vurgulamıştır.

6. SEVDALINKA ROMANININ DEĞERLENDİRİLMESİ

“En kurgusal metinlerde bile yapaylıktan uzak durmaya gayret ederim.” [Kulin’dan akt. (Yeşilçiçek, 2010, p. 52)] Ayşe Kulin, Sevdalinka romanında insanlık tarihinin en acımasız savaşlarından biri olan, katliam ve soykırımla anılan Bosna Savaşı’nın dramatik yönünü, “yapaylıktan” ve şovenizm dilinden uzak bir yalın ve sıcak anlatımla ortaya koymaktadır. Roman içerisindeki aşk öyküsü ve ekseninde gelişen Bosna Savaşı bağlamında “kurgusal” bir anlatı iken, aynı zamanda romanda “kurgusal” anlatımın akıcılığını bozmayacak biçimde tarihsel-belgesel olaylara yer verildiği de görülmektedir. Sevdalinka, bir anlamda yazarının kişisel biyografisi nedeniyle “öz yaşam öyküsel” bir anlatı olma özelliği taşımaktadır. Yazarın eserlerinde “nostalji” kavramının önemli yer tuttuğu görülmektedir. Yazar, Sevdalinka romanının yazılma sürecini şöyle anlatır: “

-Gerçek hayattan esinlenerek yazmak daha mı kolay sizce? Uyduramıyor, gerçek hikâyeye anlatıyor diyenler olur mesela.

-Ben Boşnak asıllıyım. Gözlemediğim hayatlar son derece romanesktir. Büyükbabamın, büyükbabamın doğduğu, büyüdüğü yerler bizim belki Van’dan Maraş’tan çok daha önce Osmanlılaşmış, Türkleşmiş yerler. ‘Sevdalinka’ için araştırırken yüzyıllardır orada yaşayan insanlara yapılan Soykırım o kadar açıktı ki. Mesela, otobüsü tarıyorlar, içinde sadece 2-5 yaş arası çocuk var. Yuva otobüsünü tarıyorlar. Aylin’den beri bir okur kitlem vardı ve ben bu savaşı onlara anlatmak ve hafızalarına çakmak istedim. Nasıl anlatacağın? Tarihçi değilim, gazeteci değilim, bunu bir romanın içinde anlatabilirdim. Orada çok daha zor bir kurgu var. Gerçek olayları insanlara ve olaylara yedireceksin ki roman haline gelsinler. Kurup yazmak daha kolay, her şey sizin kafanızda oluşuyor. Gerçek bir savaşın dehşetini sanki bir romanmış gibi verebilmek kolay iş değil. (Yumru, 2016, p. 85)

Ayşe Kulin, genel olarak romandaki amacını, hayata bakış açısını, tarihsel biyografisini, yaşadıklarını ve ideolojik konumunu ayrıntılı biçimde dile getirirken, laik, Atatürkçü ve Cumhuriyet’e bağlı kimliğinin altını açık biçimde çizmektedir:

Her romanı ve ona hayat veren kahramanları kendi kültür ve çevrelerine göre konuştururum. Kurgu her şeye müsaade eder, ancak ben gerçek imgelerle okuyucuyu yönlendirmeyi tercih ederim. Yani kişiler de zaman da mekân da okuyucu için inandırıcı olmalıdır. Dolayısıyla bana göre en kurgusal metinlerde bile, yapay olmaktan uzak kalınması gerektiği düşüncesindeyim. Tabii bu benim oluşturduğum vaka tiplerinin merkezini oluşturur. Mesela: ailem hep sürgün hayatı yaşamış, ben bunu iliklerimde hissetmişim, bu acıyı, travmayı yaşamışım... Birinci elden dinlemişim... Göç nedir? Vatandan sökülüp atılmak nedir? Bu, insana nasıl ve neye mal olur? Hangi acıları yaşatır bunu bilirim. Dolayısıyla “empati” yapmam zor olmaz. Bu ayrıntıların romanıma gerçek sahneler halinde yansımaları aslında benim romancılığımın ve edebi şahsiyetimin özeti mahiyetindedir. Ben bütün bu acı ve sürgünlere rağmen devletimin yanındaydım... Onun güçlü, dünyayı kendine hayran bırakan yani demokrasi, insan hakları, özgürlükler anlamında diyorum... Bir devlet olması için tabiri caizse çırpınıyorum... Ben bu tarafımla onur duyarım... Ama biliyorsunuz ailemde Ermeni yani Ermeni ırkından gelen biri var... Bunun da beraber düşünülmesi lazım... Burada şunu da belirtmek isterim: Yurtdışında bulunan, okuyan, yaşayan bir insan olarak söylüyorum bunu... Batı – bir zamanlar inanmış olmama rağmen-tarihi olaylar karşısında son derecede taraflı ve bencil... Bosna örneği de... Şimdi yaşadığımız olaylar da öyle... Dolayısıyla ben, güçlü bir Türkiye’nin demokratik bir Türkiye’nin, birlik ve beraberlik içinde bir Türkiye’nin önüne konan engelleri aşacağına inanıyorum... Zaten burada yaşayan ve ülkesini seven birinin başka bir düşüncede olması düşünülemez. İşte eserlerimi kurgularken, bu hedeflere hizmet etsin isterim... Okuyan oradan bir şey alsın, öğrensün... Atatürk kim, bizler için neler yapmış, Cumhuriyet ne, nasıl kurulmuş, Osmanlı kim, nelerden ve kimlerden müteşekkil? Orada yaşayanlar kim, Anadolu’yla bağları ne? Niye kalkıp

göçmüşler, Bosna’da neler yaşanmış? Müsebbipleri kim? ... Bunları çoğaltabiliriz... Bir de ‘kadın’ var tabii...Yıllarca yok sayılan, ezilen, insan yerine konmayan... Onun mücadelesi var romanlarımda... Yani ben bir nevi tercümanım, öyle olayım istiyorum... Tabii durduğum yer, ulaştığım, elimin vardığı kadarıyla... Çabamı böyle tariflendirebilirim. (Yeşilçiçek, 2010, p. 49)

Kulin, ideolojik ve politik olarak dünyaya bakışını çok açık biçimde ortaya koymaktadır. Genel olarak laik, Atatürkçü bir modern Cumhuriyet düşüncesine yakın olduğunu kendisi çeşitli görüşmelerde ifade etmektedir:

Kültür, nezaket, estetik değerler gibi önemli unsurların bu aile kökleriyle birleşen, örtüşen çok yanı vardır. Ama babam, adeta Cumhuriyeti, bu genç, yeni ve çağdaş devleti inşa eden, onu yükseltmek için taşrada ömür geçirmiş bir bürokrattı. Bu çağdaşlaşma ve gelişme projesi, Atatürk’ün projesiydi ve yeni dünyaya ait modern bir projeydi. İşte ben bu çağdaşlaşma öykülerinin içinde, dışarıdan duyan biri olarak değil bizzat içinde, onu, o gelişmeleri yaşayarak, görerek büyüyen biriydim. Dolayısıyla siyaseten durduğum yer bu modernliğin, çağdaşlığın temsil edildiği yer olmalıydı. Böyle bir ailenin kızı gerici olamazdı meselâ. Onun için hep bu çizgiyi takip ettim. Fakat şunun da iyi anlaşılması gerekir: Ben siyasetin bu yelpazesinde oldum ama hep demokratik bilincin yükselmesinden yana tavır takındım. Silah, şiddet böyle şeyler aklımın ucundan dahi geçmez. Ben, yeni kurulan bu Cumhuriyetin laik, çağdaş temeller üzerinde yükseleceğine inanmışım. Halen de böyle. Atatürk ve İnönü benim için bu yeni projenin en büyük mimarları ve önderleridir. Benim siyasi tezlerimin veya analizlerimin temelinde de bu proje yatar (Yeşilçiçek, 2010, pp. 35-36).

Kulin, hem yaşantısı/kişisel tarihi/deneyimi hem de dünya görüşü, ideolojisi ve olaylara bakış açısını harmanladığı eserleriyle, kurgusal açıdan insanın içsel dünyasını derinlikli biçimde ortaya koyarken aynı zamanda insanların ruhsal halleri, ilişkilerine koşut olarak toplumsal, siyasal, ideolojik ve kültürel yönleri de ortaya koymaya çalışmaktadır. Kulin’in roman dünyası genellikle kadınlar ekseninde şekillenir ve olaylar asıl kahraman olan bir kadının etrafında gelişmektedir. Bu açıdan bakıldığında Kulin’in romancılığında, olayların anlatım biçimi genellikle “*mutlaka bir aile etrafında şekilleniyor olması, bu ailede ‘kadın’ unsurunun edindiği önemli yer ve vakanın bu düzlemden mutlaka toplumun yaşadığı siyasi ve sosyal olaylarla kesişiyor olması*” (Yeşilçiçek, 2010, p. 53) ile belirginleşmektedir. Sevdalinka adlı romanının kahramanı olan Nimeta’nın ailesi ve iç dünyasında yaşadığı çelişkilerle, Saray Bosna’nın yaşadığı trajedi arasındaki dikkate değer korelasyon bu anlamda önemlidir. Ayşe Kulin’in romancılığı biraz da kadınların toplumsal konumları ve kendilerini bir birey olarak ortaya koymalarının tarihidir. Romanlarında kadınların “aşk” ve “cinsellik” açısından yaşadığı sorunları, duyguları, toplumsal-kültürel değerleri ayrıntılı biçimde ortaya koyarak, kadınların birey kimliği kazanmaları noktasında katkı sunmaya çalışmaktadır.

Ayşe Kulin, din ve inançlar konusunda da belirli bir tavır alış göstermiş, bu konuda görüşlerini romanlarındaki karakterleri aracılığıyla ortaya koymaktadır. Kendisiyle yapılan bir röportajda konuya dair şu görüşe yer vermektedir. Kulin, dindar bir aileden geldiğini bu nedenle göstermelik değil, dinin felsefi olarak temel anlayışını ailesinden edindiğini belirtmektedir. Bu nedenle görünen İslam anlayışından farklı bir anlayışa sahip olduğunu vurgulamaktadır:

- O halde Müslümanlığı nasıl tanımlıyorsunuz?

- Tamamen içsel bir terbiye. Yoksa kafanı örtmek, takke geçirmek, kedi köpeğin işediği yerde namaz kılmak değil. İbadetini temiz yerde yapacaksın. Dinin felsefesini içeriğini bilmiyorlar günümüz dincileri. Dindarlara her zaman büyük bir saygı duydum. Fakat müthiş bir hayal kırıklığı yaşadım, kocaman uçurumdan yuvarlandım. Dindarım diyenlerin ardından her türlü yolsuzluk, yalan, iftira, hukuksuzluk, hırsızlık; ne ararsanız çıktı, çıkıyor. İsyen etmemek ve bir yazar olarak da bunun sizde izler bırakmaması mümkün değil. (Yumru, 2016, p. 96)

Sevdalinka romanında din konusundaki bakış açısını daha net bir şekilde ortaya koyarak, dinin teokratik yorumundan ziyade Anadolu dindarlığını benimsediğini ifade etmektedir: “*Arap İslamiyet’inden ayrılan Anadolu Müslümanlarının tasavvuf felsefesini ve Alevilerin Tanrı’ya yaklaşımını andıran bir din anlayışı idi bu.*” (Kulin, 2016, p. 324). Sevdalinka romanında Kulin, “insan”ı esas ve insanın evrensel yönünü, onun duygularını, düşüncelerini, gündelik beklentilerini, arzularını esas almaktadır. İnsanın önüne etnik, ırksal, dinsel “kimlikler”i koymamaktadır. Onun romanında Sırp bir kişiyle Boşnak bir kişi aşk yaşayabilmekte, Hırvat bir kişi Boşnak bir insan için ortak bir eylem planı gerçekleştirebilmektedir. Romanı, her türden insanı ötekileştiren, sınırlayan, baskı ve kontrol altına alan düşünce biçimlerine, ideolojilere, etnik ve dinsel ayrımcılıklara karşı eleştirel temalarla doludur. Bosna sorununu irdelediği Sevdalinka romanı, tam da çok kültürlü, çok dinli, çok etnili Bosna gerçeğini arayan ve onu tekrar kurmaya çalışan bir bakış açısıyla örülmektedir. Roman içinde Boşnak Nimeta’nın kocası ile Hırvat sevgilisi Stefan’ın “yaralı oğlu” karşısındaki duygularını ortaya koyan bu satırlarda “insani gerçekliğin” evrensel doğası açıklıkla ortaya konmaktadır:

Aynı ırktan, kim bilir belki de aynı soydan geliyorlardı. Aynı yaşlarda, aynı boylardaydılar. Aynı kadını sevmişlerdi. Ataları aynı Tanrı’ya ayrı yollardan ulaşmak istedikleri için, biri Boşnak diğeri Hırvat’tı. Bunu kendileri seçmemişlerdi, savaşmayı ve kaderlerini de seçmedikleri gibi. Ve ambulanstaki çocuğu kurtarmanın dışında, beklentileri yoktu yarınlar için (Kulin, 2016, p. 425).

“*Savaş, insanların başına gelebilecek en pis, en korkunç şey*” (Kulin, 2016, p. 115) diyen Kulin, “*Bu iş Gâvur-Müslüman işi değil canım, bu bir insan hakları meselesi...*” (Kulin, 2016, p. 165) sözleriyle Bosna sorununun “dinsel” bir düzlemde değil “insan hakları” çerçevesinde ele alınmasının önemini vurgulamaktadır. İnsanın varoluşu ve yaşadığı gerçeği çok çarpıcı ifadeyle ortaya koyan Kulin, insanın dünyaya geliş amacının da “umut” ve “umutla yaşamak olduğunu belirtmektedir:

Kendilerine sunulan yetmiş, seksen yıllık ömrün ilk ve son onar yılı, çocukluğun bilinçsizliği ve yaşlılığın çaresizliği içinde geçtiğine göre, ellerine kalan elli yılı, itişip kakışarak, dövüşerek, sonra da dövüşmenin getireceği yıkıntılara ve kayıplara hayıflanarak heba etmek için mi dünyaya yollanmıştı insanoğlu? Bogomil, Hıristiyan, Musevi ya da Müslüman, ne olursa olsun, ne biçim bir kaderdi insanoğlununki? (Kulin, 2016, p. 418)

Yarınlar, kurşun, havan topu ve bombaydı, kandı. Ama her ikisi de farkına bile varmadan 'daha güzel günleri' bekliyorlardı, insanlar, değişik inançlarla ve hırslarıyla ne kadar karıştırırlarsa karıştırırlar, kana, acıya, şiddete bulaştırırlar bu muhteşem dünyayı, yaşam bir umuttu sonuçta. Hiç bitmeyen bir umuttu. (Kulin, 2016, p. 425)

7. İNSANLIK AYAĞA KALK

Yaşandığı sırada göz ardı edilmiş ve sona erdiğinde sadece Yugoslavya ya da Avrupa tarihine değil, dünya tarihine damgasını vurmuş olan Bosna Savaşı’nı ve işlenen “soykırım” suçunu konu alan roman, savaşın bitişinden üç yıl sonra kaleme alınmıştır. Bu süreçte Bosna’ya yardım düzenleyen kurumlar aracılığıyla edindiği bir mektup olduğunu söyleyerek başlayan yazar, tüm romanı, romanın başkahramanının ağzından anlatarak yazmıştır. Romanda, beş yüz yıla yakın süre Osmanlı Devleti yönetiminde kalan ve bu süreçte gönül rızasıyla ve devlet kademesinde iş bulma arzusuyla Bogomil inancından ayrılıp Müslüman olan Boşnak halkın huzurlu günlerden, Ruslar tarafından kışkırtılan Sırpların, “Büyük Sırbistan” hayali peşinde koştuğu ve ortalığı eziyet, vahşet ve soykırımla cehenneme çevirdiği günlere gelişi konu alınmış ve bu tarihi utanç anlatılırken bir aşk hikâyesi içine yerleştirilmiştir.

Romanda insanlık tarihin en büyük trajedilerinden biri olan Bosna Savaşı işlenen soykırıma duyarsız kalan NATO, BM ve AB gibi uluslararası kuruluşların da eleştirildiği görülmüştür. Yine romanda kendisini medeniyetin temsilcisi olarak göstermeye çalışan ABD'nin sessiz ya da pasif kalışı da fazlasıyla eleştirilen konulardan biri olmuştur. Konuya ilişkin yapılan yorumlarda NATO, BM ve AB gibi uluslararası kuruluşların, Avrupa'da Müslüman bir devlet istemedikleri, sıcak denizlere inme politikasını asla terk etmeyen Rusya'nın kışkırtmaları ve yardımları, Clinton yönetimindeki Amerika'nın seçimlere yönelik kaygıları gibi sebeplerle sessiz kaldığı üzerinde özellikle durulmuştur. 1389 Kosova Savaşı'ndan bu yana Sırpların 1992 yılında, Yugoslavya'dan bağımsızlığını talep eden devletler içinde Bosna'ya bu bağımsızlığı vermek istememesi, Boşnakları "dönek Sırp" olarak kabul etmesi ve Bosna topraklarının da Sırlara ait olduğunu iddia etmesiyle başlayan savaşın, dünya genelinde "soykırım" olarak kabul edilmesine kadar giden sürecin işlendiği romanda İslami anlatımlara, betimlemelere ve simgelere sıklıkla başvurulmuştur. Modern çağın "ahlaki dejenerasyonu" karşısında dinini tam olarak bilmeyen, tanımayan, gereklerini yerine getirmeyen, Batı'ya özentili bir hayat yaşayan Bosna halkının başına gelenleri, bunca acı, savaş ve soykırıma varan ölümleri, İslamiyet'ten uzak kalmalarına bağlayan yazar, vermedikleri zekâtlar nedeniyle evlerine kadar tüm mal varlıklarından olmakla, namazlarını kılmadıkları için şimdi cephede neredeyse yirmi dört saat sürünerek ilerlemek zorunda kalmakla cezalandırıldıklarını ifade etmiştir. Ayrıca Bosna'ya savaşında yardım etmek için asker gönderen diğer Müslüman devletlerin suçunun da Boşnaklara İslamiyet'i anlatmamak olduğunu belirtmiştir. Burada cephede ateş altında bu dini anlatmakla ve öğretmekle yükümlü olduklarını anlatmıştır. Modernleşen hayatların İslamiyet'ten ve Müslüman olmaktan uzaklaştıklarına vurgu yapan yazar, romanın büyük bölümünde cennet, şehadet, namaz, şehitlik, mücahit, mücahide ve cihat üzerine kurulmuş diyalog ve tasvirlerle ve hatta yer yer kısa kısa hikâyelere başvurmuştur.

Yazar, yarattığı karakterler aracılığıyla kendi dilini, kendi bakış açısını ve değer yargılarını romana yansıtır. Bunu da sadece karakterlerin dilini kullanarak, onları konuşurarak yapar. Karakterler arasındaki uzlaşma, anlaşmazlık ve çatışmalar, esasen toplumsal yaşamda var olan yaşanmışlıkların ifade edilmesidir. İslami içerikli bir roman aracılığıyla Müslümanlara yönelik soykırım hareketine ışık tutmaya çalışan yazar, savaşın kötü yanları yanında, İslamiyet'in üstün bir din olduğunu, öğrenilmesinin ve gereklerinin yerine getirilmesinin önemli olduğunu ve İslam dünyasının Batı karşısında birleşmeden asla yeterince güçlü olmayacağını belirtmiştir. Yazar ayrıca, karakterler üzerinden insanların seçimlerini kendilerinin yaptığını ve bu seçimlerin de bireysel olduğu kadar toplumsal sonuçlar da doğurduğunu vurgulamıştır. İslamiyet'i seçmek ya da seçmemek, intiharı seçmek ya da seçmemek gibi...

Yazar bu eseri aracılığıyla Siyasal İslam'ı tarihsel ve toplumsal sorunların çözümü için bir ideolojik aygıt olarak kullanmıştır. Romanda sıklıkla kullandığı cihat, mücahit, şehitlik ve benzeri gibi kavramlar bunu göstermektedir. Yazar Siyasal İslamcılığı, Müslüman toplumlar için bir kurtuluş olarak görmektedir. Kavaklı, İnsanlık Ayağa Kalk romanında "cihadis" bir bakış açısıyla Siyasal İslamcılığı temel bir tez olarak öne sürmekte ve bu tezi çeşitli olaylar aracılığıyla haklı kılmaya çalışmaktadır. Burada açık ifadelerle yaptığı anlatım, verdiği mesajın alınmasını kolaylaştırmaktadır. Roman, Hande'nin mektubuyla başlamıştır. Hande önce İslamiyet'i bilmeyen Boşnaklardan söz etmiş, sonra Sırp asıllı sevgilisi Mirko'dan söz etmiştir. Bir bayram sabahı kapıya dayanan silahlı Sırp'ların başında bir gün önce kendisine evlenme teklif eden sevgilisi Mirko'yu gören Hande'nin sonrasında yaşadıkları anlatılmıştır. Sırp'ların katlettiği ailesini, Mirko tarafından uğradığı tecavüzü, kapatıldığı toplama kampında yaşadıklarını anlatan Hande'yi bir grup mücahitin gece baskınıyla kurtarışı anlatılmıştır. Bu

arada Hande, kurtarıcılardan Türkiyeli Mehmet’e âşık olmuştur. Hastane, yardım, taralı, Mehmet derken kızlar bir süre sonra uğradıkları tecavüzler nedeniyle hamile olduklarını öğrenmiş, her biri ayrı ayrı duygusal karmaşa yaşamıştır. İntiharı düşünenler ve hatta intihar ederek hayatına son veren bir kız bile olmuştur. Baskında yaralanan Mehmet’in başında dururken hastanede gönüllü çalışmaya başlamış, kamptaki diğer kızlarla hastalara yardımcı olmuşlardır. Yaralıları taşırken geçirdiği kazada yaralanmış ve iyileşince başucunda Mehmet’i görmüştür. Türkiye’de evli olduğunu bilmesine rağmen ona yakınlık duymaktan kendini alamayan Hande, Mehmet’in liderliğinde kamptan kurtulan kızların tümünü organize ederek gönüllü bir birlik kurmuş ve cephede savaşmaya başlamıştır. Hisleri karşılıksız kalmayan Hande, cephedeki imamın onayıyla Mehmet ile imam nikâhı kıyarak evlenmiştir. Hande buna çok mutlu olmuş, ancak asla normal bir evlilikleri olmayacağını da kabullenmiştir.

Cephede yaşananlar anlatılmış, kamptan kurtulup cephede şehit düşen kızların yaşadığı birbirinden korkunç hikâyeler anlatılmış, savaşın zorluğu ve yarattığı yokluğa dikkat çekilmiştir. Bu arada da sürekli şehit olmak, şehadet, cihat, sevap, günah, cennet gibi kavramlar üzerinde durulmuş, Mehmet kızlara namaz kıldırma ve İslam dinini anlatmaya başlamıştır. Derken çok fazla şehit verdikleri günlerden birinde Hande vurulmuş ve Mehmet tarafından güç bela hastaneye götürülmüştür. Kendisine neler olduğunu onu hastaneye bıraktığı sırada yazdığı bir mektupla açıklayan Mehmet’in yazdıklarından öğrenen Hande, bir kolunu kaybetmiş olmasına rağmen burada da bir gönüllü birlik kurarak Mehmet’in birliğine katılmıştır. Burada da bir süre savaştıktan sonra göğsünden vurularak ölen Hande’yi korumak için harekete geçen Mehmet de orada vurularak şehit olmuştur.

8. İNSANLIK AYAĞA KALK ROMANINDA TOPLUMSAL YAPI

Toplumsal Yapı ve İlişkiler açısından bakıldığında, Yugoslavya’nın dağılması sürecinde yazılmış olan İnsanlık Ayağa Kalk romanı, oldukça önemli verileri içermektedir. Roman, savaşın yaşandığı bir toplumsal atmosferi anlatmasına rağmen, savaşın insan üzerinde etkisinden daha çok, ideolojik, politik ve dinsel bakış açısına yönelik verilerle örülmektedir. İslamcı ve Ümmetçi ideoloji doğrultusunda kurgulanmış olan İnsanlık Ayağa Kalk romanı, toplumsal yapı ve ilişkilere bu perspektif üzerinden yaklaşmaktadır. Romanda, Bosna toplumunun İslam’dan kopması önemli yer tutar. Kavaklı, “*Tito komünizminin eğitim sistemi ruhumuzu mahvetmişti. Kutsal sayılan hiçbir şeye inanmıyor; hatta her mukaddesle alay ediyorduk*” (Kavaklı, 2015, p. 51) diyerek, Tito Komünizminin yaratmış olduğu toplumsal dokuyu dinden uzaklaşmış bir yapı olarak tanımlar. Kavaklı, Bosna’nın içinde yaşadığı toplumsal dokuyu daha geniş biçimde “gündelik insan ilişkileri”, “ahlak” ve “kadın” üzerinden tanımlamakta ve ele almaktadır:

Medeniyet adı altında ahlaksızlıklar, içki, kumar, fuhuş gibi kötü alışkanlıklar alınacak; İslamiyet’e tamamen zıt bir hayat tarzı ‘medeniyet, çağdaşlık, batıcılık’ adı altında taklit edilecek... Hayatınızda İslamiyet adına bir iz yoktu. Medeniyet adı altında Sırplaştınız. Şimdi fark ortaya çıktı, dünyanız zehir oldu. Ama yüzbinlerce insan şehit oldu, cenneti kazandı; zulüm görenler, öldürülenler, dünya hayatı mahvedilen insanlar ebedi saadeti kazandılar.

- Ya Sırplar?’ diye sordu Ayşe.

-Cehennemde nasıl olsa ebedi azap görecekler. Allah onlara burada fırsat veriyor (Kavaklı, 2015, pp. 120-121).

Gündelik insan ilişkileri, ahlaki yapı ve aile gibi temel kurumsal yapılar, ümmetçi bakış açısıyla ele alınmış, “cihat” felsefesine uygun değerler yüceltilmektedir:

Herkes yanı başında kendini koruyan bir erkeğin olsun ister... Bu bir evlilik: Yani her zamanki kullanılan manada bir evlilik değil. Bilmeni isterim. Siz kadınsınız. Sıkı bir münasebetimiz var. Bir erkeğin nikâh düşen bir kadınla bu kadar yakın

olması doğru değil. Dini bakımdan yani... Onun için evlenmeyi teklif ediyorum.
(Kavaklı, 2015, p. 93)

Romanda Hande karakterinin “evli” olan Türk cihatçı Mehmet’e ilgi duyması ve sevmesi de yine “cihat” felsefesine uygun bir şekilde açıklanmaktadır: “*Seni herkesten daha çok seviyorum. Sebebi cihada daha canla başla sarılman ve cesaretin... Cihada engel olursan sevgimiz biter. Biz burada cihat için varız. Cihat bir bütündür.... Kıskançlığını Allah rızasını engelleyecek şekilde kullanma.*” (Kavaklı, 2015, p. 64). Kavaklı, romanında büyük bir “İslam âlimi” olan ‘Bediüzzaman Said Nursi’nin görüşlerinden faydalanmış ve “*İslamiyet’in bayraktarlığını, öncülüğünü*” (Kavaklı, p. 122) yapacak olan mücahitlerin fikirlerini buna göre şekillendirmektedir. “*Sana büyük bir din âlimi olan Bediüzzaman Said Nursi’nin cümleleriyle cevap vereyim... ‘Musibet sadece şer olmadığı için, bazen sadette felaket olduğu gibi felaketten dahi saadet çıkar.’ demiştir.*” (Kavaklı, 2015, p. 119) Bu bağlamda Bediüzzaman’ın ‘*Musibet, cinayet neticesi ve mükâfatın başlangıcıdır.*’ (Kavaklı, 2015, p. 121) sözünü aktararak: “*Çoğunluk Müslümanlar olarak İslamiyet’i terk ettiniz, Sırlar gibi bir hayat yaşamaya başladınız. Allah sizi uyarmak ve uyandırmak istedi... Modayı, dansı, Michael Jackson’ın ve Madonna’nın şarkılarını biliyordunuz... Fakat peygamberleri bilmiyordunuz. Dünyada saadet arıyor, cenneti hatırlamıyordunuz.*” (Kavaklı, 2015, p. 123) görüşüne yer vermektedir.

Siyasal Düzey çerçevesinde değerlendirilecek olursa; İnsanlık Ayağa Kalk romanı, roman kahramanı Hande’nin hayatının en karanlık dönemini, bir savaşla ve aşkla donatarak anlatmaktadır. Çalışmada yazar birinci bölümde, “*Bosnalı Kız’dan Mektup Var*” başlığı altında siyasi düzeye ilişkin önemli bilgileri paylaşmaktadır. Burada romanın üzerinde, yaslandığı siyasi ve ideolojik düzeye ilişkin pek çok veriyi saptamak mümkün olmaktadır. “*İslami Yardımlaşma Teşkilatı*”nın Bosna için düzenlediği yardımlarla birlikte oraya gitme hayali kuran yazar, İslami Yardımlaşma Teşkilatının Nürnberg Temsilcisi Cemalettin Özdemir aracılığıyla Bosnalı Hande Hacıbegoviç’in günlüğünü edinmektedir ve kitabını bu mektuba dayandırmaktadır. Romanda yazar, savaş ve aşk olgusunu “cihat” ve cihada bağlı İslamcılık fikrine dayandırmaktadır: “*Önemli olan gerçeklerin kavranması. İslamiyet’i anlamak, anlatmak ve yaşamak cihattir.*” (Kavaklı, p. 58). Romanın siyasi örgüsü, cihat kavramı ekseninde siyasi olarak Hristiyan Sırlar ile Müslüman Boşnaklar arasındaki ön yargı ve düşmanlığa dayandırılmaktadır. Sırların dinden uzak, ahlaki açıdan oldukça kötü ve insanlıktan yoksun biçimde tanımlandığı romanda, Müslümanlar yaşayış biçimleri, değerleri ve hayata bakışlarıyla ideal bir form olarak sunulmaktadır. Müslümanların farkını ortaya koyan temel ilke ise, romanın siyasi ideolojisinin temel leitmotivi olan “cihat” anlayışıdır:

Sonradan öğrendim ki onu da [soğuk ve resmi durma çabası, D. Y] cihat namına yapıyor. İslamiyet’le ilgili bir mesele anlatmak cihat. Günahlarla savaşmak cihat. Düşmana kurşun atmak cihat. Düşmanı aldatmak cihat. ... Hayatımı cihat kavramı hınca hınç doldurmuştu. Adeta başka bir kavrama yer yoktu (Kavaklı, 2015, p. 48).

Romanda siyasi alan tamamen “din” üzerinden kurgulandığı için, bir yanda Müslüman dünyası diğer yanda Hristiyan dünyası olmak üzere iki kutuplu bir siyasi tablo çizilmektedir. Bosna sorunu karşısında duyarlı olan insanlar “*çağların muhtaç olduğu kahramanlar!.. Zalim Yirminci Yüzyılda, İslam ümmetinin yüz akı... Zulme ve haksızlığa karşı şahlanış destanı başlatan namılı şehitler*” (Kavaklı, 2015, p. 230) olarak yüceltilirken, Bosna Sorunu karşısında yetersiz kalan “*adı İslam ülkesi olan, ama İslam cihat ve şehametinden nasibini alamamış, kırk beş sözde İslam ülkesi*” (Kavaklı, 2015, p. 231) ise eleştirilmiştir. Bunun dışında zaten soruna duyarsız kalan Batı dünyası ise oldukça sert ifadelerle eleştirilmektedir: “*... Dünyaya adalet va’deden, dünyayı yöneten Birleşmiş Milletler nerede? Koca Varşova Paktı’nu yıllar yılı hizaya getirmiş NATO neden Sırp kasabı Radovan*

Karadziç’e söz dinletemiyor?” (Kavaklı, 2015, p. 138). Kavaklı, “Bosna’da “İslam ve cihat bayrağının dalgalanması”ndan mutlu olarak, Nato’nun, Hristiyan birliği ve onların menfaatlerini koruduğunu belirterek, romanında bir İslam birliği kurulması fikrinin savunmaktadır: “Müslümanlar, bir birliğe muhtaç; nerede bir Müslümanın canı yanarsa, ona yardım organize edecek bir birliğe... Mutlaka bir birlik lazım.” (Kavaklı, 2015, p. 288). Roman’da “Bosna Savaşı, Bosna’da İslamiyetin yeniden dirilişine sebep oldu” (Kavaklı, 2015, p. 278) denilerek, roman kahramanı Hande’nin gözünden bu siyasal bilinç şu ifadelerle ortaya konulmaktadır: “Bir düşünün: Nerede Mirko ve Roberto ile diskolarda dans eden ben, nerede elinde tomson, cihat meydanlarında kolunu yitirene kadar savaştan Hande”. (Kavaklı, 2015, p. 279)

Ekonomik Düzey çerçevesinde değerlendirilecek olursa; İnsanlık Ayağa Kalk romanı, bir savaş sürecinden söz ettiği için toplumun ekonomik yapısını da yansıtacak ifadelerle yer vermektedir. Romanda savaş koşullarında yaşanan zorluklar ve imkânsızlıklar aktarılmakta, bunlara karşı geliştirilen direnç mekanizmalarının önemi belirtilmektedir. Savaş koşullarındaki temel gıda ve ihtiyaçların olmayışı roman kahramanı Hande’nin gözünden şu şekillerde anlatılmaktadır:

Midemiz kazanıyor, çantamızdan bir iki lokma bir şey çıkarıp yiyoruz. Doyana kadar değil tabii... Beş- beş buçuk aydır hiç doyasıya yemek yediğimi hatırlamıyorum. En az yirmi-otuz kilo kaybettim. Sadece ben mi? Çevredeki herkes... Hiç et yüzü görmedim. Meyve çoktan lüks oldu (Kavaklı, 2015, p. 163).

Savaş her yeri ve herkesi perişan etmiştir. Dondurucu soğukta gizlenecek sağlam pencere, içindeki yiyecek ve eşyaları yağmalanmamış bir ev bulamamışlardır: “Evin içine girmek istedik. Kapı kapalı. Camlar kırık... Köşe bucak yiyecek bir şey aradık ama nafile... Sadece bir çekmeceye unutulmuş beş patates ve iki soğan bulabildik.” (Kavaklı, 2015, p. 169). Susuzluk özellikle hastaneyi çok zora sokmuştur. Şafak vakti su almaya gidenler için risk büyüktür. Ancak hastanenin sadece suyu değil her şeyi tükenmiştir: “Dışarıdan su getirmek için şafak vakti ve akşamın alaca karanlığı seçilmişti. En tehlikesi anlardı. Hastaların çoğu ağır yaralıydı. İlaç yokluğundan kendilerine doğru dürüst ağrı kesici verilemiyordu.” (Kavaklı, 2015, p. 31). Yiyecek ve giyeceğin ötesinde direnişi sürdürececek cephaneleri de kalmamıştır. Artık asıl amaç Sırp askeri öldürmenin ötesinde öldürülen askerin mühimmatına el koymak olmuştur: “Her geçen gün, yiyecek içecek ve ilaç sıkıntısı artıyordu. Cephelerde mermi ve mühimmat sıkıntısı vardı. Bu yüzden gece baskınları çok önem arz ediyordu. Zira düşman öldürmek kadar silah, mermi ve cephaneye yağmalamak da önemliydi.” (Kavaklı, 2015, p. 32).

Dondurucu soğukun kendilerini düşman kurşunundan önce öldürmemesi için ısınmaya çalışmışlardır; fakat ellerindeki malzeme yetersiz kalmıştır: “Hava gittikçe soğuyordu. Sis dağılmış, yerini akşam karanlığına bırakıyordu. Altımız soğuk... Sadece Sırplardan yağmalanmış birkaç battaniye, elbise eskisi, kurumuş ağaç yaprakları vardı.” (Kavaklı, 2015, p. 83). Roman içerisinde özellikle gıda yardımları konusu da ele alınmış, yapılan yardımların Sırpların elinde olmasından duyulan tepki ve öfke dile getirilmektedir: “Bir portakalın üstünde bir kağıt... “Alanya Portakalları” yazıyor. Mehmet onu görünce... köpürdü: -Sırp gangsterleri, Türk portakallarıyla besleniyor! Bu ne kepezelik. Sözde Türkiye Müslümanlara destek veriyor. Lafla destek Müslümanlara, meyveler insanlık katili Sırlara... Allah kahretsin! Hainler!... Alçaklar!...” (Kavaklı, 2015, p. 164) Sırpların “Birleşmiş Milletler”in beslediği, İngilizler ve Fransızların destek verdiğinin belirtildiği romanda, “tefeci Türk firmaları”nın ambargoyu delip Sırlara mal satabileceği üzerinde durulmaktadır. (Kavaklı, 2015, p. 165)

Kültürel Düzey çerçevesinde değerlendirilecek olursa; İnsanlık Ayağa Kalk romanı “kültürel” farkların, yaşam biçimlerinin, tercihlerin ve inançların sıklıkla ele alınıp değerlendirildiği bir eser olarak ön plana çıkmaktadır. Roman, biri Müslüman kültürüne mensup yaşam biçimi ve değerler ile diğeri Hristiyanlık kültürüne mensup yaşam biçimi ve değerlerin karşılaştırıldığı bir metin olarak da ele alınabilmektedir. Müslüman bir kültüre ait olan Bosnalıların kendilerine ait değer ve inançlardan koparak, Sırp kültürünün gerektirdiği yaşam biçimine yönelmeleri eleştirilmekte, bu eleştiri “cihat” felsefesine bağlı bir “mücahit” aracılığıyla dile getirilmektedir. Roman’da kültürel olarak İslam değerleri dışında olmanın “kötülüğü”, dini değerler ve ilkelere bağlı olmamanın sonuçları Bosnalıların içinde yaşadıkları “acı” ve “trajedinin nedeni olarak sunulmaktadır:

... Allah da verdiği hayat nimetini onu ibadet ve kullukla kullanmazsak bize kızar ve bizi cezalandırmak ister. İşte, cezalandırıyor da. İmansız ve cihatsız geçen hayat dünya masasında kaybedilmiş bir kumar parasıdır. Allah böylelerine merhamet etmez. Onlara... vefasız kullar gözüyle bakar ve cezalandırır (Kavaklı, 2015, p. 51).

Roman, Bosna’da dinsel ve toplumsal değerlerle ilişkisi kalmamış insanlarla, onları kurtarmak adına orada bulunan ve cihat felsefesini benimsemiş mücahitler arasındaki farklar üzerinden kültürü anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Namaz kılmanın ne anlama geldiği, namaz kılmanın amacının ne olduğu konusu bunlardan birisidir:

Besima, ‘Bize namazı öğret.’ dedi... Niçin namaz kıldığını, namazın ne zaman kıldığını sorduk. Anlattı... Hepimiz namaz kılmaya karar verdik. Yeterince su yoktu. Teyemmümü de öğrendik. Çoğumuz teyemmüm abdesti aldı. Cemaatle namaz kılacaktık ki; örtünme gündeme geldi. Hiçbirimizin başörtüsü yoktu. Çoğumuz bir boyun şalı bulup örtüldük. Kimimiz başına bir tişört geçirdi. Kimisi çorabını başına takmaya çalıştı (Kavaklı, 2015, p. 66).

Müslümanım demenin ötesinde Müslüman olmanın gereklerini yerine getirmeye başlayan Hande, bu histen çok hoşlanmıştı: “*Cemaatle namazı eda ettik. Öylesine mutluyduk ki tarif edemem. İlk defa namaz kılıyor ve ilk defa Müslüman olmanın zevkini tadıyordum.*” (Kavaklı, 2015, p. 68). Kavaklı, romanında Mehmet’i sadece cihat peşinde koşan bir İslamcı radikal olarak tasvir etmez. Aynı zamanda şiir, sanat, edebiyat gibi alanlara düşkün bir kültür ve “irfan” sahibi bir kişi olarak resmetmektedir. Muhafazakâr-İslamcı kültürün önde gelen şairlerinden biri olan Mehmet Akif Ersoy’un şiirlerinden büyük oranda faydalanmakta, mücadelenin azmi ve cesareti noktasında motivasyonu arttıran yönü şiirler aracılığıyla dile getirilmektedir. Bunun yanında Yunus Emre, Yahya Kemal Beyatlı, Cahit Sıtkı Tarancı gibi şairlerin şiirlerine de yer verilmekte, genel olarak bu şiirlerde “ölüm” ve “yaşamın geçiciliği” temaları ön planda yer almaktadır. Mehmet, cephede savaşırken aynı zamanda imam nikahı ile evlendiği Hande’ye büyük Türk şairlerinin şiirlerini okumuştur. Korkma, Mehmet Akif Ersoy (Kavaklı, p. 207); Benim Suçum Neydi?, Hasan Kılıçatan (Kavaklı, p. 269); Asım, Mehmet Akif Ersoy (Kavaklı, pp. 194-195); Otuz Beş Yaş, Cahit Sıtkı Tarancı (Kavaklı, 2015, p. 113); Biz Dünyadan Gider Olduk, Yunus Emre (Kavaklı, 2015, p. 110); Sessiz Gemi, Yahya Kemal Beyatlı (Kavaklı, 2015, p. 111). Hande, İngiliz şairi Joseph Brodksky’nin “Bosna Ağıtı” (Kavaklı, 2015, pp. 151-153) adlı şiirini hastanedeyken Sarayova Radyosu’ndan dinlemekte ve oldukça etkilenmektedir.

Dinsel Düzey çerçevesinde değerlendirilecek olursa; İnsanlık Ayağa Kalk romanı, çok sayıda yorum, değerlendirme ve analizler içeren bir metin olarak ele alınabilmektedir. Bu açıdan bakıldığı zaman, romanda “anlatıcı” ile “yazar”ın nerede kesişip nerede ayrıldığı, nerede romanda “mektubu” paylaşılan Hande’nin “konuştuğunu”, nerede yazarın metne müdahale ettiğini ayırtlaştırmanın önemli olduğunu söyleyebiliriz. Burada “mektubun” olduğu gibi yayınlanmadığı, yazarın metne çok sayıda katıldığı ve bunun en çok da dinsel

alanda gerçekleştiği görülmektedir. “İnsanlık Ayağa Kalk” romanı, temelinde dinsel bir merkeze oturur, romanın kurgulanışında dinsel düzey oldukça merkezi bir yer tutmaktadır. Hatta roman, dinin İslamcı/çihatçı ideolojik perspektiften yorumlanarak, Bosna trajedisinin ele alınması biçiminde de okunabilmektedir. Romanda, anlatıcı Hande, romanın hemen girişinde “*eski Yugoslavya’da biz müslümanlar, sevilen ve sayılan bir topluluktuk*” diyerek kimliğine dair ilk bilgiyi paylaşmaktadır. “*Biz müslümanlar*” sözüyle daha mektubunun en başında kimliğini ortaya koyan Hande, zaman içinde Hırvat-Sırp çatışmasıyla birlikte müslümanlara karşı nefretin arttığını, bu kin ev öfkeyi fark eden bazı isimlerin de (Ali İzzetbegoviç gibi...) hapslere atıldığını, “fundamentalist” ilan edilerek kötülendiklerini belirtmektedir. Romanın dinsel düzeyi tam da burada belirtilen “*fundamental*” olarak eleştirilen isimlerin haklılığı ile Bosnalı Müslümanların “yanılgı”ya düşmelerinin içine yerleştirilmektedir. Müslümanlar, Sırp ve Hırvatların kendilerine yöneltilmiş olan “kin ve nefretlerini” fark edemeyerek yaşadıkları “faciaların dehşetini” engelleyememektedirler.

Hande, “*biz Müslümanlar*” dedikten sonra, dine ilişkin şu bilgileri vermektedir:

Dinim mi? .. Bana küçükken anlatılan masalımsı şeylerden, senede bir gün kutladığımız mevlitten başka din adına bir şey bilmiyordum. Sadece ben mi? İslam adına kimse bir şey bilmiyordu. Tâ son kıyamete kadar.. Sanki bu savaş, bize İslam dersi vermeye geldi ...Hiçbir ders böylesine pahalı alınmamıştır. (Kavaklı, 2015, p. 8)

Hande, Bosnalılar için Müslümanlığın anlamının “*coca cola*” gibi marka değeri taşıdığını belirtmektedir: “*Bizim sadece adımız Müslümandı. Müslümanlık üstümüzde bir markadan ibaret... Hani içilip çöpe atılan kola kutuları gibi... Onların üstünde de coca cola yazar ya... Biz de ‘Marka Müslümanları’ idik.*” (Kavaklı, 2015, p. 8). Müslümanlığı hakkını vererek yaşamadıklarını anlatan Hande, bu yolla savaşı temellendirmeye çalışmıştır: “*İnancımızdan gelen kaygılarımız ve hassasiyetimiz yoktu. Haram ve helal kavramlarını tanıımıyorduk. Nerede eğlence ve parti varsa biz oradaydık.*” (Kavaklı, 2015, p. 8). Bosna’da yaşayan Müslümanların İslam dininin gereklerinden tamamen uzak ve yabancılaşmış bir hayat yaşamalarının eleştirilmesiyle başlayan romanda, Bosnalı Müslümanların İslam’la tanışmaları şu ifadelerle belirtilmektedir: “*İslam kardeşliği ölmüştü. ‘İslam kardeşliği’ sözü de nereden çıktı? Mevlitten başka dini bir merasim ve bilgi tanımayan ben bunu nereden öğrendim... Kaderin güzel bir cilvesi... Türkiyeli Mehmet öğretti...*” (Kavaklı, 2015, p. 11). Namaz, kaza namazı, teyemmüm, zıfıf vb. pek çok dinsel yaşam ve değerler bu süreçte Mehmet aracılığıyla öğrenilmekte ve bunun yarattığı mutluluk Hande aracılığıyla şu şekilde dile getirilmektedir:

Her namazdan sonra birbirimizi tebrik ediyor ve ‘Allah kabul etsin.’ Diyerek birbirimize dua ediyorduk. Her namaz bize, o ana kadar hiç tatmadığımız bir bayram sevinci yaşıyor, şehit olup gitmeyi hayal ettiğimiz cennet ufuklarına kanatlanıyorduk. Yüzlerde tarif edilemez bir sevinç, gözlerde anlatılmaz bir mutluluğun parıltıları... Kimliğimizi yakalıyorduk. Müslüman olduğumuzu daha bir şuurla kavriyor ve seviniyoruz. Yaşayarak Müslüman olmak... Dünyaya ait olmadığımız, burada misafir bulunduğumuzu kavramak... Günü, bir Sırp veya bir Hırvat’tan farklı yaşamak (Kavaklı, 2015, p. 96).

Bosna’da İslam’dan uzak yaşayan Müslümanların dinleriyle tanışmaları “*erkek güzeli bir yüz... Siyah perçemi alnından düşmüş*” olan Türk mücahit Mehmet aracılığıyla öğrenen Hande ve arkadaşlarının bundan sonraki süreçleri baştan aşağı radikal biçimde değişecek, zaman içerisinde kendileri de bir “mücahide”ye dönüşeceklerdir. Bosna’da tanıştıkları “mücahit” Mehmet, İslamcı ideoloji ve kültürle tanışmaları ve cihat felsefesini benimsemeleri açısından oldukça önemli bir karakter olma özelliği göstermektedir. Romanda cihat uğruna Bosna’ya gelmiş mücahitlerin anlatıldığı satırlar, İslamcı cihat anlayışının ülkeler ve

kavramlar düzeyindeki boyutlarını da yansıtmaktadır: “*Sonradan anladık ki bunlar [mücahitler, D.Y.] İslam ülkelerinden gelen gönüllülerin oluşturduğu bir fedai birliği. Türkiye, İran, Mısır, Tunus, Cezayir, Filistin, Afganistan gibi ülkelerden gelmişler.*” (Kavaklı, 2015, p. 24). Hande, Mehmet ve onunla birlikte gönüllü gelen askerlerin şehadete bu denli meraklı olmalarına başlarda hiç anlam verememiştir:

Varsa yoksa şehitlik. Bütün dünyalarını ahiretle ilgili şeyler doldurmuş. Cihat, şehadet, gaza... Bizim savaş öncesine kadar hiç duymadığımız kavramlar... Bu şeylerin delisi olmuşlar. Bizim dans, eğlence, disko, müzik peşinde koştuğumuz gibi... Bizim yabancıları olduğumuz kavramlar uğruna onlar kıtalar aşmışlar. Afganistan nere, Bosna nere? Mısır’dan, Türkiye’den kopup gelmek... Şehitlik ve cihat diyerek (Kavaklı, 2015, p. 45)...

Romanın din açısından en önemli tartışma noktası, romanın kahramanı Mehmet’in ifadeleriyle yazarın, Bosna’da Savaşı’nın niçin ortaya çıktığı, bunun sonuçlarının ve faydalarının tartışıldığı diyaloglarda karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümlerde Boşnakların İslam’dan uzak hayat yaşamalarının cezalandırıldığı, Boşnak Müslümanların cezayı bu dünyada çektikleri fakat cennette sonsuz mükâfata sahip olacakları fakat “kâfir” Sırpın cezayı cehennem ateşinde ebedi bir şekilde çekecekleri dile getirilmektedir: “*Hayat emanetini ona cihat yolunda iade edebiliriz. Karşılığında ebedi bir cenneti kazanacağız. Neden böyle bir serveti kazanmayalım?*” (Kavaklı, 2015, pp. 48-49). Yaşadıklarını hak etmediklerini düşünen ve bunca kötülük yapan Sırpın nasıl olup da kazandığını anlayamayan Hande için Mehmet oldukça ilginç bir cevap vermiştir:

-Peki Sırpın?

-... Başımıza gelenlerin suçumuz sonucu olduğunu kabul ettik öyleyse... Sırpın, baştan itibaren hayatı yanlış anlıyor ve yaşıyorlar. Masum insanlara akıl almaz işkenceler yapıp öldüren insanlar için hiçbir çıkış yolu yok. Tabi, yaptıklarına pişman olup Allah’tan bağış dileyenler ve iyilik yapanlar istisna... Ötekiler ebedi cehenneme atılacaklar ve cezalarını görecekler.

-Neden biz burada onlar ahirette?..

-... Küçük davalar hemen bulunduğu yerde halledilir. Ama büyük davalara büyük mahkemeler yapar... Müslümanların davaları hemen burada görülebilecek kadar küçük. Allah’a inanıyorlar, uygulamada kusurları var. Kader onları burada cezalandırıyor. Ahirete temiz ve günahsız gidiyorlar, orada ödüllendirilecekler. Ama kâfirlerin cinayetleri çok büyük. Bu dünyada onların cezası bitmez. Kıyamet kopacak, büyük bir mahkeme kurulacak. Ebedi cehennemde hapis, dayak, yanma cezalarına çarptırılacaklar. (Kavaklı, 2015, pp. 56-57)

Mehmet, tecavüze uğramış ve istemediği bir hamileliği sürdürmekte olan Hande’ye sürekli olarak cenneti anlatmıştır: “*Dünya imtihan meydanı. Fedakârlık burada yapılacak. Cennet burada verilen emekler sonucu kazanılacak... Allah peygamberler ve kitaplar göndererek hayatın bir imtihan ve bir deneme olduğunu anlatmış.*” (Kavaklı, 2015, p. 57). Uzun uzun cennet tasvirleri yapılarak (Kavaklı, 2015, pp. 58-62) insanların cihat anlayışını benimsemelerinin önemi vurgulanmakta ve cihat bir yaşam biçimi olarak önerilmektedir. Romanda Hande, “*Siz şimdi cihat ediyorsunuz. Yaralanıp gazi oldun. Allah’ın ve meleklerin beğendiği bir kişi oldun. Ben nasıl sevmem?*” (Kavaklı, 2015, p. 61) diyerek cihadı kutsamaktadır. Zaten Hande ve arkadaşları da “mücahide” (Kavaklı, 2015, p. 203) olmakta ve mücahidenin gerektiği gibi yaşamının önemini kavramaktadırlar.

9. İNSANLIK AYAĞA KALK ROMANININ DEĞERLENDİRİLMESİ

İnsanlık Ayağa Kalk romanı, ideolojik-politik mesajları içeren ve bunu açık biçimde dile getiren “tez”li romanlar içinde sınıflandırılabilir. Bosna Savaşı’nı ele alan ve Bosna’da insanların yaşadığı drama odaklanan yazar, romanında “oldukça ideolojik ve yönlendirici” bir üslupla ‘İslamcılık’, ‘ümmetçilik’, “Cihatçılık” ve “yabancı düşmanlığı” söylemlerini ön plana çıkarmakta, romanını “İslamcı/Cihatçı” bir perspektife dayandırmaktadır. Büyük bir insanlık trajedisinin yaşandığı Bosna sorununa yaklaşım biçimi, rövanşist duygularla ve insani kaygılardan çok, ümmetçi ve İslamcı projelerin tetiklediği bir motivasyonla ele alınmaktadır (Çömlekçi, 2008, p. 62). Kavaklı, romanında irredentist, dışlayıcı, saldırgan, ötekileştirici bir dil kullanmakta, Bosna sorununu, “insanlık” sorunu çerçevesinde değil “İslamcılık” çerçevesinde tanımlamış ve düşüncelerini bu çerçevede yazmaktadır. Roman, İslami cihat anlayışının açık biçimde savunulduğu bir metin olarak okunabilmektedir. Bu, roman boyunca yazarın en temel ve en esaslı argümanıdır. Çömlekçi bu argümanı yerinde bir ifadeyle belirtmiştir:

Savaştan ve şiddetten yana olan Sırplarla; Boşnak ve Hırvatlarla bir arada yaşamak isteyen, barışçı Sırp arasında herhangi bir ayırım yapmamakta; tüm Sırp kötüdür düsturuyla hareket etmektedir. Bunun da sağduyudan ve hakkaniyetten uzak bir yaklaşım olduğu, bir halkı tümünden lanetleyerek bölgede barışın ve huzurun sağlanamayacağı açıktır (Çömlekçi, 2008, p. 66).

Kavaklı’nın ideolojik ve politik bakış açısı, savaş ve savaş koşullarındaki insani yardım noktasında da kendisini ele vermekte, yapılan yardımların “mücahit” kavramı adı altında yapılması ve tamamen dinsel bir görev olarak tanımlanması “evrensel insan” gerçeğine de uygun düşmemektedir. Çünkü “*insani yardımın mantığı, hiçbir millet ve din gözetmeksizin yapılması, sırf yardıma ihtiyaç duyduğu ve insan olduğu için ihtiyaç sahiplerine gönderilmesidir.*” (Çömlekçi, 2008, p. 67).

İslamcı ideolojik perspektif açısından romanı yazan Kavaklı, Bosna olayını “İslamcı hareket” için, bir “diriliş” vesilesi olarak görmektedir. İslamcı hareket, Bosna olayını kendisi için bir “diriliş” imkânı sayıp politize ederken (Bora, 1999, p. 297) aynı zamanda “*Türkiye’deki İslamcılar için Bosna’daki İslâmî dirilişe destek olma misyonunun altını çizmişti. Bazı radikal İslamcı çevreler ve örgütler, bu misyonu askerî anlamda yerine getirmeye soyundular. Yüzlerce değil ama onlarca Türkiyeli İslâmî Bosna’ya savaşmaya gitti.*” (Bora, 1999, p. 298). Zaman gazetesi, muhafazakâr odakların geniş katılımıyla, 1993 yılbaşı gecesi için “Bosna-Hersek Ağlarken Eğlenilemez” kampanyası yürütmektedir. Bosna, İslâmî yozlaştıran şekilciliği aşmak için bir uyarı olarak sunulmaktadır: İlahiyat Fakültesi öğrencileri 1993 Ocak’ında “Harcamalarımız umreye değil Bosna’ya” adlı bir kampanya düzenlemiştir. (Bora, 1999, p. 297).

Bosna’ya yönelik Türkiye Gazetesi ilgisinin negatif anlamdaki doruk noktası, Türk basınında büyük tartışma yaratan, muhabir Yusuf Sancak’ın* ‘Cephede bir Sırp vurduğum’ başlıklı haberidir. Muhabirin silahlı bir fotoğrafının eşlik ettiği haberde, ‘İşte bu silahla Sırp canıye ateş ettim.’ şeklinde bir de not yer almaktadır (Çömlekçi, 2008, p. 73).

Kavaklı, roman vesilesiyle İslamcı ideolojinin temel ilke ve prensiplerini açık biçimde belirtmekte gerek Bosna toplumunda gerekse Türkiye’de “ideal” İslami yaşayışa ilişkin bilgiler sunmaktadır. Aile yapısından kadın ilişkilerine, kültürel unsurlardan siyasal alana kadar her alanda “ideal” bir Müslüman portresi çizilerek, insanlar için model sunulmaktadır. Romanda Bosna için “cihat” felsefesiyle savaşa katılan Mehmet karakteri, hem son derece katı bir şekilde İslami yaşayışa bağlı hem de şiirden sanata, kültürden edebiyata kadar geniş bir alanda bilgisi, mütevazılığı ve kararlılığıyla “ideal” bir kimlik olarak kurgulanmaktadır.

Romanda Mehmet karakterinin tüm davranışları İslami inancın gereği olarak yerine getirilmekte, bu özelliğiyle de İslam’ı “tebliğ” eden bir kişi olarak sunulmaktadır. Romanda Bosna Savaşı’nın ortaya çıkış nedenine ilişkin ortaya konulan görüşler, İslamcı radikalizmin siyaset-üstü ve siyaset dışı doğasını tüm yönleriyle açığa çıkarmaktadır: Bosna dinden uzak, İslami yaşayıştan habersiz olduğu ve dinin temel hükümlerine bağlılık göstermediği için bu savaşla cezalandırılmaktadırlar. Kavaklı, romanında bunu şöyle ifade etmektedir:

... Allah da verdiği hayat nimetini onu ibadet ve kullukla kullanmazsak bize kızar ve bizi cezalandırmak ister. İşte, cezalandırıyor da. İmansız ve cihatsız geçen hayat dünya masasında kaybedilmiş bir kumar parasıdır. Allah böylelerine merhamet etmez. Onlara... vefasız kullar gözüyle bakar ve cezalandırır (Kavaklı, 2015, p. 51).

Roman, Bosna’yı, siyasal, tarihsel, toplumsal, kültürel, jeopolitik ve uluslararası politik dengelere değinmeden sadece İslamcı perspektif çerçevesinde ele almakta, sorunların tarihsel ve toplumsal kaynaklarını ortaya koymadan sadece İslamcı ideoloji doğrultusunda Sırp-Boşnak, Müslüman-Hristiyan ayrımı üzerinden gerçekliği kurgulamaktadır. Burada yazar tamamen İslami ideolojinin söylemleriyle hareket etmekte, kategorik olarak Sırp, Hristiyan, Katolik vs. kimlikleri ötekileştirmekte, nefret dili ve söylemini sıklıkla kullanmaktadır. Bu açıdan roman, çatışmayı, şiddeti, silahlanmayı ve İslamcı ideoloji doğrultusunda irredentist politikaları meşru kılmaya çalışmaktadır. Radikal İslamcı görüşleriyle bilinen Ali Erkan Kavaklı, insanlık tarihinin en büyük trajedilerinden biri olan Bosna Sorununu, ideolojik-politik bir araç olarak ele almış, romanında cihat felsefesi doğrultusunda Bosna’nın uyandırılması, kimliğine kavuşturulması ve insanların İslami yaşayışa uygun biçimde dönüştürülmesine yönelik tezleri işlemektedir.

10. SONUÇ

Bosna Savaşı’nın en sert haliyle yaşandığı yıllarda kör, dilsiz ve sağır taklidi yapan dünyanın, bu sessizlik için her ne çıkarları olursa olsun ölüm, tecavüz ve göçle tek başına mücadele eden Bosna halkına karşı boynu büküktür. Hümanist olarak da bakılsa İslami açıdan da bakılsa oradaki insanların yaşadıkları şeyler, insanlık onuruna yakışmayan şeylerdir. Bakış açıları her ne kadar farklı olsa da savaşın Müslüman Boşnaklara yaşattığı dramın aynı olduğu incelenen iki roman aracılığıyla gözlenmiştir. Yaşanılanlar hangi açıdan bakılırsa bakılınsın bir trajedidir.

Batı’nın; o insan hakları bayraktarı ve insan hakları baş savunucusu ülkelerin, asla yardımlarına koşmayacağını anlamışlardı sonunda.

Yardımlarına koşmayacaklardı, çünkü öldürülen ve işkence gören insanlar başka bir dine mensup oldukları için, Batı ülkelerinde yaşayan halkların çoğunluğu büyük bir ilgi duymuyorlardı Bosna’da olup bitene.

Yardımlarına koşmayacaklardı, çünkü o uygar ülke liderlerinin menfaatlerini odaklayacakları petrol de fişkırmıyordu, bu, başka dine mensup insanların topraklarında. Ve çünkü, herhangi bir çatışmada, kendi ordularından bir tek genç bile ölecek olsa, demokrasi denen rejimin, seçimlerde hesap soracağını ve onlara oy kaybettireceğini biliyordu liderler. Bu nedenle, Batı ülkelerinin liderleri, durmadan bir araya geliyor, bol bol ahkâm kesiyor, ve meseleye eğilmiş olmanın huzuru içinde ülkelerine geri dönüyorlardı.

Boşnaklar, Cumhurbaşkanılarıyla birlikte, sonunda uyanmışlardı. Tatlı rüya bitmişti. Ne Batı ülkeleri, ne insan hakları örgütleri, ne Birleşmiş Milletler vardı onları kurtaracak. Yalnızdılar. Yapayalnızdılar. Yıllardan beri, sinsin sinsin hazırlanan düşmanları ile baş başa bırakılmışlardı (Kulin, 2016, pp. 239-240).

Lucien Goldmann’ın “Oluşumsal Yapısalcı Eleştirisi” yöntemi çerçevesinde incelenen romanlar çerçevesinde Bosna Savaşı’nın Yugoslavya genelinde nasıl başladığı ve dönemin

kültürel–ideolojik yapısı ortaya konulmuştur. Ayrıca bu iki roman aracılığıyla edebiyat, toplum, ideoloji ve kimlik arasındaki ilişkiler de ortaya konulmuştur.

Ayşe Kulin'in belgesel nitelikli romanı olan *Sevdalinka* romanının tarihsel yönünü ortaya çıkaran asıl etkenin sıklıkla Boşnak tarihinin dönemlerine değinilmiş olması olduğu vurgulanmıştır. Kulin'in gerçek olay, kişi, belge ve bilgiler aracılığıyla tarihsel süreci aktarırken, elindeki tarihsel malzemenin yanında kurmaca metne yeni bir gerçeklik kattığı da ortaya konmuştur. Saraybosna'da geçen romanın kahramanı olan Boşnak Nimeta'nın bir inşaat mühendisi olan eşi Boşnak Burhan ve sevgilisi Hırvat Stefan üzerine kurgulanan kısım aracılığıyla romanda Bosna içerisinde bozulmaya başlayan mevcut düzen, Yugoslavya Federasyonu'nun bir iç savaşa sürüklenişi ve yaşananlar aktarılmıştır. Roman, Boşnak olan Nimeta ile Hırvat Stefan'ın yaşadığı aşk çerçevesinde Bosna'nın çok kültürlü ve çok kimlikli yapısını da yansıtmıştır. Romanda sorgulanan Boşnak kimliği, Boşnak tarihi, Boşnaklar ve Türkler ile Batı dünyası arasındaki ilişkiler aracılığıyla "etnik temizlik" fikrinin yıkıcılığının nasıl geliştiği de ortaya konmuştur.

Allah size yirmi dört saat hayat verdi, bir saatini namaza ayırmanızı istedi. Zira beş vakit namaz toplam bir saat içinde kılınabilir. Tembellik edip kılmadınız. Şimdi ise yirmi dört saat namaz kıldırıyor... Nöbet, çarpışma, düşman gözetleme, top mermileri yağarken cephelere sığınma... Hepsi ibadet... Bol bol yatıp kalkıyorsunuz. Namazda yatıp kalkmadınız, şimdi toplar patladı mı secdeye kapanıyorsunuz (Kavaklı, 2015, p. 122).

İnsanlık Ayağa Kalk romanıyla Kavaklı, yaşadığı sırada göz ardı edilmiş ve sona erdiğinde sadece Yugoslavya ya da Avrupa tarihine değil, dünya tarihine damgasını vurmuş olan Bosna Savaşı'nı ve işlenen "soykırım" suçunu işlemiştir. Romanda insanlık tarihinin en büyük trajedilerinden biri olan Bosna Savaşı'nda işlenen soykırıma duyarsız kalan NATO, BM ve AB gibi uluslararası kuruluşların da eleştirildiği görülmüştür. Modern çağa "etnik temizlik" gibi bir kavramla damgasını vuran "ahlaki dejenerasyon" ve dinini tam olarak bilmeyen, tanımayan, gereklerini yerine getirmeyen, Batı'ya özentisi bir hayat yaşayan Bosna halkının yaşadıklarını İslamiyet'ten uzak kalmalarına bağlayan yazarın İslami diliyle kültür, toplumsal ilişki, ekonomik durum ve siyasal yapı analizleri yapılmıştır. Yazarın, yarattığı karakterler aracılığıyla kendi dilini, kendi bakış açısını ve değer yargılarını romana yansıttığı görülmüştür. Bir gün önce evlenme teklif ettiği Boşnak kız Hande'nin kapısına dayanıp düşüncesizce tecavüz eden Sırp Mirko ve onu Sırp'ların elinden kurtaran mücahit Türkiyeli Mehmet üzerine kurgulanan romanda savaşın yansımaları ve yaşattıkları anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın amacı olarak belirlenip yola çıkılan Bosna Savaşı ve savaşın Boşnak halka nasıl yansıdığı gibi konuların farklı bakış açılarına sahip Türk romanları üzerinden incelenmesi, kültürel, tarihsel, ideolojik, dinsel ve toplumsal açılardan değerlendirilmesi ve savaşın uluslararası kamuoyunda ve kurumlarda kabul edildiği gibi bir "etnik temizlik" olduğu çıkarımının desteklenmesi işlemleri yapılarak bilimsel ve yorumsal olarak ortaya konulmuştur. Romanlar aracılığıyla dikkat çekilen ve işlenen Bosna Savaşı'nın tarihe iz bırakan sonuçları, üzerinden on yıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen halen sürmektedir. Her iki roman da savaş dönemini konu edinmiş olduğundan savaş sonrası ile ilgili inceleme yapılmamıştır. *Sevdalinka* romanında daha insancıl bir yaklaşımla milliyetçilik eleştirisi üzerinden kurgulanan bir olaylar örgüsü yer alırken, *İnsanlık Ayağa Kalk* romanında İslami bir bakış açısının daha fazla işlendiği görülmüş ve neredeyse savaşın nedeninin Müslümanlığı layıkıyla yapmayan Bosnalı Müslümanlar olduğu görüşü vurgulanmıştır.

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, S., 2001. *Elçif Eendiyev'in Romanları Üzerinde Bir Çalışma-Oluşumsal Yapısalcı İnceleme*, Erzurum: Erzurum Üniversitesi.
- AKTEN, S., 1999. *Yazın ve Toplum İlişkisi Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım: Yazın Toplumbilimi*. Gaziantep, Ankara Üniversitesi Tömer, pp. 162-166.
- ALİLİ, T., 2010. *Yugoslavya Dersleri*. Ankara: Kaynak Yayınları.
- ARI, T. & PİRİNÇÇİ, F., 2013. Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Balkan Politikası. *Alternatif Politika*, 3(1).
- ATALAY, İ., 2007. *Jean-Paul Sartre'in Özgürlük Yolları Adlı Yapıtına Oluşumsal Yapısalcı Bir Yaklaşım*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fransız Dili ve Edebiyatı.
- ATALAY, İ. ve ER, A (2013). Oluşumsal Yapısalcılık Bağlamında “Sorunsal Kahraman” ve “Dünya Görüşü” Kavramları: Bernard-Marie Koltès’in Batı Rıhtımı (Quai Ouest). *Humanitas – Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 27-42.
- BAYSAL, B. & LÜLECİ, Ç., 2015. Kopenhag Okulu Ve Güvenikleştirme Teorisi. *Güvenlik Stratejileri*, Issue 22, pp. 61-96.
- BEŞE, A., 2006. Clifford Odets'in Awake And Sing! Adlı Yapıtına Oluşumsal Oluşumsal Yapısalcı Bir Yaklaşım. *KKEFD/JOKKEF*, Issue 14, pp. 143-158.
- BİLGİN, P., 2010. (2010) ‘Güvenlik Çalışmalarında Yeni Açılımlar: Yeni Güvenlik Çalışmaları’. *SAREM*, pp. 69-96.
- BORA, T., 1995. *Milliyetçiliğin Provokasyonu*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- BORA, T., 1999. *Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- BÜYÜKTANIR, D., 2015. Toplumsal İnşacı Yaklaşım Ve Avrupa Bütünleşmesinin Açıklanmasına Katkıları. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 14(2), pp. 1-24.
- CRAMPTON, R. J., 2007. *II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Balkanlar*. İstanbul: Yayın Odası.
- ÇAKMAK, C., 2014. Bosna İç Savaşı: Avrupa'nın Kalbinde İnsani Trajedi. %1 içinde C. ÇAKMAK, F. G. ÇOLAK & G. GÜNEYSU, düz. 20. *Yüzyılda Soykırım ve Etnik Temizlik*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, pp. 65-94.
- ÇAŞEVIÇ, R., 1994. *Bosna Müslümanlara Son Uyarı 1*. İstanbul: Özyılmaz Matbaası.
- ÇÖMLEKÇİ, M. F., 2008. *Yugoslavya'nın Dağılma Sürecinde Ve Bosna Krizi Sırasında Türk Basınının Tavrı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Gazetecilik Anabilim Dalı.
- DİKİCİ, A., 2004. Bosna Savaşının Unutulmayan Trajedisi: Srebrenica Katliamı. *Avrasya Dosyası*, 11 Eylül Sonrası Türk Dış Politikası, 10(1), pp. 219-239.
- DOĞAN, A. & HATİPOĞLU, S., 2013. *Günümüz Türk Edebiyatında Bosna Savaşı*. Saraybosna, <http://docplayer.biz.tr/2970889-Gunumuz-turk-edebiyatinda-bosna-savasi.html>, pp. 1-11.
- EKER, S., 2006. Bosna'da Etno-Linguistik Yapı ve Türk Dili ve Kültürü Üzerine. *Milli Folklor*, Issue 72.
- EKİNCİ, M. U., 2014. *Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu*. İstanbul: SETA (Siyaset Ekonomi ve Toplu Araştırmaları Vakfı).

- ERBESLER, E. E., 2014. *Bosna'da Egemenlik Sorunu Dayton Anlaşması*. İstanbul: Biyografi Net.
- GÖKÇİMEN, A., 2007. *Ata Govşudov'un Romanları Üzerine Oluşumsal Yapısalcı Bir İnceleme*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- GÜMÜŞ, Z., 2005. *Bosna-Hersek savaşı ve Uluslararası İlişkilerdeki Yeri*, 2005: Cumhuriyet Üniversitesi.
- HAZER, G., 2009. *Bir Varoluş Mücadelesinin Romanı; Sevdalinka*. Kosova-Priştine, Sakarya Sosyal Bilimler Enstitüsü, pp. 63-80.
- İLHAN, M. S., 2010. *Bosna Hersek Vahşeti ve Dünya Kamuoyu*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- İZETBEGOVİÇ, A., 2003. *Tarihe Tanıklığım*. İstanbul: Klasik.
- KAPTAN, A., 2008. *Geçmişten Günümüze Bosna-Hersek Tarihi ve Türkiye- Bosna- Hersek İlişkileri*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Daire Başkanlığı Yayınları.
- KARASU, M. A., 2008. Bir Kentin Ölümü: Kentkırım (Bosna-Hersek Örneği). *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Temmuz, 17(3), pp. 51-64.
- KAVAKLI, A. E., 2015. *İnsanlık Ayağa Kalk*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- KOÇAK, M., 2010. *İnsanlık Tarihinde Kara Bir Leke Srebrenica Soykırımı!...* İstanbul: Batu Yayıncılık.
- KULİN, A., 2016. *Sevdalinka*. İstanbul: Everest Yayınları.
- NASRATTINOĞLU, İ. Ü., 2011. *Balkanlar Bulgaristan-Bosna-Hersek-Hırvatistan Sırbistan-Yunanistan*. Ankara: Lazer Yayınları.
- NİŞANYAN, S., 2011. *Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. [Çevrimiçi] Available at: <http://www.nisanyansozluk.com> [%1 tarihinde erişilmiştir07 29 2014].
- SAĞLAM, A., 2015. Uluslararası Yargılama Faaliyetleri Bağlamında Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemelerinin Değerlendirilmesi. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Ocak, Issue 20, pp. 567-594.
- SELVER, M., 2003. *Balkanlara Stratejik Yaklaşım ve Bosna*. İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- SÜMBÜLLÜ, Y. Z., 2006. *Kemal Tahir'in Romanları Üzerinde Oluşumsal Yapısalcı Eleştiri Bakımından Bir İnceleme*, Erzurum: Erzurum Üniversitesi.
- SÜRGEVİL, S. & ÖZGÜN, C., 2012. *Balkanlar-II*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- TAŞAR, M. M., METİN, B. & ÜNALTAY, A., 1996. *Bosna-Hersek ve Postmodern Ortaçağa Giriş*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- TİKEN, S., 2009. Fakir Baykurt'un Yılanların Öcü Adlı Romanına Oluşumsal Yapısalcı Bir Yaklaşım. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Dergisi*, Issue 13, pp. 43-56.
- TİLBE, A. (1999). Camus'nün Veba Adlı Romanına Toplumbilimsel Bir Uygulama (Bildiri). Ankara Üniversitesi, Tömer Gaziantep Şubesi, Edebiyat ve Toplum Sempozyumu (4–5 Haziran 1999). *Bildiriler Kitabı*, (ss. 105-111). Gaziantep: Ankara Üniversitesi, Tömer Basın Yayın Müd. Yayınları.

- TİLBE, A. (2004). Jean Paul Sartre’in Bekleyiş adlı romanına Goldmann’cı yazın toplumbilimsel bir yaklaşım. Köksal Alver (Ed). *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri*, (ss. 93-116). Ankara: Hece yayınları.
- TİLBE, A. (2010). Georges Lukacs ve Lucien Goldmann’ın Yaklaşımıyla Fransız Yazınında Kişi Sorunsalı (Bildiri). Ertuğrul İŞLER ve Ark. (Ed). Pamukkale Üniversitesi, Uluslararası BAKEA – Batı Kültürü ve Edebiyatları Araştırmaları Sempozyumu, (7-8-9 Ekim 2009). *Batı Edebiyatında Kahraman*. nu., 17. (ss. 27-36). Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları.
- TİLBE, A. VE TEKİN, P. (2012). André Malraux’nun İnsanlık Durumu: Oluşumsal Yapısalcı Bir Çözümleme (Bildiri). Ali Tilbe ve Ark. (Ed). Namık Kemal Üniversitesi, VIII. Ulusal Frankofoni Kongresi, (16–18 Mayıs 2012). *E-BİLDİRİLER / E-ACTES*. (ss. 242-255). Tekirdağ.
- TİLBE, A. VE TİLBE F. (2015). “Reşat Enis Aygen’in Afrodit Buhurdanında Bir Kadın Adlı Romanında Çalışma İlişkileri: Yazın Toplumbilimsel Oluşumsal Yapısalcı Bir İnceleme”, *Humanitas - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / *Humanitas - International Journal of Social Sciences* by the Faculty of Arts and Sciences at Namık Kemal University, Bahar / Spring, Sayı / Number 5, (ss. 187-216), Tekirdağ.
- TİLBE F. VE TİLBE A. (2016). “Yazın Toplum bilimsel Oluşumsal Yapısalcı Bir Çözümleme: Mahmut Yesari’nin "Çuluk" Adlı Romanında Çalışma İlişkileri”, *Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Bartın Üniversitesi Yayınları No: 25 Edebiyat Fakültesi Yayın No: 02, ss. 123-134.
- TODOROVA, M., 2003. *Balkanlar’ı Tahayyül Etmek*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TODOROV, T., 2001. *Poetikaya Giriş*. İstanbul: Metis Yayınları.
- TÜRBEDAR, E., 2010. *Barışın 15. Yıldönümünde Bosna-Hersek: Dayton Barış Anlaşması’nın Neticelerinin Değerlendirilmesi*, Ankara: Tepav.
- TÜYSÜZOĞLU, G., 2012. Çatışma ve İşbirliği Dikotomisi Bağlamında Balkanlar’ın Siyasal Görünümü. *Avrasya Etüdlere*, pp. 83-110.
- ÜLGER, İ. K., 2003. *Yugoslavya Neden Parçalandı?*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- ÜLKER, İ., 2011. *Balkanlarda Sırp-Boşnak İlişkileri (1945-1995)*, Diyarbakır: Fırat Üniversitesi.
- YAVUZ, M. H., 2001. Değişen Türk Kimliği ve Dış Politika: Neo-Osmanlıcılığın Yükselişi. %1 içinde *Türkiye’nin Dış Politika Gündemi Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*. Ankara: Liberte, pp. 35-64.
- YEŞİLÇİÇEK, V., 2010. *Ayşe Kulin’in “Hayatı, Sanatı, Eserleri”*, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- YUMRU, D., 2016. *Ayşe Kulin’in Yapıtlarında Toplumsal Sorunlar Ve Eğitim*, Ankara: Ankara Üniversitesi.

ADALET VE KALKINMA PARTİSİ DÖNEMİ TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİ (2002-2017): DIŞ POLİTİKADA ÇATIŞMA VE İŞBİRLİĞİ

TURKEY-RUSSIA RELATIONS DURING JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY ERA (2002-2017): DISPUTES AND COOPERATION IN FOREIGN POLICY

Melih KAZDAL

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

Sakarya/TÜRKİYE, E-Mail: meihkazdal@artuklu.edu.tr

MAKALE BİLGİSİ	ÖZET
<p>Makale Geçmişi: Geliş: 27 Şubat 2018 Kabul: 28 Mart 2018</p>	<p><i>Türkiye-Rusya ilişkileri 500 yıldan fazla bir geçmişe sahiptir. İnişli çıkışlı ve savaşlarla dolu bu iki ülke ilişkileri tarihinde 2000'li yıllar ile birlikte değişim yaşanmıştır. Bu makalede Türkiye-Rusya ilişkilerinin Ak Parti dönemindeki seyri incelenmiştir. İki ülke arasındaki ilişkilerde fırsatların ve krizlerin neler olduğu ve nasıl ortaya çıktığı ele alınmıştır. Yaşanan bölgesel ve küresel gelişmelerin iki ülke arasındaki ilişkilere ne yönde etki ettiği ve bu gelişmelere karşı iki ülkenin kendilerini nasıl konumlandığı incelenmiştir. Özellikle siyasi gelişmeler üzerinden bir değerlendirme yapılmış ve ekonomik ilişkilere değinilmemiştir. Son olarak bu makalede iki ülke ilişkilerindeki bu değişimin nedeni anlaşılmaya çalışılmış ve her iki ülkenin bölgesel gelişmelere karşı nasıl bir politika izlemesi gerektiği vurgulanmıştır.</i></p>
<p>Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Suriye Krizi, Enerji, Uçak Krizi</p>	
<p>DOI: 10.26809/joa.2018239559</p>	

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article History: Received: 27 February 2018 Accepted: 28 March 2018</p>	<p><i>Turkey-Russia relations have more than 500 years history. The history of these two countries, which are bumpy and full of wars, has changed with the years of 2000's. In this article Turkey and Russia relations were examined in the course of Justice and Development Party (JDP). What are the crises and opportunities and how they emerged in the relations between these two countries was discussed. It has been explored how regional and global events affect the relations between the two countries and how they have positioned themselves against these events. An assessment has been made especially on political developments and the economic relations have not been mentioned. Finally, this article tried to understand the reason for this change in relations and how the two countries should follow a policy towards regional incidents.</i></p>
<p>Keywords: Turkey, Russia, Syrian Crisis, Energy, Warplane Crisis.</p>	
<p>DOI: 10.26809/joa.2018239559</p>	

1. GİRİŞ

Türkiye ve Rusya arasındaki çok eski tarihlere dayanan ilişkiler, özellikle Avrasya bölgesindeki halkların kaderini daima etkilemiştir. (Özbay, 2013: 4) İki ülkenin ilişkilerinin kurulmasının üzerinden 500 yıl geçmiştir. (Çelik, 2012: 261) Rusya'nın gelişip uluslararası sistemde söz sahibi olmasından itibaren iki ülke arasındaki gerilimler de başlamıştır. İki yayılcı imparatorluğun çıkarları ve yayılma alanları Karadeniz, Kafkaslar, Orta Asya ve Balkanlar kesişmeye başlamış ve sürtüşmeler baş göstermiştir. Bir de buna herkesin bildiği Rusya İmparatorluğu'nun "sıcak denizlere inme isteği" de eklenince iki ülke arasında savaş kaçınılmaz olmuştur. Bu yüzden Osmanlı'nın tarihte en çok savaştığı ülke Rusya'dır.

İki ülke arasındaki bu çok-savaşlı yıllardan sonra Rusya'da Bolşevik ihtilali ile birlikte ilişkiler yumuşama dönemine girmiştir. Özellikle 1920li yıllarda ikili ilişkiler büyük bir gelişme göstermiş ve saldırmazlık anlaşmaları dahi imzalanmıştır. İki dünya savaşı arası bu dönemde iki ülkede kendi iç meselelerine odaklanmak zorunda kalmış, bu nedenle birbirleriyle çatışma yaşamamaya özen göstermişlerdir. (Turan, 2009: 1)

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Soğuk Savaş döneminde hem Sovyetlerin Türkiye'den talepleri(özellikle Boğazlar üzerindeki) hem de iki ülkenin farklı bloklarda yer almasının da etkisiyle iki ülke arasındaki ilişkiler en alt seviyeye inmiş hatta kesilme noktasına gelmiştir. Bununla beraber uluslararası ilişkilerdeki bazı gelişmeler iki ülke ilişkilerinde iş birliğinin de olduğu dönemlere olanak sağlamıştır. Örneğin yukarıda da bahsettiğimiz gibi 1923-1936 arasında Türkiye ile Sovyetler Birliği oldukça yakın bir ilişki içerisinde olmuş, 1960-70li yıllarda iki ülke arasındaki ilişkiler Türkiye'nin Batı'yla –özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile- yaşadığı Kıbrıs Sorunu ve Jüpiter Füze Krizi'nin etkisiyle bir ivme kazanmış, bu dönemde Türkiye, Sovyet yardımlarıyla sanayi alanında büyük gelişme kaydetmiştir. Yine de bu dönemsal yakınlaşmaların uzun soluklu olmayışı bu yakınlaşmaları iki ülkenin – özellikle Türkiye- uluslararası konjonktüre göre bir reaksiyonu olarak nitelendirmemize sebebiyet vermiştir. (Çelik, 2012: 261)

1990'lı yıllarda Türkiye'nin Rusya politikası Soğuk Savaş döneminden kalma rekabet söyleminin ön plana çıktığı, ilişkilerde milliyetçi söylemin baskın olduğu bir dönemdir. (Tüfekçi, 2016, 336) İlişkiler bir yandan gelişirken diğer yandan Orta Asya ve Kafkasya'daki gelişmeler ile birlikte kırılgan bir yapı halini almıştır. (Özdal, 2011: 55) Bunun yanında, bu dönemde iki ülke arasındaki gelişen ticaret, ilişkilere olumlu etki yapmıştır. Resmi ticaret, kayıt dışı "bavul ticareti" ile birlikte yılda yaklaşık 800 milyon dolar ile 1 milyar dolar arasında bir ticaret hacmine yükselmiştir. Bu rakam Türkiye'nin 1990'lı yıllarda tek bir ülke ile gerçekleştirdiği en yüksek ticaret rakamıdır. (Yılmaz, 2010: 29) Ekonomik ilişkilerde bir diğer etkin husus enerjidir. Türkiye'nin artan enerji ihtiyacı ve Rusya'nın önemli bir doğal gaz tedarikçisi olması iki ülkeyi bir araya getirmiştir. Enerji açısından Rusya'nın Türkiye için önemi çok yüksekti, öyle ki 2003 yılında Mavi Akım Projesi'nin hayata geçirilmesinin ardından Türkiye, doğal gaz ihtiyacının %70'ini Rusya'dan tedarik etmiştir. (Yılmaz, 2010: 29)

Ekonominin itici güç olarak ortaya çıkmasına karşın siyasi alanda yaşanan gerilimler iki devlet arasında bir güvensizliğe neden oluyordu. Siyasi ilişkilerin istikrarsız bir şekilde devam etmesi iki ülke arasında pek çok krizin yaşandığı 1990lı yıllarda problemlerin temel nedeni olmuştur. Bu problemlerin başlıcaları; Hazar petrollerini taşıyan gemilerin boğazları kullanmak istemesi, Kürt ve Çeçen sorunu, Kafkasya ve Orta Asya politikalarının çatışması, Rusya'nın Güney Kıbrıs Rum Kesimi'ne S-300 füze satışı ve Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması'dır. (Özbay, 2013: 7)

2000'li yıllarda iki ülke arasındaki ilişkiler siyasi, kültürel ve ekonomik alanda atılan adımlar ile birlikte bir ivme kazanmış, ilişkiler altın çağını yaşamış ve buna bağlı olarak Türk dış politikasında Avrasya ayağı güçlenmiştir. Bununla beraber özellikle 2011'den sonra Arap Baharı ile başlayan yeni dönemde, Türkiye ile Rusya'nın Suriye Krizi, Ukrayna Krizi, NATO füze kalkanı ve Mısır'daki darbeye yönelik görüş farklılıklarına bir de 24 Kasım 2015'te meydana gelen Türk jetlerinin Rus savaş uçağını düşürmesi de eklenince iki ülke ilişkileri ağır bir imtihandan geçmiştir. Bunlara rağmen iki ülkenin bu gibi bölgesel gelişmelerin ilişkilerinin genel seyrini etkilememesi hususunda ortak gayreti vardır. (Koçak, 2014: 174) Her ne kadar bu söylem ilişkilerde hâkim olmuşsa da bu son “uçak krizi” hem siyasi hem ekonomik ilişkilere ciddi zarar vermiştir. Türkiye ile Rusya'nın dostluğu Kafkaslarda, Karadeniz'de ve Ortadoğu'da barışın temini için bir zemin oluşturabilir ve gereklidir. (Alınak, 2012: 289)

2. AK PARTİ DÖNEMİ

Önceki dönemlere kıyasla bu dönem ilişkilerin çok hızlı bir şekilde geliştiği ve tüm zamanların en iyi seviyesine geldiği, altın çağını yaşadığı dönemdir. Her iki ülkenin siyasi iradesinin kararlılığı ilişkilerin gelişmesinde kilit rol oynamıştır. Rusya'da Vladimir Putin döneminin başlaması, Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesi ilişkilerde gözle görülür bir ivmenin yaşanmasına olanak sağlamıştır. Ekonomi, turizm, enerji ve güvenlik alanlarındaki işbirliği, karşılıklı bağımlılık ve ilişkileri çeşitlendirmeye dayanan yeni vizyon ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkilerde bir derinlik ve çeşitlilik yakalanmıştır. (Özbay, 2013: 11)

İlişkilerin bu dönemde ilerlemesinde bazı önemli gelişmelerin etkisi vardır. İlki, iki ülkenin 21. Yüzyıl ile birlikte dış politikalarında birbirine benzer değişikliğe gitmesidir. Gerek Rusya gerek Türkiye(Ak Parti dönemi) 2000li yılların başında dış politikalarını gözden geçirmiş ve revize ederek yenilemiştir. Kremlin, dış politikada çok yönlü bir sistem benimsemiş ve eski SSCB coğrafyasında etkinliğini arttırmak adına özellikle Bağımsız Devletler Topluluğu(BDT) coğrafyası ve komşu ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesine önem vermiştir. Ankara'da, özellikle dış politikada Ahmet Davutoğlu'nun etkin olmasıyla birlikte, komşularla ilişkilerin geliştirilmesi ve mevcut sorunların çözümünü öngören “komşularla sıfır sorun” politikasını benimsemiştir. İki ülkenin yakın coğrafyalarına ve özellikle komşularına önem vermeye başlaması, ilişkilerin yeni bir boyut kazanmasını sağlamıştır. (Kamalov, 2010: 6)

İkincisi uluslararası alandaki gelişmelerdir. Özellikle enerji kaynaklarının da yardımıyla ekonomisini toparlayan Rusya daha aktif politika izlemeye başlamış ve sesini özellikle ABD'ye daha çok duyurmaya başlamıştır. Fakat Ukrayna Krizi ve 2008 Gürcistan Savaşı gibi olaylar Batı ile arasının açılmasına neden olmuştur. Türkiye'nin başta Suriye'deki gelişmeler (ABD'nin PYD/YPG'yi açıktan desteklemesi ve bu konuda diyalog kanallarını kapatması) nedeniyle ABD ile arası bozulmuş, Suriyeli mülteciler konusunda AB'den gereken yardımı ve desteği alamaması, geri kabul antlaşmasına (Ahaber, 2016) uyulmaması ve AB'ye tam üyelik sürecindeki sorunlar nedeniyle Brüksel ile ilişkileri olumsuz etkilenmiştir. Buna ek olarak bir de Batı'nın 15 Temmuz darbe girişimine karşı kayıtsız kalması Türkiye ile Avrupa Birliği ülkeleri arasındaki ilişkiyi olumsuz etkilemiştir. Avrasya bölgesinin Türkiye ve Rusya gibi iki önemli ülkesinin Batı ile arasının açılması bu iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır. Ayrıca iki ülkenin de yer aldığı Avrasya coğrafyasının öneminin artması ve bu coğrafyada önemli gelişmelerin(Irak Savaşı, Afganistan müdahalesi, 2008 Gürcistan-Rusya savaşı ve Suriye İç Savaşı) yaşanması bu bölgede iki önemli güç olan Türkiye ve Rusya'nın özellikle güvenlik konusunda karşılıklı diyalog halinde olmalarını zaruri kılmıştır. (Kamalov, 2010: 6)

Diplomatik temasların artması Türkiye-Rusya yakınlaşmasının bir başka önemli nedenidir. Dönemin Rusya devlet başkanı Vladimir Putin'in Türkiye'ye yaptığı ilk ziyaretten (5-6 Aralık 2000) sonra iki ülke arasındaki diplomatik temaslar hız kazanmıştır. 500 yılı aşkın Türk-Rus ilişkilerinde ilk defa bir Rus Devlet Başkanı'nın Türkiye'yi ziyaret etmesi ilişkilerde önemli bir köşe taşıdır. (Özbay, 2010a: 5) Yılda birkaç kez en üst seviyede yapılan görüşmelerin yanı sıra, 2010'dan itibaren her yıl biri Rusya'da diğeri de Türkiye'de olmak üzere iki kez Üst Düzey İşbirliği Konseyi (ÜDİK) toplantısı devlet başkanı ve bakanlar seviyesinde yapılmaktadır. (Koçak, 2017: 12) Bu sayede iki ülke arasında çıkan sorunlar karşılıklı diyalog yoluyla çözülebilmekte ve uluslararası sistemdeki gelişmelerle ilgili görüş alışverişinde buluna bilinmektedir. Diplomatik ilişkilerin seviyesinin artması ekonomik ve kültürel münasebetlerin gelişmesini ve iki ülke arasındaki Soğuk Savaş dönemindeki algı sorununu kısmen ortadan kaldırmıştır. (Kamalov, 2010: 7)

Türk-Rus ilişkilerini gelişmesindeki bir başka önemli etken ticarettir. Bavul ticareti ile başlayan ticaret serüveni günümüzde gelişmiş çeşitlenmiş ve bugünkü halini almıştır ve iki ülke arasındaki stratejik işbirliğinin temelini oluşturmaktadır. (Kamalov, 2010: 7)

2.1. Türkiye-Rusya İlişkilerinde Fırsatlar ve İş Birliği Alanları

Türkiye-Rusya ilişkilerinin en önemli dönüm noktası Türkiye'nin 1 Mart Tezkeresini TBMM'de kabul etmemesiyle birlikte ABD'ye kendi topraklarından Irak'a girme iznini vermemesidir. Tezkerenin reddiyle birlikte Türkiye, Rusya'nın gözünde ABD'nin her isteğini yapan sadık müttefik imajından, kendi çıkarları söz konusu olduğunda bağımsız hareket edebilen güvenilir ve güçlü bir ülke imajına evrilmiştir. Bu olay, belki Ak Parti hükümeti tarafından bilinçli bir şekilde yapılmasa da Rusya ile olan ilişkilerde çok işe yaramış ve hükümetin önünü açmıştır. (Özbay, 2010b: 2)

Bu olaydan sonra ilişkilere olumlu katkı yapan diğer önemli bir gelişme 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı'dır. Güney Osetya'da başlayan gerilim daha sonra Rusya ile Gürcistan'ın karşı karşıya gelmesine, hatta gerilimin silahlı çatışmaya dönüşmesine yol açmış ve uluslararası alanda büyük yankı uyandırmıştır. Savaşın bir bölümünde Rus askerleri Gürcistan topraklarını bombalamış hatta fiilen Gürcistan topraklarının üçte ikisini işgal etmiştir. Başta Gori olmak üzere birçok yerde Rusya sivillere ve yerleşim yerlerine zarar vermiştir. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği verilerine göre savaşta mülteci durumuna düşenlerin sayısı 100.000 kişiyi bulmuştur. (USAK, 2008: 10-14)

Krizin tatil döneminde meydana gelmesi bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de ani bir politika izlenmesini zorlaştırmıştır. Yine de bu dönemde Türkiye'nin yapıcı tavrı, barış için çabalaması, Montrö Boğazlar Sözleşmesine sadık kalması ve Kafkas İstikrar ve İşbirliği Paketi ile Rusya'nın takdirini ve saygısını kazanmıştır. (Özbay, 2013: 15) Türkiye çatışmanın Karadeniz bölgesinde sınırlandırılmasına yönelik politika izlemiş, krizin büyüerek küresel bir boyut kazanmasını istememiş ve bölge ülkeleri arasında çözülmesi gerektiğini savunmuştur. Türkiye'nin bu çatışmada NATO üyesi olmasına rağmen askeri gemilerin Boğazlardan geçişi hususunda Montrö Antlaşması'na sadık kalması barışçıl ve yapıcı bir politika izlediğinin göstergesidir. Montrö Antlaşması'nın şartları gereği Karadeniz'e sınırı olmayan ülkeler, Karadeniz'de 21 gün süre ile kalabilmekte ve 45.000 ton ağırlığı geçmemek üzere en fazla 9 askeri gemi bulundurabilmektedirler. Türkiye, bu bağlayıcı maddesini kullanarak, kriz süresince ABD askeri gemilerinin Karadeniz'e girişini sınırlamıştır. (Aras, 2009: 4) Türk hükümetinin Rusya'yı küstürmeme politikasını dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın şu sözünden de anlayabiliriz: "ABD bizim müttefikimiz, Rusya ise önemli bir komşumuzdur. Rusya bizim aynı zamanda bir numaralı ticaret ortağımızdır. Enerji ihtiyacımızın üçte ikisini Rusya üzerinden sağlamaktayız. Biz kendi ulusal çıkarlarımız

doğrultusunda hareket ediyoruz. Rusya'yı göz ardı edemeyiz.” (Bila, 2008: 12) Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu, bölgede güvenlik konusunda ilişkileri geliştirmek adına hem Türkiye hem de Rusya için önemli bir platformdur. Her iki ülke de bu platformu, sorunların hızlıca çözülmesi ve küresel bir boyut almaması adına desteklemelidir. (Aras, 2009: 15)

Bu bağlamda ABD'nin bu dönemden itibaren Karadeniz'e dikkatini yöneltmesi ve burada askeri varlığının olup olmaması tartışmalarını yapması, NATO güçlerinin Karadeniz'e yayılma isteği Türkiye ve Rusya'yı Karadeniz'in statüsü ve Montrö Sözleşmesi'ni savunma konusunda birleştirmiştir. Karadeniz'in küresel güçlerin mücadele alanı haline gelmesi ihtimali iki ülkenin de istemediği bir durumdur. Hem Türkiye hem Rusya Karadeniz'deki sorunların kıyıdaş ve bölge ülkeleriyle çözüme kavuşmasını istemektedir. İki ülkenin Karadeniz konusundaki bu mutabakatı ikili ilişkilerde bir başka ortak paydadır. İki ülke de Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü(KEİÖ) nü daha etkin bir hale getirmek için çaba göstermektedir. Ayrıca Karadeniz Donanma İş Birliği Görev Grubu'na (BLACKSEAFOR) üye devlet olması Karadeniz'de ortak hareket etmek istediklerinin bir göstergesidir. Önemli bir nokta ise hem KEİÖ'nün hem de BLACKSEAFOR'un Türkiye'nin öncülüğünde kurulmuş olmasıdır. Bu iki örgüt Türkiye'nin Karadeniz'e ve güvenliğine ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir diyebiliriz. Bu açıdan bakacak olursak Karadeniz Türkiye-Rusya ilişkilerinde bir başka itici güçtür.

Rusya, Türkiye'nin ilk nükleer santraline destek vermiş hatta yapılan ihaleye en yüksek teklifi bir Rus firması vermiştir. Hatta Rus Devlet Başkanı Vladimir Putin şu sözü ifade etmiştir: “Nükleer enerjide Türk-Rus konsorsiyumunun kazanması ve inşaatı başlanacak olması bizim için gurur kaynağıdır.” (Radikal, 2009)

İki ülke arasında kurulan işbirliğinin diğer bir ayağı savunma sanayisidir. Türkiye, Rus ordusu ile işbirliği yapan ilk NATO üyesi ülkedir. Fakat bu üyelik Türkiye'nin Rusya ile askeri ilişkilerini kısıtlamaktadır. Bu önemli engelle rağmen Türkiye, Rusya ile askeri alanda, teknik düzeyde iş birliğini geliştirmek için gayret göstermektedir. (Aras, 2009: 9) Bu çerçevede Türkiye ile Rusya, 2,5 milyar dolarlık S-400 hava savunma sistemi alımı konusunda anlaşmış ve Ankara kaparo bedelini de yatırmıştır. (www.bbc.com, 2017)

Son olarak iki ülke vatandaşları arasında meydana gelen evlilikler, Rusya'da yoğun bir ilgi ile takip edilen Türk dizileri ve Rusların çoğu zaman tatil için Türkiye'yi tercih etmesi iki ülke halklarının birbirleri ile alakalı pozitif bir algı oluşturmaya kolaylık sağlamıştır. (Koçak, 2017: 8)

2.2. Türkiye-Rusya İlişkilerinde Krizler ve Ortak Tehdit Algıları

Türkiye-Rusya stratejik ortaklığının önündeki engellerin başında, son dönemdeki yakınlaşmaya rağmen, taraflar arasındaki güvensizlik sorununun geldiğini söyleyebiliriz. Türkiye'nin hem NATO üyesi olması hem de ABD'nin bölgedeki en önemli müttefiklerinden biri olması (her ne kadar son dönemde sorunlar yaşasa da) Moskova için olumsuz bir durumken, Ankara, Rusya'nın enerji kartını bir koz olarak kullandığını düşünmektedir. Ayrıca Rusya'nın dönem dönem tarım ürünleri ithalatında ve gümrüklerde Türk tırlarının geçişlerinde sorun çıkartması da Türk-Rus ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. (Kamalov, 2010: 11)

İkili ilişkileri olumsuz etkileyen bir başka konu Rusya'nın Güney Kıbrıs Rum Kesimi (GKRR) ile olan ilişkileridir. Rusya buradaki bankaları aktif olarak kullanmaktadır ve burada istikrarın bozulmasını istememektedir. Tarihi ilişkilerden dolayı ve GKRR'yi bir ülke olarak tanımayan Türkiye açısından Rusya'nın Rum Kesimi ile olan ilişkileri bir sorun teşkil

edebilir. Fakat bu durum ilişkilerde çok fazla bir soruna neden olmamış ve pek gün yüzü görmemiştir. (Aras, 2009: 10)

Türkiye-Rusya ilişkilerinde bir diğer anlaşmazlık da şüphesiz Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Nabucco Projesi'dir. Türkiye' enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılığını -ki bu bağımlılık %50-60 değişmektedir- azaltmak için Batı ile ortak BTC projesini hayata geçirmiştir. Türkiye'nin Rusya'ya olan bağımlılığının azaltılması gerekliliği Rusya'nın Ukrayna'daki Turuncu Devrim'e müteakip doğal gaz aracılığıyla Ukrayna'yı cezalandırdığı düşünüldüğünde daha iyi anlaşılır. Buradan hareketle petrol ve doğal gaz boru hatları da dâhil enerji kaynaklarının Rus dış politikasında etkin bir şekilde kullanıldığını da söyleyebiliriz. (Aktürk, 2013: 65)

2.2.1. Ukrayna Krizi ve Kırım Meselesi

2014'ün başında patlak veren Ukrayna krizi ile birlikte iki ülke ilişkilerine zarar veren bir başka bölgesel gelişme eklenmiştir. Ukrayna'da Viktor Yanukoviç hükümetinin AB ile ortaklık anlaşmasını imzalamaktan vazgeçmesi üzerine AB yanlısı muhalefet öncülüğünde geniş çaplı protestolar başlamış ve sonunda Yanukoviç hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu olayı takiben Rus ve Rusça konuşanların yoğun olduğu Kırım, Donetsk ve Luhansk'ta ayrılıkçı gruplar silahlı mücadeleye başlamış ve Kırım'da yapılan referandum sonrasında Kırım, Rusya'ya bağlanma kararı almış, Rusya da hemen kabul etmiştir. Ayrıca Donetsk ve Luhansk'taki isyancılar bağımsızlık ilan etmiştir. Günümüzde hala çatışmalar sürmekte ve bir sonuç elde edilememektedir. (Koçak, 2014: 176)

Bütün bu gelişmeler Ukrayna ile yakın siyasi ve ekonomik ilişkilere sahip olan Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Krizin ilk patlak verdiği dönemde dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Kiev'i ziyaret etmiş, hem Ukraynalı muhalifler hem de Kırım Tatarları liderleriyle bir araya gelmiştir. Ankara, Ukrayna'nın toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini belirtmiş, Kırım'ın Rusya'ya katılma kararını ve Donetsk ile Luhansk'ta düzenlenen referandum sonuçlarını tanımamış ve Kırım Tatarlarının haklarının gözetilmesini istemiştir. Fakat bütün bu gelişmelere rağmen Türkiye direk Rusya'yı suçlayıcı ifade kullanmamaya özen göstermiştir. Türkiye, her ne kadar NATO üyesi bir ülke olsa da Ukrayna krizi nedeniyle oluşan Batı ile Rusya arasında tırmanan gerginlikte taraf olmak istememiştir. Bu açıdan Türkiye'nin bu kriz karşısındaki tutumu 2008 Gürcistan krizi boyunca izlediği politikaya benzemektedir. Ayrıca Türkiye her iki krizde de Montrö Sözleşmesi'ne sadık kalmış ve bu Rusya tarafından hoş karşılanmıştır. (Koçak, 2014: 175-177) Fakat bunun yanında bu kriz iki ülke için aynı zamanda bir fırsat olmuştur. Rusya'nın bu dönemde Ukrayna krizinden dolayı Batı tarafından dışlanması ve ekonomik yaptırımlara maruz kalması ve bu gerilimden doğan Rusya-Batı-Ukrayna üçgenindeki enerji sorunu Rusya'nın Türkiye ile yakınlaşmasına neden olmuş ve bunun neticesinde Güney Akımı yerine Türk Akımı projesi gündeme gelmiştir. (Koçak, 2017: 10) Türkiye, Batı'nın Rusya'ya karşı uyguladığı ekonomik yaptırımlara katılmamış ve bu krizde itidalli bir söylem benimsemiştir. Bu durum Türkiye'nin siyasi ilişkilerdeki sorunların ekonomik ilişkilere zarar vermemesi hususunda ne kadar dikkatli olduğunu göstermektedir. (Koçak, 2015: 167)

2.2.2. Çatışan Güney Kafkasya ve Ermenistan Politikaları

İki ülke arasındaki dış politika çatışma noktalarından bir diğeri de güney Kafkasya politikalarıdır. İki ülkenin Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun yanında Ermenistan'ın soykırım iddialarına bakış açısı da farklılık göstermektedir. Özellikle 2015 yılı bakış açısındaki bu farklılığın en net şekilde ortaya çıktığı dönemdir. Çünkü 2015 yılı 1915 olaylarının ve aynı zamanda Çanakkale Zaferi'nin 100. yılıydı. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin davet edilmesine karşın Çanakkale Zaferi törenlerine katılmak yerine

Ermenistan'a giderek 1915 olaylarını anma törenine katılmıştır. Burada yaptığı konuşmanın ardından yapılan yazılı açıklamada "soykırım" ifadesinin kullanılması Rusya'nın 1915 olaylarına bakış açısını net bir şekilde belli etmiştir. Türkiye buna en üst seviyeden tepki göstermiş ve Rusya'nın Orta Asya, Kafkasya ve Doğu Avrupa'da yaptığı katliamlara dikkat çekilmiştir. (Koçak, 2015: 167)

2.2.3. Suriye İç Savaşı: İlişkilerdeki En Zor İmtihan

Rusya ile Suriye arasındaki ilişkiler Sovyetler Birliği zamanına dayanmaktadır. Soğuk Savaş döneminde Suriye, Sovyetlere yakın bir politika izlemiştir. Sovyetler de Suriye'yi Ortadoğu'ya açılan kapısı olarak görmüş ve ilişkiler bu minval üzerinde seyretmiştir. Bu iki ülke arasındaki ilişkiler Soğuk Savaş sonrası dönemde de devam etmiştir. Rusya'nın Suriye'de bulunan Tartus askeri üssü Rusya açısından Suriye'nin önemini artıran bir başka etkidir. (Tüfekçi, 2016: 325-326) Tüm bu etkenlerden dolayı, Rusya başından beri Esed yönetimini desteklemiş, sorunların barışçıl yollarla çözülmesi gerektiğinin ve dışarıdan bir müdahaleye karşı olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda hem söylem olarak hem de BM Güvenlik Konseyi'nde Esed yönetimi aleyhine alınacak kararları veto ederek, askeri malzeme tedariki ve hava desteği ile eylem olarak da Suriye rejimine destek veren Rusya, 30 Eylül 2015 tarihi ile itibaren Suriye İç Savaşı'na aktif olarak katılmıştır. Bu müdahale ile yıpranan Suriye ordusu kaybettiği önemli şehirleri geri almıştır. (Tüfekçi, 2017: 377)

Arap Baharının Suriye'ye sıçraması ve ayaklanmalara Esed yönetiminin sert müdahalesine karşı Türkiye ilk olarak Suriye'nin parçalanmadan, barışçıl bir şekilde çözüm üretilmesi politikasını benimsemiş ve bu doğrultuda hem Esed yönetimine reform yapma çağrısında bulunmuş hem de Birleşmiş Milletler ve Arap Birliği gibi örgütleri devreye sokmaya gayret göstermiştir. Fakat bu girişimlerin sonuçsuz kalması ve Suriye rejiminin ayaklanmaları bastırmak için uyguladığı politikayı sertleştirmesi Türkiye'nin de benimsemiş olduğu tavrı değiştirmesine neden olmuştur. 2012 yılından itibaren Esed yönetiminin gitmesi gerektiğini savunmuş ve muhaliflere destek vermiştir. (Tüfekçi, 2016: 376)

Türkiye, Suriye'nin en uzun sınıra sahip komşusu olmakla birlikte ülkedeki iç savaştan en çok etkilenen ülkelerin başında gelmektedir. Savaşla birlikte Türkiye'deki mültecilerin sayısı üç milyona yaklaşmıştır. Bu durum öncelikle Suriye'ye yakın olan şehirlerde (Hatay gibi) sonrasında ise İstanbul gibi büyük şehirlerde sosyolojik sıkıntılara yol açmaktadır. Bütün bunlar Türkiye'nin sorunun çözümünde neden acele etmesi gerektiğini göstermektedir. Çünkü her geçen zaman bölgeyi daha da istikrarsız hale getirmekte ve sınır güvenliğinin zayıflaması manasına gelmektedir. Sınır güvenliği zafiyeti arttıkça silahlı grupların sınırdan geçerek Türk topraklarında eylem gerçekleştirme olasılığı artmaktaydı. Türkiye bu gibi yasa dışı geçişleri engellemek ve topraklarında terör örgütlerinin eylem yapmasını engellemek amacıyla Suriye sınırına beton duvar örmüştür. (tr.sputniknews.com, 2017) Türkiye ve Rusya'nın Suriye'de bir geçiş döneminin olması konusunda aynı kanaatte olmalarına rağmen bu durumun nasıl olacağı konusunda savundukları yöntemler farklıdır. (Özbay, 2013: 26)

İki ülkenin Suriye konusunda karşı karşıya kaldığı ilk kriz "uçak krizi"dir. Moskova'dan Suriye'ye giden Suriye havayolu şirketine ait içerisinde Rus vatandaşlarının da olduğu Airbus A-320 tipi yolcu uçağının silah taşıdığı şüphesi ile 10 Ekim 2012 tarihinde Türkiye tarafından Ankara Esenboğa Havalimanı'na indirilmesiyle kriz patlak vermiştir. Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'nin 35. Maddesine göre, "bir devlet kendi hava sahasını kullanan uçaklarda 'savaş malzemesi, silah ya da araçların' bulunduğu yönünde kuvvetli şüphe duyarsa müdahale hakkına sahiptir." Askeri malzemelerin taşınması ancak hava sahası kullanılan ülkenin izni ile gerçekleşebilir. (Özbay, 2013: 27) Başbakan Erdoğan uçakta Rus askeri teçhizatı olduğunu belirtmiş ancak Moskova bunu reddetmiş ve uçakta

sadece yedek parçalar olduğunu ifade etmiştir. Bu olay iki ülkenin de medyasında geniş yer bulmasına karşın iki ülkenin üst düzey yöneticileri tarafından üzerinde pek durulmamıştır. Yaşanan uçak krizi sonrasında Ekim 2012’de gerçekleştirilmesi planlanan Üst Düzey İşbirliği Konseyi’nin (ÜDİK) toplantısının Putin’in sağlık sorunları dolayısıyla ertelenmesi, çoğu çevrelerde yaşanan bu hadise ile ilişkilendirilmiş, ancak birkaç gün sonra Putin’in ziyaretinin 3 Aralık 2012’ye ertelendiği açıklanmıştır. Bu açıklama ikili ilişkilerin iki taraftan da feda edilmek istenilmediği şeklinde yorumlamıştır. Rusya’nın Ankara Büyükelçisi Vladimir İvanovski Putin’in Ankara ziyareti öncesinde yaptığı açıklamada, bu meselenin görüşmelerde gündem maddesi olmayacağını belirtmesi her iki liderin de bu krizin uzamasını ve ilişkileri etkilemesini istemediğinin bir göstergesidir. (Demirtepe, 2013: 23)

İki ülke arasındaki ilişkilerin Ukrayna Krizi dolayısı ile gerginleşmesinden çok geçmeden sonra ikinci bir uçak krizi patlak vermiştir. Rus uçaklarının 3 ve 5 Ekim 2015’te iki defa Türk hava sahasını ihlal etmesi Türkiye ile Rusya ilişkilerinin bir anda gerginleşmesine neden olurken 24 Kasım günü Türk F-16’larının hava sahasını ihlal eden bir Rus SU-24 uçağını düşürmesiyle gerginlik doruğa çıkmıştır. Olayın yaşanmasının akabinde (dört gün sonra) Kremlin, Türkiye’ye karşı pek çok alanda ekonomik yaptırım kararı almıştır. (Koçak, 2015: 168-169) Yaptırımların başlıcaları şunlardır:

- 1 Ocak 2016’dan itibaren Türkiye’den tarım ürünleri, gıda ve hammadde ürünleri ithalatı yasaklandı.
- Rusya’da Türk şirketlerinin faaliyeti yasaklandı veya kısıtlandı.
- Rus işverenlerin Türk vatandaşı istihdam etmesi yasaklandı.
- 1 Ocak 2016’dan itibaren Türkiye’ye vize muafiyeti askıya alındı.
- 1 Ocak 2015’ten itibaren Rusya’dan Türkiye’ye charter uçuşlar yasaklandı.
- Rus tur operatörlerine Türkiye’ye tur paketleri satışından vazgeçilmesi tavsiye edildi. (tr.sputniknews.com, 2015)

Uçak krizinden sonra ilişkilerin normalleşmesi için atılan ilk adım Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Başbakan Binali Yıldırım’ın Rusya Milli Günü nedeniyle 12 Haziran 2016’da yayınladıkları mesajlar olmuştur. Atılan bu adıma Kremlin sözcüsü Dimitri Peskov’tan olumlu bir cevap gelmiş, bunun akabinde Rusya Büyükelçisi Andrey Karlov Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından iftar yemeğine davet edilmiştir. Bu dönemde Türkiye tarafından ilişkileri yumuşatmaya dönük en önemli adım Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Rusya Devlet Başkanı Putin’e bir mektup göndermesidir. Mektubun içeriği ve kullanılan ifadeler konusunda iki ülkeden farklı açıklamalar gelse de – Rusya Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın özür dilediğini (www.bbc.com, 2016), Türk kaynakları ise böyle bir ifadenin olmadığını (www.mynet.com, 2016) iddia etmiştir- ilişkilerin düzelmesi açısından çok önemlidir. (Tüfekçi, 2017: 378-379)

Bu mektup hadisesinden bir ay sonra Türkiye’de gerçekleşen başarısız darbe girişimi ilişkilerin düzelmesinde bir köşe taşı olmuştur. 15 Temmuz 2016 gecesi Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) tarafından gerçekleştirilen başarısız darbe girişimi sonrasında Türkiye’nin örgüt lideri Fethullah Gülen’i ABD’den istemesine olumlu yanıt alamaması ve kamuoyunda darbenin ABD destekli olduğu algısı Türkiye ile ABD arasındaki ilişkileri zedelemiştir. Ayrıca bu sancılı süreçte AB’nin darbe girişimine karşı beklenen tepkiyi vermemesi, aksine Türkiye’ye yönelen eleştirilerin artması Türkiye’nin AB ile olan ilişkilerinde gerginliğe yol açmıştır. Darbe girişimini hemen ertesi günü Putin’in Cumhurbaşkanı Erdoğan’ı araması Batı’daki tepkisizlik göz önüne alındığında çok anlamlıdır. Bu bağlamda Türkiye’nin Batı ile arasının açılması Rusya için bulunmaz bir fırsat olmuş ve iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşme süreci hızlanmıştır. Bunun en net örneği Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın 15 Temmuz

sonrası ilk yurt dışı gezisini Rusya'ya yapmasıdır. Bu yakınlaşma Türkiye'nin 24 Ağustos 2016'da Fırat Kalkanı Harekatı'na, Rusya'nın sessiz kalarak onay vermesini sağlamıştır. (Tüfekçi, 2017: 379-380)

Uçak Krizi'nin izlerinin silinmeye başladığı 2016'nın sonlarında iki ülke arasında bir başka krize neden olacak olay gerçekleşmiştir. 19 Aralık 2016'da Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Andrey Karlov'a bir serginin açılış konuşması esnasında suikast düzenlenmiş ve Büyükelçi orada yaşamını yitirmiştir. Ancak her iki taraf da itidalli açıklamalar yapmış ve bu olay çok büyümeden iki ülke arasındaki ilişkileri etkilememiştir. (Tüfekçi, 2017: 383)

Suriye krizinin çözümü noktasında tarafların pozisyonu değişecek gibi durmuyor. Fakat ABD'nin PYD/YPG'ye olan desteği, İran'ın bölgede vekalet savaşları aracılığıyla yayılcı bir politika izlemesi, Suriye'de çözümün Türkiye'nin son on yılda ilişkilerini birçok alanda "stratejik ortaklık" seviyesine çıkardığı Moskova ile geliştireceği formül ile sağlanacağını göstermektedir. (Has, 2012: 2-3) Bu nedenle Rusya ile kurulan ikili ilişkiler ve İşbirliği Konseyi'nin taraflar arasında bölgesel işbirliği ve diyalog bağlamında fırsat sunduğu ve son dönemde özellikle Suriye Krizi meselesinde yalnızlık çeken Türk Dış Politikasının itibar ve prestij aracı haline geldiği söylenebilir. (Has, 2013, 3) Fakat iki ülke arasındaki son yıllardaki durgunluk ele alındığında acaba ilişkiler doğal sınırına mı ulaştı sorusu akıllara gelmektedir. Özellikle ilişkilerin doğalgaz ve tarım ürünleri üzerine endekslenmesi siyasi diyaloga zarar vermektedir. (Özbay, 2009: 4)

3. SONUÇ

Genel olarak bakıldığında iki ülke tarihten gelen düşmanlıklarını ve birbirlerine karşı çatışmacı konumlamalarını, Türkiye'de Ak Parti, Rusya'da ise Putin döneminin başlamasıyla başarılı bir şekilde aşmışlardır. Her ne kadar bölgesel ve küresel politikaya bakış açıları farklı olsa da bu iki ülke son döneme kadar ilişkilerinde altın çağı bu yönetimler altında elde etmiştir. Ak Parti dönemi dış politikada hâkim olan neo-liberal kuram diğer komşu ve yakın coğrafya ülkelerinde olduğu gibi Rusya ile de olan ilişkilerde, siyasi gerilimlerin ekonomik ilişkilere zarar vermemesi konusunda hassas davranmasına olanak sağlamıştır. Karşılıklı bağımlılık ve sıfır sorun politikaları çerçevesinde geliştirilen ilişkiler son döneme kadar başarılı bir şekilde yürütülmüş, 24 Kasım 2015'deki uçak krizine kadar ekonomik ilişkiler, siyasi ilişkilerdeki gerilimlerden etkilenmemiştir. Yalnız bu son olayda siyasi gerilim iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri etkilemiş, fakat bu durum karşılıklı atılan adımlarla birlikte çabuk aşılmıştır. Son dönemde özellikle 2010'lardan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler Suriye İç Savaşı'nın gölgesinde seyretmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler bu iç savaştan sürekli olarak etkilenmekte ve gelecekte de etkilenme olasılığı yüksektir. Türkiye bu durumda Rusya ile olan ilişkilerini güvenlik, turizm, ekonomi ve stratejik iş birliği gibi çok fazla alana yayıp, ilişkilerin bu gibi hadiselerden etkilenmesini en aza indirmesi gerekmektedir. İki ülkenin bölgedeki önemli güç unsurları olduğu göz önüne alındığında Suriye'deki iç savaş bitirmek adına ortak adım atmaları çok önemlidir. İki ülkenin güvenlik alanında ve bölgesel meselelerde beraber hareket etmesi bölge sorunlarına çözüm üretmede ve bölgesel istikrarı sağlama adına büyük öneme sahiptir. Bu şekilde bölgesel krizlere anında müdahale edilebilecek ve ABD gibi küresel aktörlerin krizleri kendi çıkarları doğrultusunda manipüle etmesinin önüne geçilebilecektir. Rusya, Türkiye ile olan ilişkilerde karşılıklı egemenlik ilkesine sadık kalmalı ve bu düzlemde bir politika izleyerek Türkiye'ye karşı tahakküm siyaseti izlememelidir. Bu iki ülke ilişkilerinin daha ileri bir boyuta ulaşabilmesi ve ilişkilerde güven tesisi için oldukça önemlidir. Aksi takdirde ilişkiler sınırlı bir düzeyde kalıp, Türkiye açısından Rusya ile yakınlaşma, Batı'yı dengeleme manasına; Rusya açısından ise Türkiye ile

olan yakınlaşma, bölgesel politikalarına ulaşmak için bir fırsat ve geçici bir ittifak ilişkisi manasına gelebilir.

Son olarak yukarıda da bahsedildiği gibi iki ülke arasındaki bir kriz aynı zamanda fırsata da dönüşebilmektedir. Bu açıdan iki ülke arasındaki ilişkilerde krizler ve fırsatlar giriftir bir hal almış diyebiliriz. Bunun en net örneği Ukrayna Krizi'dir. Başlangıçta Rusya'nın Kırım'ı ilhakı, Türkiye için hem oradaki Kırım Tatarları açısından hem de Rusya'nın Kırım'ı alarak Karadeniz'de inisiyatifi eline alması bakımından tehlikeli görülse de Türkiye'nin meselede itidalli tutumu Rusya ile enerji konusunda yakınlaşmasına ve Türk Akımı projesinin hayata geçmesine olanak sağlamıştır. Bu açıdan Ankara ile Moskova arasındaki ilişkiler her an krizden fırsata dönüşebilmektedir. Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerini geliştirmesi özellikle son dönemde Batı ve ABD ile yaşadığı sıkıntıları da göz önünde bulundurursak dış politika yapımında çeşitliliği artıracağından dolayı çok önemlidir.

- KAYNAKÇA

- AKTÜRK, Ş., 2013. Türk-Rus İlişkilerinin Realist Bir Değerlendirmesi 2002-2012: Zirveden Dibe mi?, *Hazar Raporu* Bahar 2013, 55-71
- ALNIAK, O., 2012. Türkiye-Rusya Federasyonu Uzun Süreli İlişkilerin Yararları, İstanbul: Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı, 321-326
- ARAS, B., 2009. Türkiye ve Rusya Federasyonu: Çok Boyutlu Ortaklık, *SETA Analiz*.
- BİLA, F., 2008. Erdoğan: Rusya'yı Gözardı Edemeyiz. *Milliyet*, 2 Eylül, p. 12.
- ÇELİK, E. T., 2012. Türk-Rus İlişkilerine Yön Veren Etkenler. Kocaeli, Uluslararası Kafkasya Sempozyumu, 261-281
- DEMİRTEPE, H. Ö. S. Ö. H. T., 2013. Türkiye-Rusya İlişkileri: Rekabetten Çok Yönlü İşbirliğine, Ankara: *USAK-Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi*.
- HAS, K., 2012. Türkiye-Rusya İlişkileri Ekseninde Suriye Krizi, Ankara: *USAK-Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*.
- HAS, K., 2013. *Erdoğan'ın Rusya Ziyareti, Türk-Rus Yakınlaşması ve Bölgesel Boyutları*, Ankara: *USAK*.
- KAMALOV, İ., 2010. Komşuluktan Statejik İşbirliğine: Türk-Rus İlişkileri, Ankara: *ORSAM*.
- KOÇAK, M., 2014. Türkiye-Rusya İlişkileri içindeY. E. U. U. S. Ü. Z. Ç. İ. Ç. Nebi Miş, dü. *2014'te Türkiye*. İstanbul: SETA Yayınları, pp. 174-180.
- KOÇAK, M., 2015. Türkiye-Rusya İlişkileri 2015 içindeU. U. M. Y. C. D. U. S. Ü. Z. Ç. İ. Ç. Nebi Miş, dü. *2015'te Türkiye*. İstanbul: SETA Yayınları, pp. 166-175.
- KOÇAK, M., 2017. Türkiye-Rusya İlişkileri, İstanbul: *SETA Analiz*.
- ÖZBAY, F., 2013. Türk-Rus İlişkileri, İstanbul: *Bilge Adamlar Kurulu*.
- ÖZDAL, H., 2011. Türkiye-Rusya İlişkileri: Sınırlı Statejik Ortaklık. *Analist*, 1(10), pp.54-56.
- RADİKAL, 2009. Başbakan Putin:"Nükleer Santral İhalesini Türk-Rus ortaklığı Kazandı". *Radikal*, 7 ağustos.
- TÜFEKÇİ, Ö., 2016. Türkiye'nin Rusya ve Kafkasya Politikası içindeB. Duran & K. İnat, düz. *Türk Dış Politikası 2015*. İstanbul: SETA Yayınları, pp. 317-341.
- TÜFEKÇİ, Ö., 2017. Türkiye'nin Rusya ve Kafkasya Politikası içindeB. Duran, K. İnat & M. Caner, düz. *Türk Dış Politikası 2016*. İstanbul: SETA Yayınları, pp. 375-396.
- USAK, 2008. Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu, Ankara: *USAK- Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*.
- YILMAZ, M. E., 2010. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Rus İlişkileri. *Akademik Fener*, Issue 13, pp. 27-41.

İnternet Kaynakları

- ANON., 2015. *tr.sputniknews.com*. [Çevrimiçi]
Available at: <https://tr.sputniknews.com/infografik/201512171019728085-Rusya-Turkiye-yaptirimlar-Su-24>
[Erişildi: 23 Şubat 2018].
- ANON., 2016. *www.ahaber.com*. [Çevrimiçi]
Available at: <https://www.ahaber.com.tr/galeri/turkiye/10-soruda-geri-kabul-anlasmasi>
[Erişildi: 13 Mart 2018].
- ANON., 2016. *www.bbc.com*. [Çevrimiçi]
Available at: http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160624_erdogan_rusya
[Erişildi: 23 Şubat 2018].
- ANON., 2016. *www.mynet.com*. [Çevrimiçi]
Available at: <http://www.mynet.com/haber/dunya/erdoganin-mektubunda-ozur-ifadesi-yok-2515759-1>
[Erişildi: 23 Şubat 2018].
- ANON., 2017. *tr.sputniknews.com*. [Çevrimiçi]
Available at: <https://tr.sputniknews.com/columnists/201711221031106429-suriye-sinirina-orulen-moduler-duvar>
[Erişildi: 23 Şubat 2018].
- ANON., 2017. *www.bbc.com*. [Çevrimiçi]
Available at: www.bbc.com
[Erişildi: 24 Şubat 2018].
- ÖZBAY, F., 2009. *www.bilgesam.com*. [Çevrimiçi]
Available at: www.bilgesam.com
[Erişildi: 24 Şubat 2018].
- ÖZBAY, F., 2010a. *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Üçüncü Dönem*. [Çevrimiçi]
Available at: www.bilgesam.com
[Erişildi: 24 Şubat 2018].
- ÖZBAY, F., 2010b. *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Gözden Kaçanlar* *www.bilgesam.com*. [Çevrimiçi]
Available at: www.bilgesam.com
[Erişildi: 24 Şubat 2018].
- TURAN, İ., 2009. *Türk-Rus İlişkileri: Sorunlar ve Fırsatlar*, *www.bilgesam.com*. [Çevrimiçi]
Available at: www.bilgesam.com
[Erişildi: 24 Şubat 2018].

TÜBİTAK-4004 DOĞA EĞİTİMİNE KATILAN ÖĞRETMENLERİN DOĞA EĞİTİMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

TÜBİTAK-4004 INTERVIEWS ON TEACHERS IN NATURE EDUCATION

Derya SÖNMEZ

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü

Fen Bilgisi Eğitimi ABD Yüksek Lisans Öğrencisi

MEB Kahramanmaraş Dulkadiroğlu Kartal İlkokulu Sınıf Öğretmeni,

Kahramanmaraş/TÜRKİYE, E-Mail: deryasnmzim@hotmail.com

MAKALE BİLGİSİ	ÖZET
<p>Makale Geçmişi: Geliş: 25 Nisan 2018 Kabul: 10 Mayıs 2018</p> <p>Anahtar Kelimeler: Doğa eğitimi, öğretmen görüşleri, TÜBİTAK-4004</p> <p>DOI: 10.26809/joa.2018239560</p>	<p><i>Bu çalışmanın amacı TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu)-4004 kodlu Doğa ve Bilim Okulları Projesi kapsamındaki doğa ve ekoloji temelli çevre eğitimi etkinliklerine katılan öğretmenlerin doğa ve çevre eğitimine ilişkin görüşlerini belirlemektir. Öğretmenlerin katıldıkları doğa ve çevre eğitimi sonucunda sekizinci (doğa) zeka alanlarının gelişimine etkisi ve buradan elde edilen bilgi, deneyim ve tecrübeleri sınıflarında Fen Bilgisi eğitiminde öğrencilerine aktarabilme becerisini ortaya çıkarmak amacıyla bu araştırma yapılmıştır. Araştırmada doğa ve çevre eğitimlerine katılan sekiz öğretmenle yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Öğretmenlerin görüş ve önerileri değiştirilmeden yazıya geçirilmiştir. Verilerin analizinde içerik analizi yapılmıştır. Öğretmen görüşleri doğrultusunda TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu)-4004 kodlu doğa ve çevre eğitimi projeleri ile ilgili olumlu sonuçlara ulaşılmıştır.</i></p>

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article History: Received: 25 April 2018 Accepted: 10 May 2018</p> <p>Keywords: Nature education, teacher views, TÜBİTAK-4004..</p>	<p><i>The aim of this study is to determine the opinions of teachers participating in nature and ecology-based environmental education activities within the scope of TÜBİTAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey)-4004 coded Nature and Science Schools project regarding nature and environment education. This research was conducted in order to reveal the ability of the teachers to influence the development of the eighth (nature) fields as a result of nature and environmental education and to transfer the knowledge, experience and experience gained from them to their students in science education. A semi-structured interview was conducted with eight teachers participating in nature</i></p>

DOI:

10.26809/joa.2018239560

and environmental education. Teachers' views and recommendations were passed on to the editorial without being changed. Content analysis was done in the analysis of the data. In line with the opinions of the teachers, positive results were obtained regarding TÜBİTAK(The Scientific and Technological Research Council of Turkey)-4004 coded nature and environmental education projects.

1. GİRİŞ

Çevre eğitiminin doğuşu, gelişimi ve yaygınlaşması, Dünya’da çevre bozulmasındaki uyanışa ve çevre koruma arayışına denk düşmektedir. Buradan hareketle, oldukça yeni bir eğitim alanı olan çevre eğitimi, en yalın haliyle, insanoğlunun doğayı yok etmeden yaşamını sürdürebilmesi için zorunlu hale gelen “bilişsel”, “duyuşsal” ve “davranışsal” dönüşümün başlıca yoludur. Çevre eğitiminden, bireylerin içinde bulunduğu doğayı bütünüyle tanınması, insan faaliyetlerinin yol açtığı olumsuz sonuçların farkına varması, buradan hareketle arzulan tutum ve değerlere dayalı davranışları sergilemesi yönünde etkili olması beklenmektedir. Çevre eğitiminin bilişsel boyutu, doğanın yapısı ve işleyişini, insan doğa ilişkisini ve doğa üzerindeki insan etkilerinin gelecekteki sonuçlarını bilme, tanıma ve öngörme vb. şeklinde yeterliliklere karşılık gelmektedir. Duyuşsal boyut, çevre eğitiminin en karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Çünkü bilme ve tanımanın ötesinde, canlı ve cansız diğer varlıklarla empati içine girme, duygusal bağlar kurma, önemseme, değer verme, koruyucu tutumlar sergileme vb. duyuşsal süreçler çevre eğitiminin özünü oluşturmaktadır (Özdemir, 2016).

Çevre için eğitimin önemli bir boyutu olan, öğretmenlerin eğitimi konusunu, birçok ülke öncelikli olarak ele almıştır. Çünkü eğitim kadrosunun yetiştirilmesi gerçekleştirilmeden diğer kesimin eğitimi gerçekleştirilemez. Öğretmenleri çevre için eğitim konusunda eğitmeden, eğitim programlarına çevre ile ilgili ünitelerini yerleştirmeden, okullardaki dersleri çevreselleştirmeden çevre için eğitim ekseninde yapılan çalışmalar, uzun vadeli ve sonucu belirsiz bir uğraş olacaktır. Öğrencileri ezbercilikten ve bilgi hamallığından kurtaran, bilimsel düşünme yeteneğini kazandıran, üretken, araştırmacı, tepkisini gösterebilen, sorgulayan bireylerin yetiştirildiği özgürlükçü ve demokratik eğitim sisteminin temellerini ancak pedagojik yeterliliği yüksek, çevre konuları hakkında bilgili, ekolojik sorunlar hakkında duyarlı ve bilinçli öğretmenler atabilir. Demokratik ortamın, tartışma ve sorgulamanın, insan ve doğa haklarının olmadığı, özgür düşüncenin yaşatılmadığı bir sistemde çevre için eğitim yüzeysel ve göstermelik olur. Bu nedenle insan hakları eğitimi, ahlâk eğitimi ve demokrasi eğitimi ile çevre için eğitim birliktelik oluşturmaları ve bütünleşmelidirler. Bu bütünleşmeyi sağlayacak kişilerin başında ise kuşkusuz bilgili, donanımlı ve pedagojik açıdan yeterli öğretmen gelmektedir (Atasoy, 2005).

Çevre eğitimi; bilgilendirme, bilinçlendirme, uyarma, dengeleme, geliştirme, koruma vb. süreçleri içermekte ve insanlarda bu yönde davranışlar oluşturmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, insanın biyofiziksel ve sosyal çevresiyle ilgili değerlerin, tutumların ve kavramların tanınması ve ayırt edilmesini de hedeflemektedir (Güler, 2007).

Kendi tutum ve düşüncelerini öğrencilere empoze ederek öğrencilerin öneri ve düşüncelerini göz ardı eden; önyargılı ve taraflı olan; eleştiriye ve farklı görüşlere açık olmayan; heyecan ve coşkuyla ders anlatamayan; ders içi ve ders dışı faaliyetlerde gerekli disiplini sağlayamayan; çevresel tutum ve davranışlarıyla öğrencilere model olamayan; dersini ve kendisini çocuklara sevdiremeyen; çocukların psikoloji ve ruhsal dünyasını algılayamayan; çocukların iç dünyası ve duygularını hissedemeyen; öğrenciler arasında ayırım yapan; derslerde baskıcı, otoriter ve sert davranan öğretmen çocuklara ne doğayı

sevdiirebilir ne de çevre için eğitim çalışmalarında beklediği başarıyı yakalayabilir (Atasoy, 2005).

1961 Anayasasının 49. maddesi “Herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşamasını sağlama” görevini devlete vermiştir. Fakat bu konuda uzun süre bir atılım gerçekleşmemiştir. 1980’li yıllara gelindiğinde küresel anlamda artan çevre sorunları ve hızla yükselen çevre bilinci, bu konunun 1982 anayasasında daha somut bir biçimde yer almasına sebep olmuştur. Anayasanın 56. maddesine göre “Herkes, sağlıklı, dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların görevidir” ilkesi ile anayasal bir esasa dayanan çevreyi koruma Türkiye’de artık çevre eğitimi içinde somut adımlar atılmasına sebep olmuştur (Bülbül, 2013).

Çevre eğitimi ile insanların ekolojik dengeyi ve bu denge içindeki rollerini kavramaları, gezegenle nasıl uyum içinde yaşayabileceklerine ilişkin görüş geliştirmeleri, etkin ve sorumlu bir katılım için gerekli becerileri kazanmaları da amaçlanmaktadır (Erol ve Gezer, 2006). Doğa eğitimi bireylerin doğaya ve doğa sorunlarına karşı farkındalık, bilgi, anlayış ve davranış geliştirmelerini sağlamakta ve çevresel değerlere yönelik tutum geliştirmelerine katkı yapmaktadır (Erdoğan ve Özsoy, 2007).

Tübitak-4004 kodlu Doğa ve Bilim Okulları; doğa, bilim ve teknoloji konularında farkındalık yaratmak amacıyla hedef kitlenin bilimsel konu, kavram ve süreçleri gözlem ve uygulamalarla anlamasına olanak sağlayan ve belirli bir program dahilinde gerçekleştirilen etkinlikler, konaklamalı veya konaklamasız eğitim programlarıdır (Tübitak, 2017).

Tübitak-4004 kodlu Doğa ve Bilim Okullarının amacı;

- Doğal süreçlerin bilimsel bakış açısıyla anlaşılmasını desteklemek,
- Katılımcıları izleyici ve dinleyici konumundan çıkarıp, aktif görevler vererek onları “yapan-yaşayan” konumuna getirmek, bu yolla anlamlı öğrenmeyi sağlayarak bilginin daha kalıcı olmasına katkıda bulunmak,
- Farklı konularda gerçekleştirilen gözlem ve uygulamalarla katılımcılara disiplinler arası bir bakış açısı kazandırmak,
- Etkileşimli uygulamalarla, katılımcıların bilime bakış açısının olumlu yönde gelişmesine katkıda bulunmak,
- Bireylerin bilimsel çalışmalar ve bilimsel düşünme konusunda özgüvenini geliştirmek ve pekiştirmek,
- Elde edilen kazanımlara dayalı olarak katılımcılarda girişimciliğin ve bireysel yaratıcılığın gelişimine katkı sağlamaktır (Tübitak, 2017).

Araştırmanın amacı, Tübitak-4004 Doğa ve Bilim Okulları Projesi kapsamındaki doğa ve ekoloji temelli çevre eğitimi etkinliklerine katılan sekiz (8) öğretmenin doğa ve çevre eğitime karşı görüşlerindeki değişiklikler, sekizinci zeka alanlarının gelişimine etkisi ve buradan elde edinilen bilgi, deneyim ve tecrübeleri sınıflarında öğrencilerine aktarabilme becerisini ortaya çıkarmak amacıyla bu araştırma yapılmıştır.

2. YÖNTEM

Bu bölümde çalışmanın türü, veri toplama araçları, verilerin analizi, sınırlılıkları gibi çalışma ile ilgili yöntemsel konular bu ana başlık altında ele alınmıştır.

2.1. Araştırma Modeli

Tübitak-4004 Doğa ve Bilim Okulları kapsamında katılımcı olarak katılan öğretmenlerin, katıldıkları doğa eğitimi projesine ilişkin görüşlerini tespit etmek amacıyla

yapılan bu çalışmada, öğretmenlerin konuya ilişkin görüşlerinin belirlenmesi için yarı yapılandırılmış sorulardan oluşan görüşme tekniği kullanılmıştır. Bu bağlamda nitel bir araştırmadır. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve döküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algılandığı ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konmasına yönelik bir sürecin takip edildiği araştırma türüdür. Psikoloji, sosyoloji, antropoloji, eğitim gibi sosyal bilim alanlarında insan ve toplum davranışları incelenmektedir. Genellemenin öncelikli amaç olmadığı nitel ölçme yöntemlerinin (görüşme, gözlem) kullanıldığı kavram ve kuram oluşturmaya yönelik modellerdir (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Tübitak-4004 kodlu Doğa ve Bilim Okulları kapsamında ekoloji temelli doğa eğitimlerine katılan sekiz sınıf öğretmeni oluşturmaktadır. Çalışma grubunun seçiminde uygun örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2012). Bu örnekleme yöntemi araştırmaya hız ve pratiklik kazandırır (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Çalışma grubuna ilişkin demografik bilgiler tablo 1’de belirtilmiştir.

Tablo 1: Çalışma Grubu Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Görev Yeri	Yıl	Katıldığı Doğa Eğitimi	Düzenleyen Üniversite
K	Van	2013	Amasya İli ve Çevresinde Ekoloji Temelli Doğa Eğitimi	Amasya Üniversitesi-Eğitim Fakültesi
K	Rize	2013	Aşağı Kelkit Havzasında Ekoloji Temelli Doğa Eğitimi	Gaziosmanpaşa Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi
E	Şanlıurfa	2014	Göksu Vadisi ve Deltasında Ekoloji Temelli Doğa Eğitimi	Mersin Üniversitesi-Eğitim Fakültesi
K	İstanbul	2012	Isparta Doğa Eğitimi	Süleyman Demirel Üniversitesi-Orman Fakültesi
E	İzmir	2012	Kelebeğimi Tanıyorum: Şimdi Kelebek Gözlem Zamanı	Mustafa Kemal Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi
E	Kahramanmaraş	2011	Karapınar Çölleşme Modeli Doğa Okulu	Ankara Üniversitesi-Fen Fakültesi
K	Manisa	2014	Manisa ve Yunt Dağı Çevresinde Ekoloji Temelli Doğa Eğitimi	Celal Bayar Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi
E	Erzurum	2014	Trabzon’da Doğa Eğitimi	Karadeniz Teknik Üniversitesi-Orman Fakültesi

2.3. Verilerin Toplaması ve Veri Toplama Araçları

Çalışmada veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, tamamen yapılandırılmış ve yapılandırılmamış görüşme sorularının arasında bir yere yerleştirilebilir. Bu görüşme türü önceden belirlenmiş bir dizi soruların sorulmasını ve özel bazı konulara değinilmesini içermektedir. Bu sorular genellikle her katılımcıya sistematik ve tutarlı bir sırada sorulur, fakat görüşmecilerin bunların dışına çıkma özgürlüğü de vardır (Berg ve Lune, 2015).**2.4.**

2011 ve 2014 yılları arasında Tübitak-4004 Doğa ve Bilim Okulları kapsamında yürütülen doğa eğitimlerine katılan öğretmenlerden, gönüllü 8 öğretmen ile 2015-2016 Eğitim-Öğretim yılının 2. döneminde görüşmeler yapılarak veriler toplanmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Çalışma sonunda elde edilen veriler içerik analizi tekniği ile çözümlenmiştir. İçerik analizi; birbirine benzeyen verileri belli kavramlar ve temalar içerisinde bir araya getirmek ve bunları anlaşılır biçimde yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2008). İçerik analizi, başka bir ifadeyle, kalıpları, temaları, ön yargıları ve anlamları tespit etmek amacıyla belirli bir materyalin dikkatlice ayrıntılı ve sistematik olarak incelenmesi, yorumlanmasıdır. Veri sunumunda elde edilen sonuçları desteklemek amacıyla öğretmenlerin görüşlerinden orijinal alıntılara yer verilmiştir. Gizlilik esası gereği araştırmaya katılan öğretmenlerin gerçek isimleri kullanılmamış, bunun yerine Ö1'den Ö8'e kadar kodlar verilmiştir.

3.BULGULAR

Son yıllarda doğa ve çevre hassasiyetinin arttığını belirten öğretmenler, doğa ve çevre eğitimi konusunda bilgilerini arttırmak, farklı doğal ve tarihi güzellikler görmek, eğlenmek vb. amaçlarla katıldıkları doğa eğitimlerine karşı görüşlerini belirtmişlerdir.

3.1. Tübitak-4004 Doğa Eğitimine Bakış

Ö1: *"Tübitak doğa eğitimine katılan katılımcıların farklı meslek ve yaş gruplarından bir araya doğayı öğrenmek ve fark etmek için gelmeleri, bilgi ve deneyimlerini paylaşımları açısından çok etkili olduğunu gördüm."*

Ö2: *"Doğanın dilini öğrenirken bildiğimiz ve yeni öğrendiğimiz bilgileri uygulamalı, pratik ve somut bir şekilde görmek, yapmak bu eğitimlerin çok yararlı ve faydalı olduğunu göstermektedir."*

Ö3: *"Eğitim projesi ve uygulama alanlarında farklı üniversitelerin farklı bölümlerindeki alanında uzman öğretim üyeleri tarafından eğitimlerin verilmesi nitelikli bir doğa eğitiminin etkili, öğretici, kalıcı ve eğlenceli olduğunun göstergesidir."*

Ö4: *"Biyoloji, coğrafya, tarih, arkeoloji, astronomi vb. farklı disiplinlerin bir araya gelerek doğa için disiplinler arası öğrenmenin gerçekleşmesini sağlamaktadır."*

Ö5: *"Drama yönteminin etkili bir şekilde kullanılması tüm katılımcıların kaynaşmasını, doğa eğitimi için rahatlıkla kullanabileceğimiz örneklerin sunulması sağlanmış oldu."*

Ö6: *"Eğitimlerde kuş gözlemi, bitki toplama-saklama, su altı dalış, gökyüzü gözlemi vb. farklı etkinliklerin düzenlenmesi biz öğretmenlerin bu alanlara karşı merakımızın ortaya çıkmasına neden oldu."*

Ö7: *"Öğrenilen bilgileri uygun alan, uygun zamanda pratik olarak yapıyor olması belirlenen amaçlara ulaşmada doğa eğitiminde alan, zaman ve etkinliklerin belirlenmesinde etkili olduğunu gördüm."*

Ö8:”Gelecek nesilleri yetiştiren biz öğretmenlere bu tür eğitimlerin verilmesi, bizlerin doğaya merakını arttırmıştır.”

Öğretmen görüşlerine göre doğa ve çevre eğitimlerinde farkı disiplinlerin farklı öğretim yöntemleri ile ele alınmasının öğretmenlerin doğa ve doğa eğitimine bakış açılarında önemli değişikliklerin olduğu belirlenmiştir.

3.2. Öğretmenlik Mesleği ve Kişisel Gelişim Açısından Doğa Eğitimi

Ö1:”Kendi gelişimim açısından kendi alanım dışında bilmediğim birçok bilgiyi elde ettim. En önemlisi de doğada olup bitenleri uygulamalı olarak görebilmek çok etkili oluyor.”

Ö2:”Farklı alanlardaki bilgiye sahip olmak, farklı alanlara ilgimi ve dikkatimi çekti. Merakımı ortaya çıkardı. Doğayı fark etmeyi, onunla empati kurmayı öğrendim.”

Ö3:”Edindiğim bu bilgi, deneyimleri hem kendim hem çevremdeki diğer kişilere hem de okulumda öğrencilerime yaşadığımız yöre ve çevrede, bu tür eğitimlerin yapılması gerektiğini, farklı etkinliklerle zenginleştirilmesi gerektiğini öğrendim.”

Ö4:”Bu eğitimlerle doğa sevgim daha da arttı. İlçemizde bir doğa grubu kurarak her hafta sonu farklı güzergahlarda doğa yürüyüşleri düzenleyerek doğayı hissediyoruz.”

Ö5:”Öğrencilik yıllarında olduğu gibi öğretmenlikte de fen alanı derslerinden hep çekinmişimdir. Bu eğitimler sonucu eğitim-öğretimin dört duvar arasında değil doğa ve çevreyi kullanarak bilgiyle pratiğin kaynaştığı bir modelle ders işlemenin hem öğrenciler hem de öğretmenler açısından etkili, eğlenceli olduğunun farkına vardım.”

Ö6:”Artık doğayı çok önemsiyorum. Doğa ve çevre eğitiminde birçok yeni bilgiler öğrendim, deneyimler kazandım. Bundan sonra doğa ile ilgili dergileri takip etmeye başladım.”

Ö7:”Okulumuzda TEMA ile birlikte öğrencilerime çevre eğitimi projeleri düzenlemeye başladım. Öğrendiğim bilgi ve deneyimleri bu şekilde öğrencilerimle paylaşıyorum.”

Ö8:”Öğrencilerimle beraber Tübitak Bilim Çocuk dergisini takip etmeye başladık. Doğa için önemli bir kaynak olan bu dergiyle beraber ders işlemek çok yararlı oluyor.”

Öğretmen görüşleri doğrultusunda yapılan doğa eğitimi etkinliklerinin öğretmenlerin doğa ile ilgili deneyim ve edinimlerinin arttığı, mesleki ve kişisel gelişimlerini katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

3.3. Doğadan Okula

Öğretmenler doğa eğitimlerinden elde ettikleri bilgi, deneyim ve tecrübelerini sınıflarında daha çok hayat bilgisi, fen ve teknoloji, fen bilimleri, sosyal bilgiler vb. derslerde kullandıklarını, okullarda doğa ve çevre eğitimlerinin düzenlenmesi açısından köy okullarının daha avantajlı olduğunu belirtmişlerdir. Tübitak doğa eğitimlerinden sonra çevre etkinliklerine daha fazla yer verdiklerini, etkinlikleri buna göre düzenlediklerini, gözlem yapma ve yaparak öğrenme çalışmaları düzenlediklerini örneklerle göstermişlerdir.

Ö1:”Köy okulunda olmanın avantajını kullanarak bazen derslerimizi yakın çevredeki yerlerden yaralanmaya başladık. Örneğin; su döngüsünü konusunda çocukları yakın çevrede yer alan bir su birikintisinin kenarına götürüp gözlemler yaptırmak ve konuyu orada anlatmak öğrenmenin doğada öğrenmenin etkili olduğunu göstermektedir.”

Ö2: "Pratik öğrenmeyi sağlamak için doğadan yararlanarak öğrencilerimize etkinlikler düzenlemeliyiz. Örneğin; canlı-cansız varlıkları anlatacağımızda çocuklardan çevreden, doğadan gördükleri şeyleri toplamalarını isteyip sonra bunları öğrendiği bilgiler doğrultusunda sınıflandırmasını isteyebiliriz."

Ö3: "İyi bir doğa gözlemcisi olmak için çocuklara basit etkinliklerle eğlenceli zamanlar düzenlenebilir. Örneğin; okul bahçesinde bulutları gözlemleyerek, bulutların hareketlerini drama ile canlandırmaları sağlanabilir."

Ö4: "Yakın çevresi ve doğa gözlemlenerek görsel bir çalışma yaptırılarak dikkat çekilebilir."

Ö5: "Doğa gezileri düzenleyerek doğadaki atıklara dikkat çekilip, geri dönüşümün önemi konusunda çalışmalar yapılabilir."

Ö6: "Doğada hareket etmenin önemi anlatılarak egzersizin sağlığımız açısından önemi vurgulanabilir."

Ö7: "Doğada bulduğu doğal unsurlarla titreşimler oluşturarak bir müzik ezgisi oluşturabilir."

Ö8: "Yakın çevresindeki çevre sorunları ve sonucu hakkında gözlemlere yer verilebilir. Örneğin; hava kirliliği konusunda kışın soba bacalarından çıkan dumanlar ve etkileri ile ilgili gözlemler yaptırılabilir."

Öğretmenler elde ettikleri doğa deneyimlerini okullarında öğrencilerine çevre ve doğa ile ilgili konu ve temalarda paylaştıkları, farklı disiplinler ile ilişkilendirerek farklı öğretim yöntemlerinin kullanıldığı belirlenmiştir.

3.4. Doğa Eğitimi ve 8. Zeka

Ö1: "Doğa eğitimlerine katılmış olmak kesinlikle doğacı zekayı etkilemektedir. Doğanın içinde olmak, ona dokunmak, gözlemlemek, onu yaşamak bu zekanın gelişimini etkiliyor."

Ö2: "Doğa eğitimlerinden sonra normal hayatıma döndüğümde zaman zaman doğa özlemi çekiyorum."

Ö3: "Bu eğitimlerden sonra doğa ile ilgili daha çok araştırmaya ve okumaya başladım."

Ö4: "Bu yaşımda doğada çocukluğumu buldum diyebilirim."

Ö5: "Doğada bazı canlılara karşı fobim vardı. Bu eğitimler sonucunda bu fobimin giderek azaldığını gördüm."

Ö6: "Çevremdeki birçok bitki önceleri dikkatimi çekmezken bu eğitimden sonra birçoğunun ismini ve özelliğini biliyorum."

Ö7: "Doğaya ve çevreye karşı hassasiyetim oldukça arttı."

Ö8: "Doğada karşılaştığım sürprizlere karşı neler yapmam gerektiğini biliyorum ve artık doğa ile empati kurabiliyorum."

Öğretmenlerin doğa ve çevre eğitimi esnasında doğa zekalarının geliştiği, doğa ve çevreye karşı daha hassas oldukları, doğaya karşı olumsuz düşüncelerinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

4.SONUÇ

Bu çalışma haricinde TÜBİTAK Doğa ve çevre eğitimi projelerinde, öğretmen görüşü hiç alınmamıştır. Doğa ve çevre eğitimi programı tasarımı esnasında, öğretmen görüşleri alınıp kendileri de birebir sürecin içinde yer alması sağlanmıştır. Böyle bir çalışma, bütünsel bakış açısına da çok uygun olacağı düşünülmektedir. Bu tür bir program karşılaştırması da yapılabilir. Eğer öğretmenler sürecin içinde olursa, doğa ve çevre için eğitimi daha çok benimseyebilirler.

Ekoloji temelli doğa eğitimi alan öğretmenler, çevre ve doğa eğitimi ile ilgili görüşlerinde ve dünyaya bakış açılarında olumlu yönde etkilendiklerini ve bu eğitime katılmaktan dolayı çok mutlu olduklarını, 8. zeka (doğacı zeka) gelişimine olumlu katkısı olduğunu belirtmişlerdir. Bundan sonraki yaşamlarında, çevreye karşı daha çok sorumluluk duyan, daha bilgili ve daha katılımcı bireyler olacakları yönünde görüşleri değişmiştir. Tüm katılımcılar, teorik derslerin arazide gerçekleştirilen uygulamalarından memnun kalmışlar ve bu yöntemin etkililiğine inanmışlardır. Yakın çevrelerinde gerek öğrencileri ile gerekse aile ve arkadaşlarıyla edindikleri bilgileri ve deneyimlerini, benzer doğa eğitimleri yoluyla paylaşacaklarını belirtmişlerdir.

4004 kodlu TÜBİTAK projelerine katılan öğretmenler, gönüllü olarak eğitimlere katılmış olsalar da, eğer amaçları ucuza tatil yapmak ise bu durumun program çıktılarına nasıl yansıdığı tam olarak bilinmemektedir. Bu çalışmada öğretmenlerin hem tatil hem de eğitim amaçlı projelerde yer aldıklarını belirlenmiştir.

4.1. Öneriler

Her bölge ve yörede bu tür projelerin yapılması için üniversiteler, öğretmenler ve öğretim üyeleri teşvik edilmelidir.

Daha çok kişinin faydalanabilmesi için daha çok doğa eğitimi projesi yapılabilir ve yaygınlaştırılabilir

Öğretmenlere yönelik düzenlenen doğa eğitimi projelerinin düzenlenmesi için özellikle eğitim fakültesi öğretim üyeleri desteklenebilir.

Öğretmenlerimizin görev illeri ya da bölgelerinde bölgesel doğa eğitimleri düzenlenerek her öğretmenin kendi bölgesini tanıması amacıyla bölgelerindeki eğitimlere katılması sağlanabilir.

Araştırma sonuçları doğrultusunda, ekoloji temelli çevre eğitimlerine katılan öğretmenlerin eğitim sonrasında izlenmeleri ve çevresindekilere edindiği bilgileri aktarmaları için gerekli desteğin verilmesi önerilebilir.

Öğretmenlerin çevre ile direkt deneyimlerde bulunmaları için gerek hizmet öncesinde, gerekse hizmet içinde doğa eğitimi projelerine daha fazla katılmaları sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

ATASOY, E. (2005). Çevre İçin Eğitim: İlköğretim Öğrencilerinin Çevresel Tutum ve Çevre Bilgisi Üzerine Bir Çalışma. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.381s.

BERG, B. L., & LUNE, H. (2015). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, (Çeviri Editörü: Hasan Aydın), Konya: Eğitim Yayınevi.

BÜLBÜL, S. (2013). Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Çevre Etiği Algıları Üzerine Bir Araştırma, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

ERDOĞAN, M., & ÖZSOY, A. M. (2007). Graduate students' perspectives on the human and environment relationship. Türk Fen Eğitimi Dergisi, 4(2), 21-30.

EROL, G. H., & GEZER, K. (2006). Prospective of Elementary School Teachers' Attitudes Toward Environment and Environmental Problems. International Journal of Environmental and Science Education, 1(1), 6577.

GÜLER, T. (2007). Yaygın eğitimde çevre eğitimi. İçinde: Çevre eğitimi Türkiye Çevre Vakfı Yayını No: 178, Ankara, 99-116.

OZANER, F. S. (2004). Türkiye'de okul dışı çevre eğitimi ne durumda ve neler yapılmalı? V. Ulusal Ekoloji ve Çevre Kongresi 5-8 Ekim 2004. Abant İzzet Baysal Üniversitesi & Biyologlar Derneği, Abant- Bolu. Bildiri Kitabı (Doğa ve Çevre), 67-98, Biyologlar Derneği, İzmir.

ÖZDEMİR, O. (2016). Ekolojik okuryazarlık ve çevre eğitimi. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

TÜBİTAK (2017). <https://www.tubitak.gov.tr/tr/destekler/bilim-ve-toplum/ulusal-destek-programlari/4004/icerik-program-hakkinda>

YILDIRIM, A., & ŞİMŞEK, H. (2008). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yay.

PERSPECTIVES OF THE MANAGERS IN THE TELECOMMUNICATION SECTOR ON CUSTOMER LOYALTY*

Assist. Prof. Dr. Hilal ÇELİK

Beykent University, Faculty of Administrative Sciences,

İstanbul/TURKEY, E-Mail: hilalcelik@beykent.edu.tr

Murat GÜLER

Public officer, TR Ministry of Transport, Maritime and Communications

Ankara/TURKEY, e-Mail: muratguler84@hotmail.com

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article History: Received: 16 April 2018 Accepted: 10 May 2018</p>	<p><i>Companies look for ways to increase customer loyalty through various strategic studies and CRM applications. In companies' growth, loyalty programs play a key role in achieving their goals and increasing their profitability. For this reason, it is considered that the evaluation of customer loyalty, which is a part of client relations, is important in the research.</i></p> <p><i>The aim of this research was to identify the customer loyalty and describe the strategies and tools of the companies while creating customer loyalty in Turkish GSM Industry. In Telecommunication Industry, it is important to identify the factors that are effective in creating customer loyalty and understand the strategies applied by companies while creating loyalty. In the study, the results of the interviews with the primary directors were obtained. The results reveal that customer protection is crucial for companies seeking to acquire customers and establish good relationships with customers, targeting competitive advantage and sustainable profitability.</i></p>
<p>Keywords: <i>Telecommunication Sector, Customer Loyalty, Managerial View, Customer Relationship Management, Strategic Management.</i></p>	
<p>DOI: <i>10.26809/joa.2018239561</i></p>	

1. CUSTOMER LOYALTY

Customer loyalty is not a dedication to a reduction or campaign but a commitment to the company's brand. Customer loyalty can be conceptualised as a positive approach of the customer to a product (Gulcubuk, 2008:16-25).

In this regard, CRM has the highest level of pre-requisite for companies loyal to customers. The main purpose of CRM is not just to attract new customers but to keep them in their hands and make them loyal customers (Onaran, Bulut, & Ozmen, 2013:38-43). Therefore, understanding the nature of the customers, balancing the value between the

* This study was derived from Murat Guler's post graduate thesis which is accepted in 2015 in consultancy of Asst. Prof. Hilal Çelik at The Social Sciences Institute of Beykent University

customer and the company, and successful customer loyalty programs are critical issues for companies to survive for a long time.

1.1. The Importance of Customer Loyalty

From the client's point of view, loyalty and profitability are two strongly connected phenomena, and these events can be measured by the cash flow chart. For example, faithfulness depends on creation of value, so it affects both cause and effect. As a result, loyalty leads to a number of economic consequences that are closely related to operating systems (Reichheld, 2001:53). These;

Since the best customers are directly involved in the organisation's business plans, they must be more selective in their new customer acquisitions and must be motivated to continue improvement. For this reason, loyalty is influential in market share and resource growth

- Firms can keep their best employees through continuous growth. In addition, firms can increase employee loyalty by using rewards and satisfaction events, which can affect customers to show value at a higher level.
- It is useful for a long-running employee because long-term employees know how to keep customers in the world for a long time, reduce costs and improve quality with superior productivity.
- Loyal customers create sustainable value for the stable development of a company. They make the process of acquiring and winning the right customers simpler.
- Loyal customers are loyal investors and they are like partners for companies. A stable system for businesses is important for creating value for companies because they create cost savings and cash flow guarantees.

Customer loyalty is not solely the re-purchase of products and services. It is a psychological relationship that customers establish with their business. That is, integration into the business and it belongs to him. The way in which customers are integrated into the business, is the way of customer's heart.(Smith, 1996: 34). Also infidelity is a real process in customer loyalty. Infidelity is a process in which a customer acts as an attorney and does not purchase the entity's products and services (Rowley and Dawes, 1999: 345).

Customer satisfaction is visible like the influence of past experiences. Because our customer satisfaction is the past experience of the whole evaluations of personal buying. The Researches done shows that there is customer satisfaction it provides consistency in purchasing behaviors (Suh and Yi, 2006: 146). This is loyalty positive effects. But according to Davids, customer satisfaction always brings loyalty. At the same time strong human relationships are also needed. This to ensure; first of all, frequent communication, honesty the character of the customer, listening, understanding and knowing their needs and wishes, and it is necessary to find a solution to the problems of the customer quickly. It to educate employees to make behavior more effective in marketing, to requires planning (Davids, 2007: 19).

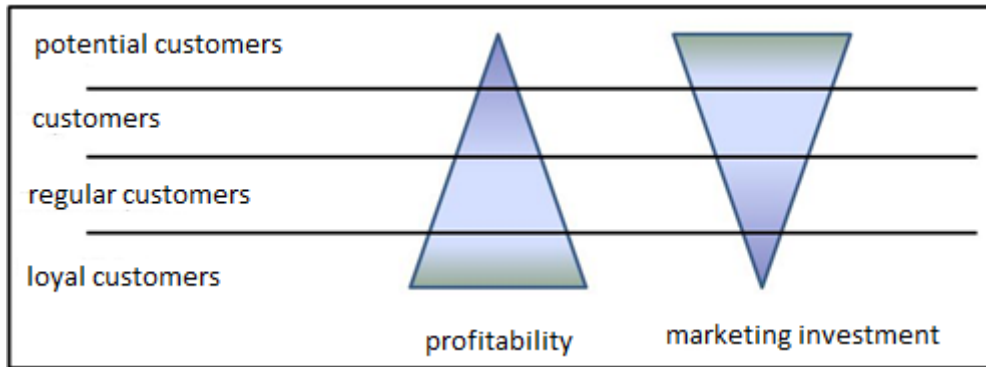
The mixed approach of satisfaction is defined with loyalty, product preferences, brand change preferences, frequency of purchasing products or services, and by total purchasing amount. According to the mixed approach, loyalty; can be defined as the customer repeatedly purchasing the business's products and services it can be defined as the

recommendation of the company's products and services to others (Bowen and Chen, 2001: 213).

1.2. Factors for Creating Customer Loyalty

There are indispensable factors that companies need to implement in order to retain customers, to satisfy them, to prevent change and to maintain customer loyalty. Factors that affect customer loyalty in this sector are; (Aydin, Ozer, & Arasil, 2005: 89-103), which is related to the importance of service quality,

Figure 1. Profitability and Marketing Investment

Source: Lehmann, D. R., Sunil, G., & Stuart, J. A. (2004). Valuing Customers. *Journal of Marketing Research*, 41(1), 7-18.

In today's competitive business environment, customers have an increasingly important role to retain, analyse, and plan. Institutions reduce the costs of acquiring new customers through relational marketing methods. These methods enable both the client to remain firm and stay in long term relationship with them. Creating the most appropriate customer portfolio, custom marketing mix and adapting of the marketing organisation helps companies to build strong relationships with their customers. In addition to this, acquiring new customers while maintaining the relationship with current customers provides customers a great value and profitability. As a general perspective, customer protection is the forerunner to customer loyalty. The customer avoids the loss and forms the most important part for loyalty; For this reason, these two concepts are highly related (Abdolhossemi, Miremadi, & Aminilari, 2012: 150-162).

Enterprises are achieving success in a multifaceted way. In itself, customer satisfaction and customer loyalty do not create a unique value within themselves. Customer satisfaction and loyalty are only by products of offering a compelling value proposition. Establishments that are firmly connected with success in value, value, value proposition in the markets (Treacy and Wiersama, 2001: 13-14).

Strong loyalty level customers are the the main targets of the enterprises because of buying the goods and services of the operator and providing these goods and services to advise others, or to oppose goods or services provided by other businesses. Organizations want to acquire customers with a strong level of loyalty (Javalgi and Moberg, 1997: 167).

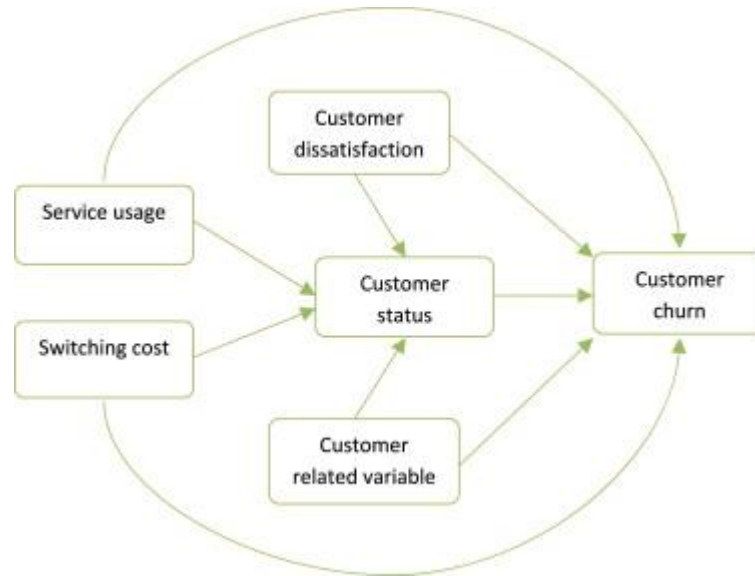
2. IMPORTANCE OF CUSTOMER LOYALTY IN TELECOMMUNICATION COMPANIES

The obstacles and customer satisfaction are directly related in order for the communication industry to prevent passage to other service providers (Gulcubuk, 2008, pp.

16-25). Customer satisfaction depends on the clarity of speech in this sector, the services that add value like current services, and the customer support that provides factors such as grievance process and sincerity. Change barriers that make it difficult for customers to follow are due to social and performance losses and economic consequences (Karacuha, Ozer, & Arasil, 2004, pp. 46-61). Customer satisfaction, change barriers and their relationship to customer loyalty will be examined in the next sections. Turkey is also experiencing rapid developments in this sector.

There are a number of factors that directly or indirectly change the customer. As seen in fig. Service use, service charge, customer situation; Dissatisfaction and customer related changes. After these factors are identified, customised marketing strategies are applied to those with the most tendency to change (Gursoy & Oman, 2010; Keramati & Ardabili, 2011).

Figure 2. Factors causing change

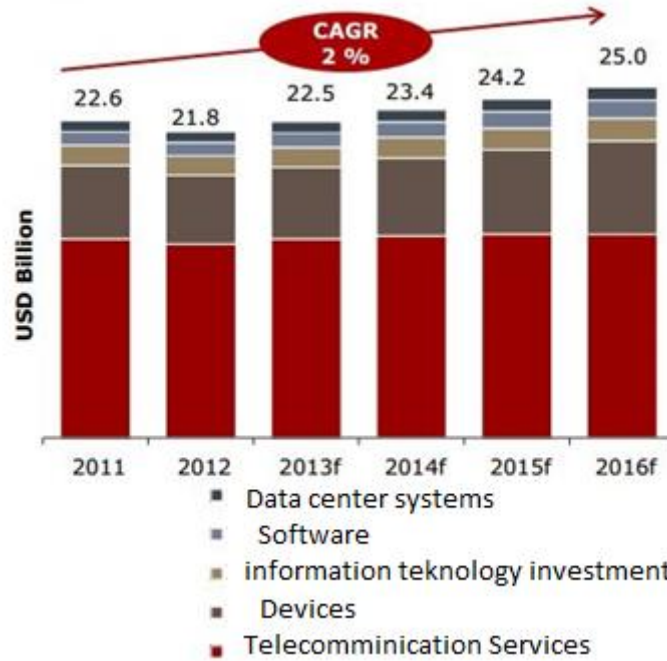
Source: Keramati, A., & Ardabili, S. (2011). Churn analysis for an Iranian mobile operator. *Telecommunications Policy*, 35(4), 344-356.

3. TURKISH TELECOMMUNICATION SECTOR

Turkish communications companies also use data mining. While Turkcell obtains information to uncover new fares to develop new campaigns and create customer loyalty, Vodafone Turkey is using data mining to specifically use for points such as marketing, finance and forecasting

Telecommunication is the sharing of information over very distant distances. Not only between people, but also between economies, cultures and countries, is a bridge. It has been integrated into people's lives all over the world. In 2008, service revenues have reached approximately \$ 2 trillion and are expected to be \$ 3 trillion within 5 years. In addition, telecommunication revenues constitute 3% of the world's GNP (Akram, Faheem, Dost, & Abdullah, 2012).

Table 1. Information Technology Investment in Turkey between 2011-2016

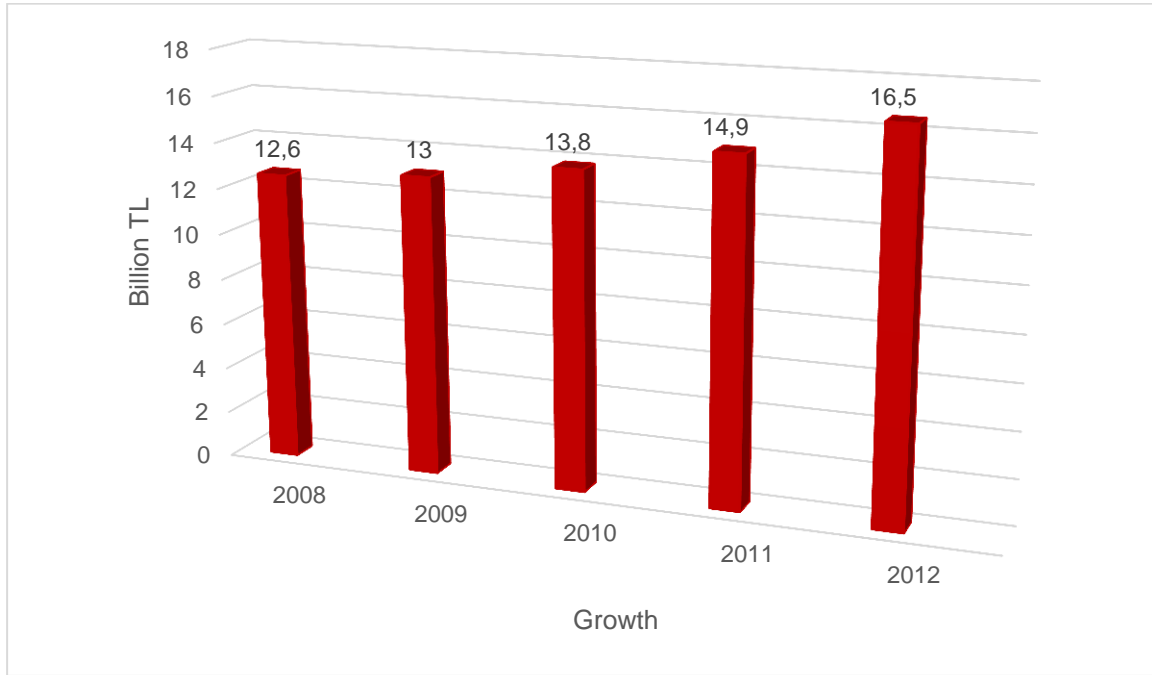

Source: Deloitte Turkey. (2014). *Information & Communications Technology*. April 14, 2014

After the governments support on liberalisation and privatisation in the telecom sector, the sector in Turkey is growing with increasing momentum. In addition, the interest of Turkish customers in technological services is another factor that encourages telecom services in the Turkish market (Aydin, Ozer, & Arasil, 2005: 89-103). A study made four years ago (ReportLinker.com, 2011) states: In 2010, the potential prevalence of the Turkish mobile market was around 85%. But the development of 3G technology will soon provide important changes in this sector. According to the survey; With the increasing competition between competitors such as Turkcell, Avea and Vodafone, this sector is expected to grow by 8% until 2014 and reach 108% of users by the end of 2014. Another study (Deloitte Turkey, 14.4.2014); The correlation between stable economic development and the GDP in Turkey and Information and Communication Technologies (İT) shows that the İT sector is a promising future.

While a growth of 9.6% was expected in the Middle East and Africa in total between 2012-2017, 7.4% growth was foreseen in the Turkish IT sector. Companies such as Microsoft, Intel, and Hewlett-Packard have chosen Turkey as a hub for geographical and demographic reasons. Earnings in the mobile market in 2012 increased by 10.5%. The sector is growing day by day with investments from abroad, both internal development and external investment. Therefore, the government aimed to improve the IT sector to 2023 by increasing the IT sector size to \$ 160 million and 8% of GDP.

Table 2. Total Revenue of Mobile Services

Source: Deloitte Turkey. (2014). *Information & Communications Technology*. April 14, 2014 date taken from [www.invest.gov.tr](http://www.invest.gov.tr/en-US/infocenter/publications/Documents/İCT.İNDUSTRY.pdf) <http://www.invest.gov.tr/en-US/infocenter/publications/Documents/İCT.İNDUSTRY.pdf>.

4. RESEARCH

The face-to-face interview technique examines the subject in detail. Since there is not a single answer like a questionnaire, it can be referenced to a wider area and more specific information can be obtained based on the experience of face-to-face interviewees. It should not be forgotten to provide data such as the profession, position and educational information of interviewees (Wilson, 2014).

In this part of the research, face-to-face interview technique was applied to analyse the research topics.

4.1 Sampling

Participant sample consists of managers working in various communication companies in Turkey with the aim of adding managerial point of view.

The first participant sample, which is the manager category working in various firms in Turkey, is not very numerous. However, because this section is aimed at identifying motivations, perspectives, and goals to create customer loyalty, a data set consisting of managers' experience provides better quality information than many data sets that have a large number of samples but are not based on experience. Four participants, including Turkcell, Vodafone and Turk Telekom companies, working in communication companies operating in Turkey, answered the questions in the face-to-face interview section. Since the Participants worked in marketing and CRM departments they have provided useful information on customer loyalty-focused marketing strategies, motivation and goals, and contributed to the work.

4.2 Analyses

Some of the work was done by Tekin Oztop from Vodafone, Eren Oz and Dr. Yucel Kiziltan from Turkcell and the partner who made Avea and who is the manager of the marketing department of Turk Telekom by Mevlut Unver,.

4.2.1. Face to Face Interview Reviews

Questions about the purpose and effect of customer loyalty programs:

- The first face-to-face interview question
- "What should be the main objective of customer loyalty program implementations?"
- Did the programs applied to this date have an effect on the firm value or increased the value?

The answers given by the managers are as follows;

i. Purpose

Vodafone (Oztop): 'First, customer loyalty programs should be used to increase profits from existing customers. The important thing is not to protect the customer, but to protect the value offered by the customer.

Turkcell (Oz): 'These programs are very important in our company, which is the leader and biggest investor in loyalty programs. When the company has a long relationship with its customers, it reduces expenses and maximizes profitability. This is also possible through the implementation of a good loyalty program. Customer loyalty programs are divided into a few groups to maximize efficiency. For example; Such as youth fares, professional clubs, public packages or businessmen 's fares. 3 operators have various applications in this regard.

Another participant, Mr.Unver, is the executive of Turk Telekom, formerly known as Aycell. As it is known, Aycell united with Aria and brought Avea. According to Unver; 'Customer loyalty programs' is to create the most important competitive advantage. Keeping loyal customers in the business world plays an important role in survival and competition, and takes your company one step ahead of your competitors. Another aim of these programs is to reduce the sales and marketing expenses.

Turkcell company product and partners program manager Dr.Kiziltan describes the purpose of customer loyalty programs as managing their own tendencies, maximizing values, and understanding their characters to minimize the risk.

ii. Results

Vodafone (Oztop): 'Loyalty certainly adds value to companies. For example, corporations with a profitable clientele and exclusive services , not only guarantee company profitability but also increase the perceived value of the brand. The brands of the companies are settled as a symbol of the mind status of the customers and this provides a motivation to acquire a firm status or to preserve the existing statuses.

Turkcell (Oz): 'Keeping existing customers and creating loyal customers increases both sales revenue and marketing expenses. Thanks to the applications of various loyalty programs applied by Turkcell corporation, marketing revenues increase and sales expenses

decrease. Moreover, the effect is influential in spreading customer experience with the company. The spreading effect reveals how important each contact is, because in today's business world every individual has a strong marketing influence. For this reason, programs related to customer loyalty have become very important not only in terms of competition but also in terms of many marketing applications.

Turk Telekom (Unver): 'Applied programs have expanded our profitable customer portfolio. These programs are one of the key factors to satisfy customers and meet their needs. Moreover, customer loyalty programs also increase the brand value of businesses.

Questions about customer loyalty programs

The main purpose of customer loyalty programs is to increase sales and profitability, to create competitive advantage, to minimise the risk, to create long-term customer relationships and to encourage them to take the product again. Customer loyalty programs are very important for communication companies in Turkey. Common information from all responses; All companies targeting high efficiency, minimum spending and maximum profit are able to achieve this by keeping existing customers. But keeping the customer is not enough. Companies must also raise their perceived value to create continuity. Communication companies aiming to gain competitive advantage and to be one step ahead of their competitors on this account have to implement successful loyalty programs.

As a result of the loyalty programs, companies guarantee customer satisfaction, perceived value and long-term customer relationship, and afterwards loyalty arises. Communication companies in Turkey have received much value from loyalty programs. Applied programs have increased the number of profitable customers. In addition, the impact from mouth to mouth information increases the perceived value of the companies. Nevertheless, the rapid increase in competition and the abundance of alternatives has forced Turkish companies to invest more in their loyalty programs.

The following questions have been asked in order to understand what they think about customer loyalty.

"How do you explain and evaluate the importance of customer loyalty in CRM systems? Are you answering the following questions?"

A- How important is customer loyalty to the firm?

B- What are the motivations behind the implementation of your company's customer loyalty program?

C- How much does it cost the company to acquire new customers based on retaining old customers? "

According to the administrators;

A. How valuable

TT (Unver): 'Keeping customers and preventing churn is the best value for our company. In this context, customer loyalty is a must in terms of expanding customer portfolio.

Turkcell (Dr. Kiziltan): 'Customer loyalty is very important for our company and is supported by a strong marketing framework. Companies are struggling to reduce Churn and

increase satisfaction because there is a struggle to break in this market. At this point, customer loyalty creates a constructive effect for companies. '

Vodafone (Oztop): 'It is often said that customer loyalty is important for companies, but this depends on the position of the companies in the market. For example, while this is important for the lead company, the main priority of others is to increase customer acquisition programs rather than customer loyalty. But these companies still implement a limited number of customer loyalty programs.

Turkcell (Oz): 'Protecting customers is definitely a cheaper way than getting new customers, which makes customer loyalty very important. In the Turkish communication market, where 3 operators struggle, companies are trying to increase loyalty and increase customer relations in order to make customers feel special with individual contacts.

B.Motivation

Turkcell (Oz): 'Turkcell company aims to establish strong and long-term relationships with its followers. A long-term relationship with the customer means that he or she will prefer your company to any communication need. "

Turkcell (Dr. Kiziltan): 'The main motivation to increase sustainable profitability is to understand the needs of the customers and to shape the product portfolio according to their needs.'

Vodafone (Oztop): 'Holding profitable customers guarantees company income. In addition, this type of customer has a positive effect on the friend's surroundings thanks to the WoM effect and offers the opportunity to introduce your company's products and services to these people. It is much more logical to win customers through customer loyalty programs than with more expensive customer acquisition programs. "

TT (Unver): 'The motivations of our company are; Loyalty programs reduce sales and marketing expenses and maintain monthly and annual revenues from loyalty. In addition, as a result of loyalty, investment types and targets can easily be determined. "

C. Cost difference between acquiring a customer and retaining a customer

TT (Unver): 'Winning a new customer is 3-4 times more costly than protecting your hand.' Sayin Kiziltan and Sayin Oz, like Sayin Unver, also believe that keeping customers is 4 times cheaper than attracting new customers and winning customers. As a different point of view, Mr. Oztop said: 'There is no sharp calculation method to measure this difference, but a large part of the sales and marketing expenses of the communication companies are aimed at customers. For example, consider a company's spending on a client acquisition at \$ 500 a year. If the company earns 20 TL per month from the customer, the return on the cost of the customer will be 25 months. In other words, the client must remain a client for at least 25 months in order to be profitable. In short, this calculation has a changing structure depending on the type of customer and the relationship between the customer and the company. '

Problems on corporate perspective :

Face-to-face interview 3. Part is about the corporative perspective of the companies.

-Corporate companies are investing heavily in customer loyalty to capture targeted customer capacity. Which tools of CRM like loyalty program, frequency program or database marketing need to invest more to create customer loyalty?

-Is your company investments in the Turkish communication sector enough to create loyalty?

- Did the communication companies in Turkey reach the targeted capacity as a result of investments in customer loyalty programs? "

Turkcell (Oz and Dr. Kiziltan): "Choosing loyalty vehicles depends on the company structure and marketing plans. Our company focuses on both loyalty and frequency programs. In addition, database marketing is one of the critical elements that our CRM division uses to separate our analysis, classification and customer portfolio into categories. In order to be one step ahead of the competition and to establish and strengthen individual relationships with its customers, the Turkcell Institution is spending a great deal of money and the day-to-day achievement of positive results such as customer satisfaction and customer portfolio increase.

TT (Unver): 'Our company has invested quite a lot in loyalty programs. Recently, Turk Telekom has been investing increasingly in the marketing field as well. Due to the growing amount of followers, investment in loyalty programs has become compulsory for GSM companies. In this context, the amount of investment our company has made is sufficient. For example, the SES-PSTN project, one of the largest investment services, allows for an analog mobile phone type for customers. This not only helps to prevent Churn, it also increases brand satisfaction by increasing the level of satisfaction of existing customers. "

Vodafone (Oztop): 'Companies must invest in all customer interest-attracting programs to create a strong and homogeneous portfolio. It may be wrong to invest a small amount in database marketing while investing heavily in loyalty programs. Maintaining this balance is the most difficult and important point in this case. Banking and telecommunication sectors are leading Turkey's investments in customer loyalty. In countries like Europe and North America where customer acquisition is difficult, loyalty investment rates are much higher than our country. But in emerging markets like the Middle East or Africa there is no or little investment in experimental investment. Similar to the European market, the Turkish market, the amount of investment and the structure of the market are similar, and this market is growing day by day."

Turkcell (Dr. Kiziltan and Oz): "Customer-centric sustainability, customer trust and change barriers are strong links to each other. If the company has a customer-centric structure, it creates customer confidence first and then churn against Churn. Our company is one of the best examples of having a customer-focused structure and creating good relationships, satisfying customers, and a change in commitment through commitment. Turkcell also invests in customer categorization to provide better service and create different products for customers. Product diversification through classification is a critical strategy for our company's goal of creating loyalty. '

TT (Unver): 'Brand image is influential on customer trust, which creates an obstacle to change. In this competitive market, companies must be customer-centric to survive. These are exactly the strategies Turk Telekom uses to protect its customers and prevent Churn.

Vodafone (Oztop): 'Vodafone always demonstrates a customer-centric approach to customer satisfaction. There are several factors that satisfy our customers. Some of them are service quality, product variety, rewarding or quality service. Successful plans are an obstacle to Churn. Since Turkey is a market that has completed its development phase, all companies must have strategies to keep their customers faithful. Otherwise Churn will be an inevitable end to them. '

Vodafone (Oztop): "Solving the problems of the customers quickly creates loyalty in the future. if the problems can not be resolved, we should try to be satisfied with the additional offers that will be offered to them. Another factor is to get in touch with methods of

their lifestyles. For example; A method of constantly traveling or traveling on a business trip to a customer representative rather than being transferred to a voice response system during a customer service call increases the value of the company in the eyes of the customer and improves the satisfaction feeling which is one of the most important factors. A long-term customer is a situation where acting like a new customer, endless or unresolved problems, destroys the loyalty of the customer. “

TT (Unver): "Service quality, satisfaction and trust create customer loyalty. But disbelief, bad service and communication, high prices, such as disappearing cases of loyalty. "

Turkcell (Dr. Kiziltan): "Patience, problem-solving speed and intangible approaches to customers open up the way for customers to go and enjoy. But profit-raising, stupid answers and selfish attitudes towards the customer undermine loyalty. "

Turkcell (Self): "Satisfaction is the most important point of creating loyalty. Then comes the quality of service and good brand image that prepares the environment of satisfaction. Disrespectful behaviour towards customers, poor service quality and high prices affect loyalty in the negative. "

5. CONCLUSION

Rewarding is the most effective strategy for product diversity, high quality service delivery, trust building and most important customer-centered loyalty. These attitudes improve the relationship between the company and the customer and create trust and satisfaction for the customer while creating a brand image for businesses and an obstacle to Churn. In order to retain customers and prevent change, companies must attach importance to satisfaction through commitment, trust and high quality. Successful complaint evaluation, high brand image and customer perceived value are also influential in creating customer loyalty.

It is known that the current customer is more profitable than the newly acquired customer. Companies can create barriers to Churn by increasing customer satisfaction and commitment, and the best way to achieve these factors is to create customer loyalty. It is also crucial to create loyalty in the Turkish communication market, where competition is at stake. The motivations for these companies' loyalty program implementations, the desire to create long-term relationships, to understand customer needs, and then to shape the product variety according to those needs.

As a result of the questions posed, the importance of managers' loyalty to customer loyalty, the factors that constitute loyalty and the importance of sustainability are explained. In the Turkish telecommunication market, the place of loyalty, the structure of the market and its needs have been determined and the managers have explained how customers use their strategies to keep their customers and customers in mind, and it is stated that the customer should be a system that meets their needs in order to be a permanent customer.

In the light of the above information, we can say that companies should pay attention to customers in the name of profitability and continuity in order to survive and fight in the tough Telecom sector. If an operator seeks to bring customers into the company's network, they have critical on-the-ground effects on their relationships with customers, which allows them to achieve more success than other competitive sectors. In this context, customer retention and customer loyalty play a major role in reaching the targets of Telekom companies. There are factors in the GSM Sector affecting customer loyalty and satisfaction, and strategies created for customer retention. As a result, although the use of the concept of mobile telecom and the value of the telecom sector are quite high, the market value of the

country is not as high as that of the European markets. This value needs to be increased. This is only possible by meeting customer expectations and increasing product performance permanently as soon as possible.

REFERENCES

- ABDOLHOSSEMI, A. K., Miremadi, A., & Aminilari, M.,2012, The impact of eCRM on Loyalty and Retention of Customers in Iranian Telecommunication Sector. *International Journal of Business& Management*, 7(2), 150-162.
- AKRAM, M., Faheem, M. A., Dost, M. K., & Abdullah, I. ,2012, Globalization's Impacts on Pakistan's Economy and Telecom Sector of Pakistan. *International Journal of Business & Social Science*. Nisan 15, 2014 Tarihinde *International Journal of Business and Social Science*: http://ijbssnet.com/journals/Vol_3_No_1_January_2012/32.pdf
- AYDIN, S., Özer, G., & Arasil, Ö. ,2005, Customer Loyalty And The Effect of Switching Costs as A Moderator Variable: A Case In The Turkish Mobile Phone Market. *Marketing Intelligence & Planing*, 23(1), 89-103.
- BOWEN, John T. ve Shiang-Lih Chen. “The Relationship Between Customer Loyalty and Customer Satisfaction”, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol: 13, number: 5, 2001 ss. 213-217.
- DAVIDS, M. 2007,: “Going Beyon Customer satifaction to Customer Loyalty”, *Newcomb Marketing Solutions*, Debt 3; May/Jun. p:19-22.
- DELOITTE Turkey,2014, January, *information& Communications Technology*,Nisan 14, 2014
www.invest.gov.tr:www.invest.gov.tr/enUS/infocenter/publications/Documents/İCT.İNDUSTRY.pdf
- GULCUBUK, A.,2008,Musteri Bağlılığı Yaratmada Fiyat Politikasının Onemi. *Yönetim ve Ekonomi*, 15(1), 16-25.
- GURSOY, Ş., & Umman, T.,2010, Customer Churn Analysis In Telecommunication Sector. *Journal of The School of Business Administration*, İstanbul University, 39(1), 35-49.
- JAVALGI, Rajshekhar G. ve Christopher R. Moberg. “Service Loyalty: İmplications for Service Providers”, *Journal of Services Marketing*, Vol 11:3, 1997, ss. 165-179
- KARACUHA, E., Özer, G., & Arasil, Ö.,2004, Turk Gsm Sektöründe Müşteri Sadakati, Memnuniyeti, Guven Değiştirme Maliyeti Arasındaki Dinamik İlişkiler: Yapısal Denklem Modelleme Tekniği. *İktisat İşletme ve Finans*, 19(219), 46-61.
- KERAMATI, A., & Ardabili, S.,2011, Churn analysis for an Iranian mobile operator. *Telecommunications Policy*, 35(4), 344-356.
- LEHMANN, D. R., Sunil, G., & Stuart, J. A.,2004, Valuing Customers. *Journal of Marketing Research*, 41(1), 7-18.
- REICHHELD, F. ,2001, *The Loyalty Effect: The Hidden Force Behind Growth, Profits and Lasting Value*. Nisan 29, 2014,Harvard Business School Press.
- ROWLEY, Jennifer ve Jillian Dawes. “Customer Loyalty: A Relative Consept for Libraries”, *Library Management*, vol 2: 6, 1999, ss. 345-351.
- SUH, J.C., and Yi, Y., (2006): “When Brand Attitudes Affect the Customer Satisfaction-Loyalty Relation: The Moderating Role of Product İnvovement”, *Journal of Consumer Psychology*, 16(2), 145–155.
- TREACY, M., Wiersama, F., (2001): Pazar Liderlerinin Öğretileri, Ceviren: İ.Berna Kalinyazgan, MediaCat Kitapları, Ankara.

